

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Pınar ERDEM

ATATÜRK DÖNEMİ ASKERÎ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ VE
FAALİYETLERİ (1922-1938)

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Pınar ERDEM

ATATÜRK DÖNEMİ ASKERÎ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ VE
FAALİYETLERİ (1922-1938)

Danışman

Doç. Dr. Leyla DERVİŞ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Pınar ERDEM'in bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Eray Bayramol (İmza)

Üye (Danışman) : Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (İmza)

Üye : Prof. Dr. Ekrem KALAN (İmza)

Tez Başlığı: Atatürk Dönemi Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü ve Faaliyetleri (1922-1938)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 27/01/2023

Mezuniyet Tarihi : 02/03/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Atatürk Dönemi Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü ve Faaliyetleri (1922-1938)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Pınar ERDEM

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

24/02/ 2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Pınar ERDEM
Öğrenci Numarası	20195206005
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Leyla DERVİŞ
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Atatürk Dönemi Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü ve Faaliyetleri (1922-1938)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2021962884
Rapor Tarihi	24.02.2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 7 Alıntılar dahil: % 9
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 163 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim. Gerekçe: Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Doç. Dr. Leyla DERVİŞ	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iii
EKLER LİSTESİ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
SUMMARY	ix
TEŞEKKÜRLER.....	xi
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRKİYE’DE SAVUNMA FAALİYETLERİ

1.1.Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ülke Savunması	11
1.1.1. İtilaf Devletleri’nin Anadolu Topraklarındaki Faaliyetleri	19
1.1.2. İtilaf Devletleri’ne Karşı Alınan Bazı Tedbirler.....	23
1.1.3.Milli Mücadele Öncesinde Osmanlı Devleti’nin Durumu	27
1.2.Millî Mücadele Döneminde Ülke Savunması	31
1.2.1.Mondros Ateşkes Anlaşması ve Wilson İlkeleri	34
1.2.2.İstanbul’un İşgali ve Mustafa Kemal Paşa	39
1.2.3.Misak-ı Milli ve Kurtuluş’un Savaşları	43

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

2.1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devreden Askerî Kurumlar.....	51
2.1.1.Askerî Fabrikaların Sivil İhtiyaç Üretimine Dönüştürülmeleri	58
2.1.2. Millî Mücadele’yi Destekleyen Bazı İmalat-ı Harbiye Mensupları	62
2.2. Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü’nün Kuruluşu	66
2.2.1. Harp Sanayisinin Millî Mücadele Yıllarında Oluşum Süreci.....	69
2.2.1.1.Ankara Silah Tamirhaneleri.....	77
2.2.1.2.Eskişehir Silah Tamirhanesi:	78
2.2.1.3. Erzurum Silah Fabrikası:	78
2.2.1.4.Keskin Fişek Fabrikası	79
2.2.1.5. Konya ve Kayseri İmalathaneleri	79
2.2.1.6.Antep Silah Fabrikası	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERÎ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ'NÜN FAALİYETLERİ

3.1. Ülke Ekonomisinde Atılan Adımların Sanayii Gelişimine Etkileri	82
3.2. Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü Bünyesindeki Kuruluşlar	93
3.2.1. Ankara Silâh, Mühimmat ve Askeri Malzeme Fabrikaları.....	95
3.2.1.1. Tüfek Fabrikası	95
3.2.1.2. Top Fabrikası	96
3.2.1.3. Fişek Fabrikası.....	97
3.2.1.4. Marangoz Fabrikası	99
3.2.1.5. Kayaş Kapsül Fabrikası	99
3.2.1.6. Gazmaske Fabrikası.....	100
3.2.1.7. Küçükoyzgat (Elmadağ) Barut Fabrikaları.....	101
3.2.2. Kırıkkale Silah, Mühimmat ve Askeri Malzeme Fabrikaları	102
3.2.2.1. Topçu Mühimmat Fabrikası.....	107
3.2.2.2. Top Fabrikası	108
3.2.2.3. Tüfek Fabrikası	108
3.2.2.4. Kuvvet Merkezi	109
3.2.2.5. Çelik Döküm ve Haddehanesi	109
3.2.2.6. Pirinç Döküm ve Haddehanesi	111
3.2.2.7. Nitroselülozlu Barut Fabrikası.....	111
3.2.2.8. Dişli Fabrikası ve Diğer Fabrikalar	112
3.2.3. Silahtarağa Av ve Revolver Fişekleri Fabrikası	112
3.2.4. Erzurum Silah Fabrikası	113
3.2.5. Bakırköy Barut Fabrikası.....	114
3.2.6. Zeytinburnu Silah Tamirhanesi	114
3.2.7. Diğer Askeri Tesisler.....	115
3.3. Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Diğer Faaliyetleri	117
 SONUÇ	 124
KAYNAKÇA.....	127
EKLER	135
ÖZGEÇMİŞ	146

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1 Sakarya Muharebesi Öncesindeki Askeri Güçler Dengesi.....	48
Tablo 1.2 Büyük Taarruz Öncesindeki Askeri Güçler Dengesi.....	49
Tablo 2.1 1919 Yılında İmalat-ı Harbiye Kurumuna Bağlı Askeri Fabrika ve İşletmeler	51
Tablo 2.2 İmalat-ı Harbiye Grubu'nun Üyeleri.....	64
Tablo 2.3 Kurtuluş Savaşı yıllarında İstiklal Yolu'ndan yapılan cephane ve malzeme miktarları.....	72
Tablo 3.1 Tahmini olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1938 Yılları Arasında Askeri Savunmaya Harcadığı Bütçe.....	94

EKLER LİSTESİ

- EK 1-** Asker-i Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne Tuğgeneral Osman Zati'nin tayini ve Tuğgeneral Asım'ın bu görevden açığa alınmasına dair karar.....136
- EK 2-** Mirliva Eyüp Durukan'ın Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne ve Mirliva Osman Zati Paşa'nın da Fen ve Sanat Umum Müdürlüğü'ne tayin edilmelerine dair karar.....137
- EK 3-** Ankara Fişek Fabrikası'nda İstenilen kalitede barut imalinin gerçekleşmemesi dolayısıyla sipariş süresinin uzatılmasına dair karar belgesi.....138
- EK 4-** Ankara Fişek Fabrikası'nın tezgahlarının ihtiyacı olan eksik malzemelerinin satın alınmasına dair karar belgesi.....139
- EK 5-** 24 Eylül 1923 tarihinde Yahşihan'daki Kırıkkale askeri tesisine dört bina daha eklenmesi konusunda Asım Bey ve binayı yapacak olan Rasim Kalfa arasında yapılan sözleşme.....140
- EK 6-** 24 Eylül 1923 tarihinde Yahşihan'daki Kırıkkale askeri tesisine dört bina daha eklenmesi konusunda Asım Bey ve binayı yapacak olan Rasim Kalfa arasında yapılan sözleşmeye, inşaatın Nisan 1924 tarihine kadar uzatılması için konulan ek maddenin onayı.....141
- EK 7-** Kırıkkale Çelik Döküm Haddehanesi'nde Devlet Demiryolları için ray üretimi sağlamak amacıyla, gerekli teçhizatın kurulması adına, müteahhit firma ile yapılan sözleşme ve ücretin onay kararnamesi.....142
- EK 8-** Klirink yöntemi ile satın alınması imkansız olan malzemenin, 4000 liralık döviz karşılığında ABD'den alınması için çıkarılan kararname.....143
- EK 9-**Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Cumhurbaşkanlığı onayına sunmak için yurt dışından alınması gereken malzemeleri içeren bir liste ve gerekli tutarın onaylandığı kararname.....144
- EK 10-** Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler için belirlediği ödenek hakkında kanun taslağı.....145

EK 11 - Ankara Fişek Fabrikası'nda istihdam edilen Macar asıllı mühendis Emil Yervan'ın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına başvuru yapması nedeniyle, ikamet süresinin değerlendirildiği kararname.....146

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ANZAK	Avustralya ve Yeni Zelanda Kuvvetleri
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
Gnkur	Genelkurmay
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
MKEK	Makine Kimya Endüstrisi Kurumu.
MTA	Maden Teknik Araştırma
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
s.	Sayfa
TAMTAŞ	Tayyare Otomobil Motor Türk Anonim Şirketi.
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti.
TCDD	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları
TDV	Türk Diyanet Vakfı
YTU	Yıldız Teknik Üniversitesi

ÖZET

Öğrencisi bulunduğum Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans programı dahilinde hazırladığım bu araştırmanın konusu “Atatürk Dönemi Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü” olup, kurumun 1922-1938 yılları arasındaki sürecini kapsamaktadır.

Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin savunma sanayisinin kurulması ve gelişmesinde atılan ilk önemli adımını yönetmiş bir devlet birimidir. Bununla birlikte ülke tarihinden kendi zamanına kadar gelen bir harp sanayiinin de sonucudur. Bu sebeple aynı topraklar üzerinde Türkiye Devleti’nin selefi olan Osmanlı Devleti’nin harp sanayisi, bu araştırmanın önemli bir aşamasını oluşturmaktadır.

Asıl anlamda Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulan Osmanlı askerî sanayisi, XV. yüzyıl itibariyle gelişmeye başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren ise gerileme yoluna girmiştir. Devam eden süreçte, yöneticiler tarafından yapılan ıslahat girişimleri de bu gerilemeyi durduramamıştır. Devletin son dönemlerinde ise dışa bağımlı ve alınan dış borçlarla yeniden gelişim gösteren Osmanlı harp sanayisinin ağırlığını İstanbul şehri taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı ile gerek savaş sırasında yapılan hatalar gerekse savaş sonrasında İtilaf Devletlerinin baskısı altında olan İstanbul yönetimi ve şehirdeki el konulan askeri fabrikalarla bu atılım da son bulmuştur.

Bu durumun yükü Millî Mücadele taraftarlarının omuzlarında olmuş, mücadelenin başarıya ulaşması için gerekli mühimmat, askeri malzeme ve uzmanların İstanbul’dan türlü zorluklar ve yollarla kaçırılması ile sağlanan askeri güç, ülke savunmasının başarıya ulaşmasında en önemli etken olmuştur. Millî Mücadele savaşları sürecinde, Ankara hükümetinin çabalarıyla kurulan İmalat-ı Harbiye Kurumu, İstanbul’dan kaçırılan bu askeri gücün sevk ve idaresi ile gelişmesini sağlayacak yeni harp sanayiinin ilk adımını oluşturmuş ve Ocak 1922 itibariyle faaliyete geçmiştir. Ardından 1930 yılında kurumun adı Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü olarak değişmiş ve askeri sanayii kuruluşlarının büyük ölçüde oluşturulması da bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti’nden kalan bazı askeri fabrika kuruluşlarının gelişimlerini de sağlayan bu kurumun en önemli icraatı, İstanbul’dan Anadolu’ya taşınan Türkiye harp sanayisinin kuruluşunu ve gelişmesini başlatmasıdır. Artık Ankara ve Kırıkkale askeri sanayii tesisleri, ülkenin yeni harp sanayisinin iki ana bölgesini oluşturmaktadır. 1950 yılında bu görevlerini Makine Kimya Endüstrisi’ne devreden Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü sanayi alanında; ticarî, eğitim ve işçi hakları konularında da önemli atılımlar yapmıştır.

Anahtar Sözcükler

Eyüp Durukan, Fabrika, Harp, Sanayi, Atatürk.

*Pınar ERDEM**

* Öğrenci, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans Programı, pnrrdm_07@hotmail.com.

SUMMARY

THE GENERAL DIRECTORATE OF MILITARY FACTORIES DURING ATATÜRK ERA

The title of this research, which I prepared as part of the Master's program with thesis at Akdeniz University Institute of Social Sciences, where I am a student, is “ The General Directorate of Military Factories during Atatürk Era" and covers the period of the institution between 1922-1938.

The General Directorate of Military Factories is a government body that led the first important step in the establishment and development of the defense industry of the Republic of Türkiye. In addition to this, it is also the result of a war industry that stems from the history of the country until its era. Therefore, the war industry of the Ottoman Empire, the predecessor of the Turkish State on the same territory, constitutes an important stage of this research.

The Ottoman military industry, which was originally established during the reign of Sultan Mehmet the Conqueror, started to develop in the XVth century and began to decline from the XVIth century onwards. In the following period, the reform attempts by the rulers could not stop this decline. In the final periods of the state, the city of Istanbul bore the weight of the Ottoman war industry, which was foreign-dependent and redeveloped with foreign loans. With the World War I, both the mistakes made during the war and the Istanbul administration under the pressure of the Entente States after the war and the confiscated military factories in the city, this breakthrough also came to an end.

The burden of this situation fell on the shoulders of the supporters of the National Struggle, and the military power achieved by smuggling the necessary ammunition, military equipment and experts from Istanbul through various difficulties and means was the key factor in the success of the country's defense. Established by the efforts of the Ankara government during the battles of the War of Independence, the Military Manufacturing (*aka* İmalat-ı Harbiye) Institution constituted the first step of the new war industry that would ensure the management and development of this military power smuggled out of Istanbul and became operational in January 1922. Later, in 1930, the name of the institution was changed to the General Directorate of Military Factories and the establishment of military industrial organizations was largely realized in this period.

The most important achievement of this institution, which also ensured the development of some military factories left over from the Ottoman Empire, was to initiate the establishment

and development of the Turkish military industry, which moved from Istanbul to Anatolia. Ankara and Kırıkkale military industrial plants now constitute the two main hubs of the country's new military industry. In 1950, the General Directorate of Military Factories handed over its duties to the Machinery and Chemical Industry and made significant achievements in the fields of commerce, education and labor rights.

Key Words

Eyüp Durukan, Factory, War, Industry, Atatürk.

*Pınar ERDEM**

* Student, Akdeniz University Institute of Social Sciences, Master's Program with Thesis, pnrrdm_07@hotmail.com.

TEŞEKKÜRLER

Öğrenim hayatımın bu aşamasında, hazırlamış olduğum bu çalışmanın sürecini her ne kadar yalnız yönetmiş gibi görünsem de arka planda bana destek olan pek çok kişinin olduğunu da belirtmek isterim. Bu sebeple en başta, araştırma sürecim boyunca beni yönlendiren, güler yüzü ve desteğiyle her zaman yanımda olduğunu hissettiren, danışman hocam Doç. Dr. Leyla DERVİŞ'e teşekkür borçluyum. Yine akademik hayatımla ilgili çokça bilgisine başvurduğum Prof. Dr. Ekrem KALAN hocama teşekkürlerimi sunarım. Sabır ve sevgileriyle yanımda olan diğer büyük destek kaynağım aileme teşekkür ederim. Çalışma sürecimde sağladıkları kolaylıklar dolayısıyla her zaman destek ve yardımlarını yanımda hissettiğim; aynı kurumda öğrenci olduğumuz arkadaşım Bektaş KAYA'ya, iş arkadaşlarım Duygu TEMİZKOL ve Serdar GÖK'e, benim de üyesi olduğum Aspendos Tercüme ve Danışmanlık Hizmetleri A.Ş. ailesine, anlayışları ve destekleri dolayısıyla işverenlerim Hasan KIRKICI ve Bora BAŞKUT'a çokça teşekkürlerimi sunarım.

ÖNSÖZ

Savunma, bir saldırıya karşı koymak ve bu sayede korunmak demektir. Kişi ve toplumların yaşamlarına veya yaşam alanlarına yönelik saldırılarda savunma hakkı, yasal bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanoğlunun yaşam süreci beslenme, barınma ve korunma üzerine kuruludur. Bir toplumu oluşturan unsurlar da, parçadan bütüne fakat daha komplike ve teşkilatlı olarak bu şekilde gelişim göstermiştir. Sınırlarını koruma, savunma gibi sebeplerle ortaya çıkan araç ve gereçler de savunmanın temel malzemelerini oluşturmaktadır. Ok, yay, kılıç, kalkan, zırh gibi malzemelerle başlayan savunma ve savaş aletlerinin serüveni, barutun da bulunması ile günümüzdeki silah, tank, tüfek, uçak, gemi gibi teknolojik savunma ve savaş sanayii malzemelerine dönüşmüştür.

Teşkilatlanma açısından, Osmanlı Devleti ile teknolojik ve modern savunma sanayisinin temelleri atılan Türk harp sanayi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde, tarihi boyunca geldiği en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Milli Mücadelenin yokluktan varlığa doğru ilerleyebilme ve ilerletebilme ruhu ve gücü, Türkiye toplumunun harp sanayisinin kuruluşu ve teşkilatlanmasına da yansımış, eldeki kısıtlı imkanlarla yeniden, daha modern ve teknolojik bir Türk savunma sanayisinin kurulumu sağlanmıştır.

Eldeki belgeler ve bulgular ile Türkiye harp sanayisinin bu gelişimine değinerek; Türkiye toplumunun savaş sanayisi tarihinin belli bir bölümüne ışık tutmak, tarih bilimine kısmi de olsa katkıda bulunmak, öğrenim hayatımın gelişimine katkı sağlamak amacı ile yapılan bu araştırma çalışması, öğrencisi bulunduğum Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans programı gereğince hazırlanmış ve sizlere sunulmuştur.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında akıncılardan oluşan askeri kuvveti savaş zamanında bir araya geliyor ve savaş sonrasında ise yaşam alanlarına geri çekiliyorlardı. Devlet düzenli bir askeri birliğe sahip değildi. Yaya ve müsellemler (atlı) olmak üzere ilk düzenli birlikler Orhan Bey zamanında oluşturuldu ve bunlar biner kişilik gruplar halindeydiler. Devlet genişledikçe daha fazla askeri kuvvete ihtiyaç olduğu için I. Murad döneminde Yeniçeri Ocağı kurulmuş ve oluşturulan Pençik sistemi ile savaş esirlerinden orduya takviye alınmaya başlanmıştır. Bu kanun ile savaş esirlerinin beşte biri yeniçeri oluyordu. Önce Anadolu'daki Türk çiftçilerin yanlarına veriliyorlar ve buralarda Türk kültürünü öğreniyorlar, ardından eğitim alarak orduya dahil ediliyorlardı. Eğitim gördükleri kuruma Acemi Ocağı deniliyordu. Zamanla Hristiyan halkın çocuklarından da belli kurallarla alınıp yetiştirilip bazen orduya bazen de devlet kadrolarına yerleştirilmeye başlanmıştır. Devşirme usulü denilen bu yöntem yüzyıllarca Acemi Ocağı'nın en önemli asker kaynağı olmuştur.¹

I. Murad döneminde oluşturulan birlikler Kapıkulu Ocaklarının temelini oluşturmuştur. Edirne'nin fethinden sonra kurulan bu teşkilatın başlıca bölümleri; Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağı, Topçu Ocağı ve Kapıkulu Süvarileridir. Sadece savaşmakla görevlendirilen bu ordu zamanla bilinen dünyanın en güçlü ordusunu oluşturacaktır. Kuruluş döneminde gelişmiş bir savunma sanayiinden bahsedemeyiz ama ordu ihtiyaçları ülke sanayiinin elverdiği imkanlar dahilinde kamu ve özel sektör aracılığı ile sağlanmıştır. Zaten ülke sanayii de savunma sanayiinden ibarettir. Teknolojinin gelişimine ve stratejik durumlara göre silahlar da çeşitlilik göstermiştir.²

Osmanlı Devleti'nin ağır sanayii kurma yönündeki girişimleri Fatih Sultan Mehmet zamanında başlamıştır. Bu dönemde sanayiinin temel oluşumları; Kapıkulu Ocağı'na bağlı Cebeci Ocağı, Top Ocağı, Humbaracı Ocağı ve Top Arabacıları Ocağı şeklindedir. Cebeci Ocağı en nüfuzlu birim olmakla birlikte yeniçerilere silah, araç-gereç hazırlamak ve bunların bakım ve tamiratlarını yapmakla görevliydi. Topçu Ocağı'nın görevi top dökmek, bunun kullanımı ve top mermisi yapmaktır. Bu ocak Fatih Sultan Mehmet döneminde gelişim

¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.33, s.509,510.

² Aynur Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005, s.10,11.

göstermiş ve kuşatma esnasında kalelerin yanında da top dökülebilir hale gelmiştir. Topların giderek daha büyük hale gelmesi sonucu naklini sağlamak için Top Arabacıları Ocağı kurulmuştur. Humbaracı Ocağı'nın görevi de içerisine patlayıcı maddelerin konulduğu demirden bombalar (humbara) üretmektir ve önceleri Cebeci ve Topçu Ocaklarına bağlı iken İstanbul'un fethi ile ayrı bir birim haline gelmiştir. Avrupa'da barutun yaygınlaşmaya başlamasıyla oluşturulan barut, kükürt, tophane ve tüfekhane gibi yeni sanayii birimleri geç de olsa Osmanlı Devleti'nde de Batı ile temasları sonucu yerlerini almış ve ateşli silah kullanımına başlanmıştır.³

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğal sınırlara ulaşması, batıdaki gelişmelerin takip edilmemesi, coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının kendi bünyesinden sapması ve verilen kapitülasyonların yaygınlaştırılması sonucu içtimai düzeninin bozulması ile kendi yıkılış sürecini başlatmıştır. XVII. yüzyıl başlarında, ordudaki bozulmayı görüp fiilî harekete geçmeye çalışan ilk isim olarak Sultan Genç Osman karşımıza çıkar ve başıbozuk hareket eden, sürekli isyan çıkaran Yeniçerileri ortadan kaldırma girişiminde bulunur. Fakat bu uğurda Yeniçeriler tarafından hayatını kaybeden ilk sultan olarak tarihe geçer.⁴ Çünkü istediği gibi, artık devletin kemikleşmiş askerî unsurunu oluşturan bir kurum halindeki Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmak kolay olmayacaktır. Ardından gelen isim Sultan IV. Murat'tır ve Koçi Bey Risalesi'nden oldukça etkilenmiş bir şekilde ıslahatlar yapmıştır.⁵ Kapıkullarının sayılarını azaltmış, tımar sistemindeki bozulmayı, merkezîyetçi bir anlayışla sert bir şekilde düzenlemeye çalışmıştır.⁶ Sonrasında I. İbrahim ve IV. Mehmet döneminde sadrazamlık yapan Köprülü ailesi ön plana çıkmaktadır. Yeniçeri Ocağı'nda baskı ve şiddetle düzenlemeler yapmayı başarırlar. Maliye düzene sokulur, topçu ocağı ıslah edilir.⁷ Genel olarak XVII. yüzyılda yapılan ıslahatlar; bir program dahilinde sistematik ve organize olmayışı, dış

³ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.11,12.

⁴ Feridun Emecen, "Osman II", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.33, s.453-456.

⁵ İsmail Gül, *Osmanlı Devleti'nde Sultan IV. Murad Dönemi Yeniçeri İsyanları (1623–1640)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s.61-65.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ziya Yılmaz, "Murad IV", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.31, s.177-183.

⁷ Özgül Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Döneminde İzlenen Siyasetin Erken Cumhuriyet Dönemindeki Siyasal Ve Toplumsal Yapıya Yansımaları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde 2011, s.27

gelişmelere kapalı kendi içine dönük ve zamanın şartlarını sağlamayan çabalardan ibaret olmaları sebebiyle ıslahatçıların hayatları ile sınırlı kalmalarına neden olmuş ve istenilen başarıya ulaşmamıştır.⁸

1699’ da imzalanan ve Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da ilk toprak kayıplarını yaşamasına sebep olan Karlofça Anlaşması, devletin politikasının fetih ve toprak siyasetinden çıkıp kaybedilen toprakların geri alınması olarak değişmesine neden olmuştur.⁹ Fakat bu politika gerçekleştirilemediği gibi başka yeni topraklar da elden çıkmaya başlayacaktır. Bu dönemde Avrupa ise bilimsel, askerî, ekonomik ve teknik açılardan Osmanlı Devleti’nden oldukça ileri seviyededir ve Osmanlı’nın devlet adamları ve münevverleri artık Avrupa’nın askerî ve teknik üstünlüğünü kabullenmişlerdir. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren birçok yönden toprağa bağlı olan Osmanlı Devleti, bir çeşit asker yetiştirme kurumu da olan tımar sisteminin bozulmasıyla iyice zor duruma düşmüştür. Askerî yönden oluşan bozulmalar savaşları da etkilemiş, uzun süren savaşlar ve alınan yenilgiler devletin hem siyasî hem askerî hem de iktisadî olarak sıkıntılarının artmasına sebep olmuştur. Batılı devletler için de devletin bu zayıflığı kaçırılmaz bir fırsat olarak görülmüş ve bu sebeple Osmanlı Devleti’nin bu dönemde de büyük toprak kayıpları yaşamasına önayak olmuşlardır. Bununla birlikte ileride adı Lale Devri olarak anılacak dönem başlamış ve 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı’na kadar olan bu süreçte askerî anlamda kayda değer bir gelişme sağlanmamış fakat kültürel açıdan batılılaşma ile oldukça önemli girişimler yapılmıştır.¹⁰

Ardından fazlaca geç kalınan askerî ıslahatlar yoğunluk kazanmış; I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde yerli ve yabancı devlet adamlarıyla orduda pek çok yenilikler yapılmıştır. I. Mahmud döneminde Avrupa’da askerlik alanında ün kazanmış olan De Bonneval, Humbaracı Ocağı’na komutan olarak atanmış ve onlara batı tarzında eğitimler vererek harp oyunları oynatmıştır. Avrupai tarzda harp eğitimi verilmesi ve batının silahlarının

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2017, s.55.

⁹ Uğur Kurtaran, “Karlofça Antlaşması’nda Venedik, Lehistan ve Rusya’ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açısından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60 (2016), s.112-117.

¹⁰ Ali Rıza Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s.70-76

alınması gerekliliği konusunda raporlar yazmıştır. İslam'ı kabul edip, ismi Humbaracı Ahmet - Paşa olarak değişen De Bonneval'in vefatıyla bu kez de onun fikirleri doğrultusunda hareket eden bir Macar sefiri olan Baron dö Tott ismi ön plana çıkmıştır. Tott da bir rapor hazırlayıp, topçu sınıfının teşkilatlandırılması üzerinde durmuştur. Kağıthane'de 600 topçu erini Avrupai tarzda eğitime tâbi tutmuş, tophanenin ıslahı üzerinde durmuş, yeni toplar döktürmüş ve Mühendishane-i Bahr-i Hümayun kurularak burada eğitim vermeye başlamıştır. Fakat yaşanan Osmanlı-Rus savaşı sonrası alınan yenilgi ile İstanbul'dan ayrılmış ve sürat topçuları ocağı da kaldırılmıştır.¹¹ I. Abdülhamid döneminde, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonucu XVIII. yüzyılın en ağır anlaşması olan Küçük Kaynarca Anlaşması imzalanmış, halkının tamamı Türk ve Müslüman bir toprak olan Kırım kaybedilmiştir. Sonrasında 1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması ile Rusya'ya karşı kaybedilen toprakların artık geri alınamayacağı anlaşılmıştır.¹²

Bu dönemde ilk esaslı ıslahatlar ise Rusya ile savaşın devam ettiği sırada tahta geçen III. Selim devrinde yapılmıştır. Çeşitli raporlar hazırlattığı Meşveret Meclisi'ni oluşturmuş ve Avrupaî tarzda Nizam-ı Cedid adlı yeni bir ordu kurmuştur. Bu ordunun giderlerini karşılamak için de İrad-ı Cedit adlı hazineyi oluşturmuştur. Bunların yanında iktisadî, idarî, sosyal ve kültürel çalışmalar dahi yapılmış, kelime anlamı “Yeni Düzen” olan Nizam-ı Cedid yenilikleri her alana yayılmak istenmiştir. Avrupa örnek alınarak yapılan ilk sistemli ıslahatlar olan yeni düzen ıslahatları, çıkan Kabakçı Mustafa İsyanı ile tamamlanamadan sona ermiş ve tahttan indirilmesi sağlanan III. Selim, Sultan IV. Mustafa'nın emri ile isyancılar tarafından öldürülmüştür.¹³

1808'de tahta çıkan II. Mahmud döneminde, ayanlarla Osmanlı'da ilk kez padişahın yetkilerini kısıtlayan Sened-i İttifak imzalanmış ve böylece ilk kez demokratikleşme kıvılcımı görülmüştür. Fakat bu anlaşma, karışık ortamın anlık çözümü ve kendi çevresinde bir nüfuzu olan ayan grubunun desteğini alabilme amacı ile gerçekleştirilmiştir.¹⁴ II. Mahmud devleti kurtarmak adına büyük merkezileşme ıslahatlarına girişmiş; askerî, idarî, eğitim gibi birçok alanda devleti kalkındırmaya çalışmıştır. Döneminin en büyük etkinliği ise şimdiye kadarki

¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, s.57-59.

¹² Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2018)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s.60-71.

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, s.61-89.

¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, s.92,93.

yeniliklerin en etkili düşmanı olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıdır. Bu başarı Vaka-yi Hayriye (Hayırlı Olay 1826) adıyla tarihe geçmiştir. Yerine "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" isimli yeni bir ordu kurmuştur.¹⁵ II. Mahmut devrinin sonunda yenilenen Osmanlı ordusunun kuvvetleri genel olarak şöyledir; her biri altı bin mevcutlu iki hassa tümeni 12.000, ortalama biner mevcutlu 15 mansure süvari alayı 15.000, ikişer bin mevcutlu 37 mansure alayı 14.000, bin iki yüzer mevcutlu dört kumbaracı alayı 4.800, bin iki yüzer mevcutlu dört lağımcı alayı 4.800, bin iki yüzer mevcutlu dört mansure topçu alayı 4.800, baltacı yani İstihkâmcı olarak 3.000 olmak üzere toplamda 118.400 mevcutlu idi. Daimi olarak silah altında bulundurulmuş bu birliklerin yanı sıra yaklaşık 250.000 kişilik bir ordu olan redif kuvvetleri bulunmaktaydı. Sürekli askerlik yapan erlerin elindeki silahlardan başka, İstanbul'da 277.400 tüfek, 490.819 kılıç, 38.000 mızrak ve topçu-humbaracı birliklerinde 5540 ateşli silah ve top bulunuyordu. Çakmaklı ve ağızdan dolmalı tüfekler kullanılıyordu. Ateşli silahlara ait gülle, dane ve humbaraların üçte bir gibi bir kısmı Prusya'dan temin edilmişti.¹⁶ Sultan II. Mahmud'un saltanatının sonlarında Avrupa'dan buharlı makine ve tezgâhlarla birlikte, bu teçhizatın kurulacağı yerin inşası ve buralarda görevlendirilecek çok sayıda mühendis, asker, usta, tekniker gibi uzmanlar da getirilmeye başlanmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti dahilinde makine ve tezgâhların imal edilebileceği ne bir fabrika ne de yerli mühendis bulunmaktadır. Bu sebeple II. Mahmud, öncelikle kimya, metalurji, top dökümü sahalarında yerli mühendis eksikliğini gidermek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderen ilk Osmanlı padişahı olmuştur.¹⁷

Batı tarzı savaş mühimmatı üretilmeye çalışılan Tophane, Baruthane ve Tüfekhane; İngiltere, Fransa ve Belçika'dan getirilen teçhizatların yedek parça eksikliklerini gidermek için çalışıyordu. Fakat bunlar için de iyi bir demir üretim fabrikası gerekiyordu. Bu sebeple Sultan Abdülmecid döneminde büyük umutlar ve paralarla 1840'ların ortalarında ve İngiltere ve Belçika'dan getirtilen fırın, makine ve tezgâhlarla kurulan Zeytinburnu Demir Fabrikası da çok etkili olamadı. İlk zamanlarda sadece tarım ve inşaat alanında üretim yapan fabrika 1850'lerin

¹⁵ Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, s.159-162.

¹⁶ Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, s.176,177.

¹⁷ Serdal Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.446-448

ortalarından itibaren yine Batı'dan ithal fırın ve makineler sayesinde iyileştirilmiştir. Bunun yanı sıra Tophane, Baruthane ve Tüfekhane de bu fabrikanın civarında yapılandırılmış ve böylece büyük bir silah sanayii merkezi kurulmuştur. Mühendishane-i Berri-i Hümayûn genellikle orduya asker yetiştirme kurumu olduğu için birkaç istisna haricinde buralarda çalışacak Osmanlı mühendisleri yoktur. Yerli mühendis yetiştirilmesi amacıyla Mühendishane'de gerekli bölümler açılarak, Avrupa'dan gelen mühendis ve teknikerlerin buralarda ders vermesi sağlanmıştır.¹⁸

Sultan Abdülmecid döneminde bunlardan başka, Osmanlı'da anayasal düzene geçişin ilk ayak sesleri olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı da (3 Kasım 1839) ilan edilmiştir. Ferman, Gülhane Parkı'nda okunduğu için Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinmektedir. Bu ferman ile getirilen yenilikler, 1876'daki I. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan zamanın Tanzimat Dönemi olarak anılmasını sağlamıştır. Ferman'ın getirdiği hak ve özgürlükler sonucu yapılan düzenlemeler oldukça önemlidir.¹⁹ Fakat tüm bu gelişmelerle birlikte yaşanan Kırım Savaşı, yenilenmenin ve sanayileşmenin önünü kesmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya ile giriştiği bu mücadele için silah ve savaş giderlerine fazlaca ödenek yapmıştır. Daha yeni kurulan silah üretim merkezleri gerekli mühimmatı karşılayamayacağı için Fransa'dan çok miktarda hafif silah, İngiltere'den de top ithal etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu arada devlet mali sıkıntı da yaşadığı için ilk dış borçlanmasını da gerçekleştirmiştir. Bu sebeple bir an evvel gerekli harp sanayiinin tamamlanması tek amaç haline gelmiştir. Adı geçen savaş sonlarında tüfek, top, fişek ve diğer cephane üretiminin büyük kısmı Zeytinburnu'ndaki fabrikalar yerleşkesinde yapılmaya başlanmıştır. Dolmabahçe'deki tüfekhane daha savaş öncesinde yerini Dolmabahçe Sarayı'nın has ahırlarına terk etmeye başlamış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Harbiye Nezâreti ve top arabaları ile kundaklarının imal edildiği marangozhane, Karaköy'deki Tophane-i Âmire'ye devredilmiştir. Sultan Abdülaziz'in döneminde ise Avrupa'daki silah teknolojisinde artık hafif silahlar, kullanımı vakit kaybettiren ağızdan dolar mekanizma yerine, çok daha kolay doldurma imkanı olan kuyruktan dolar mekanizmaya çevrilmiş ve yeni sistemle daha uzun menzil ve yüksek isabet kazanmıştır. Top teknolojisinde ise daha önce İngiltere ve Belçika ön planda iken artık Prusya öne çıkmıştır. Çünkü dökme demirden üretilen toplar sık

¹⁸ Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, s.447,448

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.222-237

kullanıldığında parçalanabiliyorlardı. Fakat Prusya artık dövme çelikten top üreterek bu sorunu ortadan kaldırmıştır. Wöhlert ve özellikle Krupp gibi Alman firmaları ile Prusya, top ve ağır silah sanayiinde dünyanın en önemli güçlerinden biri haline gelmiştir.²⁰

Yine Avrupa sanayiinde barut, petrol gibi yanıcı maddelerden meydana getirilen mermi taneleri üretilmeye başlanmıştır. Hafif silahlarda da artık, kâğıda sarılı barut ve sivri kurşundan oluşan fişekler, daha sonra da metal kapsüllü mermiler kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti için artık Avrupa'nın bu gelişimine kayıtsız kalmak imkansızdır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde 1868 yılında tüm ordunun iğneli tüfeklerle donatılmasına karar verilmiştir. Yeni gelişen teknolojilerle yeniden yapılanan daha gelişmiş model silahlar ortaya çıkarken bu durum ordu silahlarında da devamlı bir değişime sebep oluyor ve sayıları yüzbinleri bulan hafif silahın ve yine sayıları bini aşkın ağır silahın ithal edilmesine mecburiyet getiriyordu. Sultan Abdulaziz donanmanın yapılandırılmasına da büyük önem vermiş ve saltanatı boyunca İngiltere'ye demir iskeletli ve kalın zırhlarla kaplı, üzerlerinde büyük toplar taşıyan savaş gemilerinden sipariş verdirmiştir. Çünkü eski tip bir donanmanın yeni teknoloji ile geliştirilen savaş gemilerine karşı koyması imkansız hale gelmiştir. Kırım Savaşı'ndan itibaren sürekli alınan borçlar nedeniyle hazinenin durumu gün geçtikçe daha da kötü bir hal almıştır. Fakat bu durum dahi Abdülaziz'in saltanatının sonuna kadar ordu ve donanma yapılandırmasının önüne geçememiştir.²¹

Bu arada 1856'da Osmanlı Devleti, Paris Barış Görüşmeleri sırasında Batılı devletlerin desteğini sağlamak ve azınlıkları devlete bağlı hale getirmek için, aslında Tanzimat Fermanı'ndaki azınlık haklarını bahane ederek Osmanlı üzerindeki baskılarını artıran Avrupa'nın müdahaleleriyle, Islahat Fermanı'nı yayınlamıştır. Ferman, Tanzimat Fermanı'nın genişletilmiş hali olup yalnızca azınlıklara verilen hakları kapsadığı için Müslüman halkın büyük tepkisini çekmiş ve devletin içişleri iyice karışmıştır.²²

II. Abdülhamid döneminde ise zamanında sultan II. Mahmud 'un kudretiyle Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilen aydınlar (Genç Osmanlılar-Jön Türkler) ön plana çıkmaktadır. Yeni Osmanlılar olarak bilinen bu aydınlar, Sultan Abdülhamid'e 1876'da I. Meşrutiyet'i ilan ettirmişlerdir. Böylece meşrutî monarşi dönemi başlamış, lakin bu durum da uzun sürmemiştir.

²⁰ Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, s.448,449.

²¹ Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, s.449,450.

²² Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2018)*, s.209-211

I. Meşrutiyet ile yayınlanan ilk anayasa olan “Kanun-i Esasi”, padişaha verdiği hakla II. Abdülhamid tarafından, 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında askıya alınmıştır. Böylece 1908’de yayınlanacak II. Meşrutiyet’in ilanına kadar süren İstibdat Dönemi²³ başlamıştır. Sultan Abdülhamid’in Almanya ile ilişkileri sebebiyle, bu dönemde orduda Alman teknolojisinin ve etkisinin oldukça fazla olduğu görülmektedir.²⁴ 1889 yılında kurulan ikinci grup Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Türk siyasi tarihinde 1908-1918 yılları arasına damgasını vuran ve bugünün şekillenmesine de etki eden yeni bir Jön Türk hareketini başlatmıştır ve II. Meşrutiyet’in ilanını sağlamışlardır.²⁵

Sultan Abdülhamit’in sürgüne gönderme faaliyetleri ve 1877’den sonra Kanun-i Esasi’yi de yürürlükten kaldırması üzerine önce imparatorluk sınırları içinde, sonraları dış memleketlerde kurulan bu gizli cemiyetin üyeleri de önceki gibi Jön Türkler adıyla tanınmaktadırlar. Hükümetin suistimaller yaptığı, halkın istibdat ve mezalim altında olduğu düşüncesiyle Konyalı Hikmet Emin, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Ohrili İbrahim Etem (Temo), Arapkirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit isimli tıbbiyede tahsil gören beş öğrenci tarafından 1889 yılında kurulan cemiyet önce “İttihad-ı Osmani Cemiyeti” adıyla ortaya çıkmıştır. Ardından birkaç sene sonra bu isim “İttihat ve Terakki Cemiyeti” şeklinde değişmiştir. İşte İbrahim Temo başkanlığında kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti, II. Meşrutiyet’in ilanını sağlayacak ikinci grup Jön Türk teşkilatlanmasıdır.²⁶

1906 yılına gelindiğinde inkılap hareketi, Selanik’te kurulan bir başka gizli cemiyetle daha ileri boyutlara ulaşmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurulmasından hemen önce, Mustafa Kemal Paşa Şam’da orduda görevli olduğu sırada “Vatan” isimli gizli bir cemiyetin üyesidir. Kısa bir süre sonra, eski bir tıbbiyeli ve Şam’da sürgün olan Dr. Mustafa, Müfit Bey, Lütfi Bey ile birlikte yine Şam’da “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti” isimli bir başka gizli örgütün kurucu isimlerinden biri olmuştur. Fakat bölgede örgütün gelişme gösterecek ve ihtilal

²³ Baskı Rejimi.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, s.193-239.

²⁵ Satılmış Gökbayır, “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasî Programı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III/1 (2012), s. 62.

²⁶ Durdu Mehmet Burak, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi OTAM*, 14 (2003), s.297-298.

yapılabilecek bir alanı olmadığı için aynı isimler Selanik’e gelerek Nisan-Mayıs 1906 civarında örgütün bir şubesini burada açmışlardır. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa gizli ve kaçak yollardan geldiği için hemen geri dönmüştür. Selanik’te kalan, cemiyetin diğer kurucu üyeleri ise kurdukları örgütün etkisiz kalmasından sebep, bölgedeki sonradan kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne katılmışlardır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa döndüğünde, o da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne dahil olmuştur.²⁷ Bu konuda Ramsaur, Mustafa Kemal Paşa’nın 1907’de bölgeye atamasını sağladıktan sonra cemiyete katıldığını fakat sıradan bir üyesi olarak kaldığını söylemektedir.²⁸

II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İttihatçıların yönetimi devralmasından sonra idare konusundaki eksik ve önceki yönetimden farksız bir şekilde sistemi işletmeye çalışmaları hem muhalefette hem de halkta büyük memnuniyetsizlikler oluşmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine bir de İttihatçıların silahlı girişimleri de eklenmiş ve bu konuda araştırma yapmak için Mısır’dan gelmiş olan Osmanlı Ahrar Fırkası’nın yayınlarından “Serbesti” gazetesinin baş yazarı Hasan Fehmi’nin Galata Köprüsü’nde öldürülmesi, zaten gergin olan ortamın atağa geçmesine sebep olmuştur. “31 Mart Olayı” olarak tarihe geçen bir isyan, öğrenci gösterisi olarak başlamış, asker gücü ile bastırılmış ve hemen sonrasında da Sultan Abdülhamid’i makamından etmiştir.²⁹

Meşrutiyet’in ilanından sonra özellikle İttihatçı güruhun silahları hiç susmamış ve bu dönemde pek çok devlet adamı, ordu mensubu ve fikir insanı öldürülmüştür. Yönetimde başarı sağlayamayan Ahmet Muhtar hükümeti Balkan Savaşlarının başlamasıyla kendini feshetmiş ve yerine yine İttihatçıları kısıtlayan bir kabine olarak Kamil Paşa hükümeti kurulmuştur. Fakat Balkan Savaşlarının ilkinde peş peşe alınan yenilgiler, yeniden İttihatçıların hükümete müdahalesine sebep olmuş ve bunun için de zaten fırsat kollayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ocak 1913’te Bab-ı Âli Baskını’nı yaparak yönetimi tekrar ele almıştır.³⁰ Bundan sonra da II. Balkan Savaşı yaşanmış ve Osmanlı Devleti artık Balkan bölgesinden tamamen çekilmek

²⁷ Gökbayır, “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasî Programı”, s.69-70.

²⁸ Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilali’nin Doğuşu*, çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2007, s.123.

²⁹ İsrail Kurtcephe-Aydın Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya 2015, s.58.

³⁰ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.654-655.

zorunda kalmıştır. Bir süre sonra da bilindiği üzere 1914'te Avrupa devletlerinin kaynaşması sonucu Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRKİYE'DE SAVUNMA FAALİYETLERİ

1.1.Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ülke Savunması

Birinci Dünya Savaşı'nın, Avrupa'nın büyük ulusları arasında XIX. yüzyılın sonlarında başlayan ve yirminci yüzyıla kadar uzanan siyasi, askeri ve ekonomik mücadelelerinin oluşturduğu bloklardan doğduğu bilinmektedir. 1914-18 yılları arasında meydana gelen bu büyük savaş; Almanya'nın Avusturya-Macaristan ile 1879'da sağladığı anlaşma ve 1882'de İtalya'nın da katılmasıyla oluşan Üçlü ittifak bloğu ile 1893'te Fransa ile Rusya arasındaki anlaşma ve ardından 1904'te Fransa ile İngiltere'nin anlaşması ve 1907'de de İngiltere ile Rusya arasında sağlanan anlaşma sonucu oluşan Üçlü İtilâf bloğu arasında meydana gelmiştir.³¹ Fakat burada belirtmek gerekir ki Birinci Dünya Savaşı'na doğru İtalya, ittifak bloğundan ayrılarak önce tarafsızlık politikası izlemiş ve ilerleyen süreçte ise kendisine Akdeniz ve Ege'deki Osmanlı Devleti'nin bazı topraklarının vaat edilmesi dolayısıyla Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa dahil olmuştur. İtalya bu sebeple Mayıs 1915 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na, Ağustos 1916 tarihinde de Almanya'ya savaş ilan etmiş ve tarafsızlık politikasını İtilaf bloğu lehine değiştirmiştir.³²

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtı ile eşinin Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi bu iki bloğun savaşı başlatmalarına dair görünürdeki sebepleri olmuştur. 28 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Sırbistan'a karşı harekete geçince Almanya da 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta da Belçika'ya savaş ilân etmiştir. 4 Ağustos 1914 tarihinde İngiltere yapmış olduğu anlaşmalar gereği Almanya'ya karşı harekete geçmiştir. Savaşın ilerleyen süreçlerinde Japonya, Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan'ın da mücadelelere

³¹ Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.6, s.197.

³² Caner Çakı, "Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11/1 (2019), s.24.

dahil olması sonucu savaş dünya geneline sirayet eden bir mücadeleye dönüşmüştür. Savaş Üçlü İtilaf bloğunun zaferi ile sonuçlanmıştır.³³

Birinci Dünya Savaşı öncesinde özellikle Rusya ile olan savaşlar sırasında hem Rusya hem de diğer batılı devletlerin müdahaleleri dolayısıyla aldığı mağlubiyetler Osmanlı Devleti'ni oldukça zor duruma düşürmüştü. Bu gelişmelerin üzerine bir de İtalya ile yaşanan Trablusgarp Savaşı ve hemen ardından meydana gelen Balkan Savaşları ile de devletin bu büyük kayıplarına yenileri eklenmişti.³⁴ Bu durumda bir dünya savaşına katılmak Osmanlı Devleti için kaçınılmaz bir yıkıma işaretler. Fakat hem zayıf hem de müttefiksiz kalmış olması da savaş sırasında gerçekleşmesi muhtemel olan bir saldırı ihtimalinde aynı yıkım etkisini yapabilirdi. Bu sebeple müttefik arayışına başlamış ve ilk tekliflerini İtilaf Devletleri'ne sunmuştur. Ancak bir karşılık göremeyince Almanya ile yakınlaşmaya başlamıştır.³⁵ Balkan Savaşlarından sonra özellikle Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile müttefik olması, Osmanlı devlet adamları açısından bu devletin boğazlar hakkındaki emelleri dolayısıyla endişe verici bir durumdu.³⁶ Bu sıralarda İngiltere ile yaşanan bir kriz de Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den satın aldığı ve ödemesinin yapılmış olduğu Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine İngiltere el koymuş, ödenen bedel dahi geri verilmemiştir. İngiltere'nin bu kararında Osmanlı Devleti'nin ne Almanya ile ittifak yapması ne de seferberlik ilanının etkisi olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti bu girişimlerini İngiltere'nin gemilere el konulması kararından sonra gerçekleştirmiştir. Nihayetinde İngiltere'nin bu tutumu Osmanlı nezdinde hiddet ve öfkeye sebep olmuştur.³⁷

2 Ağustos 1914 tarihinde İtilaf Devletleri'nin tutumundan endişe duyan ve içine düştüğü tecritten kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, Almanya ile gizli bir ortaklık kurmuştur. Daha

³³ Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", s.197.

³⁴ Gülay Özgür, *Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008, s.32-34

³⁵ Uğur Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s.3.

³⁶ Nurhan Aydın-Kübranur Öztürk, "İttihat Ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II/5 (2019), s.74,75.

³⁷ Mehmet Bıçıcı, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/3 (2014), s.708.

sonrasında ise ilk aşamada tarafsızlığını ilan etmiş fakat artan Alman talepleri ve gelişen olaylar karşısında bu politikasını kısa bir süre için koruyabilmiştir. Böylece savaşın başlangıcından üç ay kadar sonra Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri saflarında dahil olmuştur.³⁸

Savaşın Osmanlı Devleti içerisindeki planlamaları da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idaresince gelişme göstermiştir. Meclis-i Umumi, Almanya ile yapılan gizli anlaşma tarihi itibarıyla, beş aylık bir ara tatile girmiştir ve sonradan meclisin onayına sunulmak üzere geçici kanunlar çıkarmışlardır. Bu kanunlar iki yıla yakın bir zaman için yönetime özgür hareket imkanı sağlamıştır. Yönetimde İttihat ve Terakki liderlerinin taraftarlarının çoğunluğu oluşturması sebebi de bunda etkili olmuştur. Hatta ilan edilen seferberlik kararı ordunun Başkomutanı olan padişahın iradesine dahi sunulmamıştır. Bu seferberliğin yanı sıra sıkı yönetim de ilan edilmiş ve 7 Ağustos 1914 tarihinden itibaren basın, telgraf ve haberleşmenin sansüre uğrayacağı Başkomutanlık Vekâletince bildirilmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ordu ve donanması ile ilgili haberler, ülkenin iç ve dış politikası, yabancı diplomat ve konsololar, ülkenin mali ticari durumu, Osmanlı ve yabancı gemilerin gidiş gelişi, imzasız makale, gizli adresler, şifreli teller, içeride ve dışarıda kötü tesir yapabilecek haberlerin sansüre tâbi tutulacağı duyurulmuştur.³⁹

10 Ağustos 1914 tarihinde Akdeniz'de Breslau ve Goeben isimli iki Alman gemisi, müttefikleri Avusturya ve İtalya donanması ile İngiliz donanmasına karşı mücadele halinde idi ve İtalya da tam o sırada saf değiştirerek İtilaf Devletleri lehine hareket etmeye başlamıştı. Bu sebeple adı geçen iki Alman gemisi güç kaybı yaşamış ve İngiltere donanmasının önünden kaçarak, yapılan ittifak gereği Osmanlı Devleti'ne yönelmiş, Marmara sularına girmiştir. Nihayetinde Osmanlı Devleti de bu durumla kendisini savaşın içerisinde bulmuştur. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ne tarafsızlık politikasını hatırlatarak gemileri Türk karasularından çıkarması gerektiğini bildirmişlerdir. Bunun sonucunda zor durumda kalan Osmanlı yönetimi, çareyi bu iki gemiyi satın aldıklarını açıklamakta bulmuş ve Goeben isimli gemiye “Yavuz”, Breslau isimli gemiye ise “Midilli” isimlerini vermiştir. Fakat asıl sorunlar da bundan sonra baş göstermiş ve Yavuz zırhlısının kaptanı Amiral Souchon önderliğinde Alman askeri heyeti, Osmanlı askeri gücünün idaresini devralmaya başlamıştır. Amiral Souchon birkaç girişimden

³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul 2018, s. 58-60

³⁹ Biçici, “Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi”, s.706,707.

sonra Karadeniz’de talim iznini almış ve 29 Ekim tarihinde Osmanlı donanmasına karşı, saldırılarda bulunan Rus donanması ile aralarında arbede çıkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti artık fiilen savaşa dahil olmuştur. Hemen ardından önce Rusya ve sonra da İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti’ne karşı savaş açmışlardır. 11 Kasım 1914 tarihinde de Osmanlı Devleti, İtilaf Devletlerine karşı savaş açtığını duyurmuş ve halifelik makamını da kullanarak tüm dünya Müslümanlarına “Cihad-ı Ekber” ilan etmiştir.⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu müttefik güçlerle birlikte kara ve denizde olmak üzere pek çok cephede mücadele vermiştir. Galiçya, Sina, Irak ve Doğu Cephelerinde mücadele ve Hicaz ile Yemen’de savunma cepheleri olmak üzere kara savaşları yapılırken Karadeniz’de Ruslara karşı verilen mücadeleler ise savaşın deniz cephesini oluşturmuştur. Savaşın asıl cereyan ettiği cephe olan Batı Cephesi ise hem kara hem de denizde yaşanan mücadelelerden oluşmaktadır. Bu cephelerin yanı sıra Anadolu’nun Akdeniz kıyılarında, İtilaf Devletleri’nin donanmalarına karşı, kısıtlı kaynaklarla ve donanmanın desteği olmaksızın verilen mücadeleler de eklendiğinde, Anadolu’nun bütününe yayılmış olan bu savaş Osmanlı Devleti’nin sonunu Türkiye Cumhuriyeti’nin ise başlangıcını hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda açılan ilk cephesi Kafkas Cephesi olmuştur. Enver Paşa’nın girişimleri ve yönergeleri ile sevk ve idaresi yapılan Kafkas Cephesi’nde mücadele, Rusya ve Rusya’nın desteklediği Ermenilere karşı verilmiştir. Amaçlanan Doğu Türkleri ile bağlantı kurmak, Bakü petrollerinden faydalanmak, Uzakdoğu yolunu kapatmak ve Kars-Ardahan-Batum (Elviye-i Selase) şehirlerini geri almaktır. Fakat yapılan stratejik hatalar bu cephedeki mücadelenin başarısızlığa uğramasına sebep olmuştur. 7 Kasım 1914 tarihinde başlayan Köprüköy ve Azap muharebelerinden elde edilen galibiyetin cesareti ile girişilen Sarıkamış Harekatı’nda Türk ordusu; teçhizat eksikliği, hastalık, açlık ve soğukla da savaşmak durumunda kalarak çok sayıda asker kaybına uğramış ve 9 Ocak 1915 tarihinde geri çekilmiştir. Üstünlük bu sebeple Ruslara geçmiş 27 Mart 1915’te Artvin’i, Şubat 1916’da Erzurum ve Muş’u, Mart’ta Bitlis ve Rize, Nisan ve Temmuz aylarında ise Trabzon ve Erzincan’ı ele geçirmişlerdir. Bu sıralarda Rusların Türk askerine karşı kıskırttığı ve destek verdiği Ermenilere karşı tehcir yasası çıkartılarak Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin diğer çeşitli

⁴⁰ Kurtcephe-Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.76-77.

bölgelerine göç ettirilmişlerdir. Bu tehcir durumu ilerde Ermeni Sorunu olarak karşımıza çıkacaktır. Bölgede Rus tehdidinin arttığı bu sıralarda 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'da göreve getirilmiş ve Ruslara karşı taarruza geçerek Ağustos ayında Muş ve Bitlis'i kurtarmıştır.⁴¹

Nihayetinde 12 Mart 1917 tarihinde Rusya'da çıkan Bolşevik İsyanı sebebi ile Ruslar, Brest Litowsk Barış Antlaşması ile Osmanlı'ya Elviye-i Selase şehirlerini iade ederek geri çekilmiş ve bu cephe kapanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Kafkas cephesinde yenilmesine rağmen toprak kazanmıştır.⁴²

Kanal Cephesi bir diğer taaruz cephesi olarak tarihe geçmiştir. Buradaki amaç İngilizlerin Akdeniz'den geçerek Hindistan'daki sömürgelerine ulaşmasının ve buradan asker toplamasının önüne geçmektir. Bahriye Nazırı Cemal Paşa önderliğindeki Osmanlı ordusu Sina Çölü'nü pek çok kayıp vererek geçmiş ve Şubat 1915 tarihinde Süveyş Kanalı'nda İngilizlere karşı savaşı kaybetmiştir. I. ve II. Kanal Harekatları ile kanalı geçmeye çalışılsa da başarılı olamamışlardır. Suriye-Filistin Cephesi olarak da anılan bu cephedeki yenilgiden sonra İngiliz ilerleyişi devam etmiştir.⁴³ Osmanlı Devleti'nin Büyük Cihad çağrısına rağmen bu yenilgide, Arapların çıkarları doğrultusunda İngilizler ile beraber hareket etmesi de etkili olmuştur. Ordu Suriye ye kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁴

Savaşın gidişatını ve sonuçlarını en belirgin şekilde ortaya koyan cephe tartışmasız Çanakkale Cephesi olmuştur. Savunma cephelerinden birisidir. Böyle bir savaş karşısında tarafların da konumları itibariyle Çanakkale dolaylarının saldırılara uğraması kaçınılmazdı. İtilaf Devletleri açısından Osmanlı'yı devre dışı bırakarak Rusya ile yardımlaşmayı sağlamak ve buradaki savaş dolayısıyla Almanya'yı doğudan sıkıştırmak her şeyi lehlerine çevirecekti. Osmanlı Devleti'nin tek seçeneği ise bölgeyi top yekun her şeyiyle savunmak olmalıydı ki öyle de olmuştur.

⁴¹ Aydın- Öztürk, "İttihat Ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası", s.479-483.

⁴² Aydın- Öztürk, "İttihat Ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası", s.486-490.

⁴³ Kurtcephe-Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.81.

⁴⁴ Hakan Türkkan, *Askerî Mecmua'da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2007, S.84.

Yukarıda bahsettiğimiz iki Alman gemisinin Türk karasularına alınması neticesinde, İngiliz donanması Boğaz'ı ablukaya almıştır. Osmanlı hükümeti de buna karşılık 27 Eylül 1914'te ticaret gemilerinin de Boğaz'dan geçişini yasaklamıştır. İngiltere'nin bu duruma karşı tepkisi 3 Kasım'da Boğaz tahkimatını topa tutması şeklinde olmuştur. İngiliz savaş kabinesi 1914 yılı sonunda Deniz Bakanı Churchill'in ısrarıyla, Çanakkale'yi denizden zorlama kararı almış ve İtilâf donanması 18 Mart 1915'te Boğaz'ı geçmeye çalışmıştır. Ancak Türk denizcilerinin ve topçularının başarılı savunması karşısında İngiltere'nin üç zırhlısı batırılmış ve İngiliz donanması geri çekilmek durumunda kalmıştır. Durum böyle seyredince İngilizler bu kez de hem kara hem denizden saldırı kararı almışlardır. Bu sırada Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri (ANZAK) de İngiltere safında savaşa dahil olmuştur. Anzakların 25 Nisan 1915 tarihinde Arıburnu kıyısına gerçekleştirdiği çıkarma harekatı Yarbay Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki 19. Tümen tarafından geri püskürtülmüş, 6-7 Ağustos gecesi takviye sağlayan İngiliz ve Anzak askerleri yarımadanın Anafartalar bölgesine taarruza başlamışlardır. Yine düşman askerinin bu ilerleyişini bu kez Albay rütbesi ile Mustafa Kemal Paşa ve birliği, 9-10 Ağustos'ta durdurmuştur. 20-27 Ağustos'ta aynı bölgeye tekrarlanan düşman taarruzu da sonuç vermeyince İstanbul işgalden kurtarılmıştır.⁴⁵

Türk ordusunun kazandığı ve binlerce kayıpla sona eren Çanakkale Zaferi, İtilaf Devletleri'nin Rusya ile bağlantı kurma çabasına geçit vermemiştir. Fransız ve İngilizlerin lehine sonuçlanacak hızlı bir başarıya engel olarak Birinci Dünya Savaşı'nın ömrünün yaklaşık iki yıl kadar uzamasına neden olmuştur. Bu savaşta kazanılan zaferle Mustafa Kemal ismi ön plana çıkmış, tüm Türk milleti onun adından bahseder olmuş ve Anafartalar Kahramanı olarak anılmaya başlanmıştır.⁴⁶ Elde edilen bu başarılar Milli Mücadele'nin Kuva-yi Milliye ruhunu oluşturacaktır.

Bir diğer savunma cephesi de Irak Cephesi olmuştur. İngilizlerin savaşın ilk yıllarında bu bölge ile ilgili bir planları yoktu, fakat ilerleyen süreçte burasının önem kazanması üzerine bölgeye sevk edilen İngiliz askeri 14 Kasım 1914 tarihinde, Basra yönünde ilerlemeye başlamıştır. Amaçlanan Rusya'ya buradan destek sağlamak ve Irak petrollerinden pay almaktır.

⁴⁵ Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", s.197,198.

⁴⁶ Memet Yetişgin, "Çanakkale Savaşları: Nedenleri, Sorumlusu ve Önemine Dair Yaklaşımlar", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 13/18 (2015), s.30.

İngiliz ordusunun üstün ateş gücü karşısında Türk kuvvetleri Kurna bölgesine çekilmiştir. Bu sırada Basra'yı işgal eden İngilizler, Kurna yönünde Türk askeri üzerine taarruzlarına devam etmişlerdir. Zor durumda kalan Türk kuvvetleri 9 Aralık 1914 tarihinde teslim olmuş, Eylül 1915 tarihinde gerçekleşen I. Kutülmare Muharebesi'nde de yenilgi alarak Selmanipak'a gerilemiş ve İngilizler tarafından kuşatma altına alınmışlardır. Bu sırada yetişen takviye Türk birlikleri ile taaruza geçen Halil Kut Paşa, İngilizleri Kutülmare'ye doğu geri püskürtmüştür. 4,5 ay boyunca kuşatma altında tutulan İngiliz kuvvetleri sonunda yenilmiş ve konutanları General Tawshend'in de aralarında bulunduğu pek çok esir almışlardır. Bu sırada Rus askeri Bağdat'a yönelmiş ve Türk birlikleri de onları karşılamak için Hanikin civarına ilerlemiştir. Burada Ruslar yenildi ise de aynı zamanda yeniden atağa geçip güneyden Bağdat'ı işgal etmek isteyen İngilizlere karşı durulamamış ve Bağdat 11 Mart 1917 tarihinde İngilizlere karşı kaybedilmiştir. Rusların bölgeden çekilmesi üzerine Türk kuvvetleri Musul'a saldıran İngiliz kuvvetlerine karşı daha etkili bir mücadeleye girişmiş ve savaş boyunca burayı korumayı başarmıştır. Fakat 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması'nın maddeleri bahane edilerek Musul, İngilizlerin işgali altına girmiştir.⁴⁷

Bir diğer savunma cephesi Kanal Cephesi'nin de devamı olarak bilinen Suriye Cephesi idi. Kanal Cephesi'ndeki yenilgiden sonra Türk kuvvetleri Suriye dolaylarına doğru çekilmiş ve İngilizler de Süveyş Kanalı'nın doğusuna ilerlemişlerdir. Filistin'deki Gazze'de 1917 yılının Mart ve Nisan aylarında iki kez taaruza geçen İngiliz kuvvetleri başarı sağlayamamışlardır. Bu tarihten sonra iki taraf da ordu düzenlemesi ve ikmali hazırlığına girişmiş olsa da Osmanlı askeri tarafında, Bağdat'ın İngilizlerden geri alınması fikri daha mühim görüldüğünden bölgeye öncelik tanınmamış ve yeterli destek sağlanmamıştır.⁴⁸ İngiliz cephesinde ise General Allenby idaresinde Çanakkale'den dönen İngiliz, Avustralya, Yeni Zelanda ve Hint askeri destekli yenilenmiş ve kuvvetli bir ordu oluşturulmuştu. Türk birliklerinde yeni bir düzenleme sonrası Bağdat'ın kurtarılması için Yıldırım Orduları Gurubu ismi ile çevredeki asker ağırlığı toplanmış ve bu ordunun başına Alman Mareşal Falkenhayn getirilmiştir.⁴⁹ Bu sıralarda yaşanan

⁴⁷ Türkkan, *Askerî Mecmua'da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleeri*, s.82-83.

⁴⁸ Muhammed Uçar, *Hatıratlar Işığında Suriye-Filistin Cephesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s.16-18.

⁴⁹ Figen Atabey, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66 (2020), s.68-70.

kararsızlıklar Gazze'den İngiliz ilerleyişine sebep olmuş ve 7 Kasım 1917 tarihinde şehir İngilizlerin eline düşmüştür. Bağdat için kurulan ordu, durumun vehameti anlaşıldığında bölgeye sevk edilse de müdahale için geç kalınmıştır. Bundan sonra İngiliz kuvvetleri Suriye'nin kuzeyine doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. 25 Şubat 1918 tarihinde Türk ordusunun komutası Alman Mareşal Otto von Liman Sanders'e verildi ise de bu ilerleme durdurulamamıştır. Alman komutasına karşı olup Yıldırım Orduları Grubu kurulurken istifa eden ve 5 Ağustos 1918 tarihinde Padişah Vahdettin tarafından bizzat göreve getirilen Mustafa Kemal Paşa bölgeye geldiğinde artık yapılacak bir şey kalmamıştı. Buna rağmen dağılan ve zarar gören Türk birliklerini 7. Ordu Komutanı olarak toparlamış, zorluklar içerisinde daha fazla kayıp vermeden 26 Ekim 1918 tarihinde İskenderun dolaylarına çekerek kurtarmış ve burada İngiliz ilerleyişi durdurmayı başarmıştır. Fakat Suriye Cephesindeki yenilgilerle Ürdün, Lübnan, Filistin, Suriye, Irak ve Arap yarımadası İngiliz kuvvetlerine karşı kaybedilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmış ve savaştan çekilmiştir. 31 Ekim 1918'de Liman von Sanders ordu komutasını Mustafa Kemal Paşa'ya bırakarak, bölgeden ayrılmıştır.⁵⁰

Bir başka savunma cephesi de Asir-Yemen cephesidir. Burada savaş öncesi de Osmanlı Devleti'ni uğraştıran bir tarikat şeyhi olan İdris, İngilizlerle anlaşma sağlayan Şerif Hüseyin ile birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli sıkıntılar ve isyanlar çıkarmışlardır. Onlara karşı savunma halinde olan yetersiz sayıdaki Türk birliği bölgedeki tek devlet temsilcileri olarak kalmışlardır. Merkez kuvvetler ile bağlantıları kesilmiş ve Araplara karşı tek başlarına mücadelelerini sürdürmek durumunda kalan bu Türk birliği, bir süre sonra İdris'in idaresindeki Asir'in güvenlik merkezi olan Ricalülma bölgesini ele geçirmişlerdir. Fakat Mekke ve Cidde'nin İngilizlerin eline düştüğü haberini alınca şehri İngilizlere teslim etmek durumunda kalmışlardır. Hicaz, Asir ve Yemen'de ağır kayba uğrayan Osmanlı askeri, dönemin harbiye nazırından gelen emirle Mondros Mütarekesi gereğince İngilizlere teslim olmuş ve bölgeyi tahliye etmeye başlamışlardır.⁵¹

⁵⁰ Atabey, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", s.73-86.

⁵¹ Türkkân, *Askerî Mecmua'da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleeri*, s.83.

Osmanlı Devleti böylesine zor durumda iken müttefiklerinin isteği üzerine Avrupa’da açılan Galiçya ve Romanya cephelerine de asker yardımı sağlamıştır. 17 Ağustos 1916 tarihinde Rusya lehine savaşa dahil olan Romanya, Avusturya-Macaristan’a karşı harekete geçmiştir. Savunma amaçlı açılan Romanya cephesine talep üzerine, destek için Türk birlikleri de gönderilmiştir. Fakat çok fazla kayıpla geri dönmüşlerdir. Temmuz 1916 da Ruslara karşı Galiçya’ya gönderilen Türk birlikleri de aynı akıbete uğramıştır.⁵²

Görüldüğü üzere İtilaf Devletleri tarafından “Hasta Adam” olarak anılan Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı’na dahil olmak yıkım olmuştur. Coğrafi konum olarak bunun bir tercih meselesi olmadığı da aşıkardır. Nihayetinde katıldığı bu büyük savaş neticesinde içeride de zaten karışık olan durumu, gerek yapılan göçlerle gerekse savaşlardan pek çok kayıp vermiş ve bitap düşmüş bir halkla daha da zor duruma düşmüştür. Ekonomik, askeri, siyasi ve sosyal olarak her açıdan çıkmaza giren bu halk Mustafa Kemal Paşa önderliğinde, gelecekte yokluk içinde bir kez daha kendisini savunmak durumunda kalacak ve bu sonun başlangıcı olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasını sağlayacaktır.

1.1.1. İtilaf Devletleri’nin Anadolu Topraklarındaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, yukarıda da değindiğimiz gibi Birinci Dünya savaşı esnasında tarafsızlığını istese de bir destek bulmak durumundaydı ve ilk bağlantı kurmaya çalıştığı taraf İtilaf Devletleri idi. Fakat her girişimi bir şekilde geri çevrilmişti. Hatta bu taleplere İngiltere’nin cevabı Osmanlı Devleti’nin kendisinden talep ettiği ve parası ödenmiş olan Reşadiye ve Sultan Osman isimli savaş gemilerini teslim etmemesi şeklinde olmuştur. Amacı ise bu gemiler aracılığıyla Osmanlı donanmasının Ege ve Doğu Akdeniz’de Yunanistan’a karşı güçlü duruma geçmesinin önünü kesmektir.⁵³ Osmanlı Devleti’nin ittifak kurma talebinin İtilaf grubu tarafından reddedilmesinin en önemli sebebi ise Osmanlı toprakları hakkındaki gizli tuttukları planları idi. Bu doğrultuda savaş süresince gerek iki taraflı gerekse üçlü olarak bir dizi gizli anlaşmalar yapılmıştır. Fakat Rusya’da yaşanan ihtilal sonrası idareyi ele geçiren

⁵² Hakan Türkkan, *Askerî Mecmua’da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleleri*, s.88,89. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Cihat Akçakayalıoğlu, *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleleri*, Genelkurmay Basımevi (Gnkur.), Ankara 1967.)

⁵³ Eray Bayramol, “Rus Diplomatik Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İttifak Devletleri’ne Katılışı”, *Türkbilgi*, 38 (2009), ss.99-105. s.100.

Bolşevikler, hem Çarlık Rusyası'nın yaptığı anlaşmaları tanımadıklarını ve bu yolla kendi yönetimlerinin ilanını yapmak hem de bir an evvel yeni kurulacak düzen için İttifak Devletleri ile anlaşma sağlamak amacıyla İtilaf Devletlerinin Osmanlı toprakları üzerinde tasarladıkları gizli anlaşmalarını ortaya dökmüşlerdir. Bu anlaşmaların bir kısmı 10-23 Kasım 1917 tarihinde bir kısmı da 1917 Aralık ile 1918 Şubat arasındaki dönemde Rusya'da İzvestiya Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Buna karşılık diğer İtilaf Devletleri, Çarlık Rusyası'nın bütün varlıklarını dondurmuş ve Bolşeviklere kredi ambargosu uygulama kararı almışlardır. Fransızcaya çevrilerek Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen anlaşma belgeleri Anadolu topraklarında büyük yankıya sebep olmuştur.⁵⁴

Savaş sırasında Çarlık Rusya müttefikleri ile yaptığı İstanbul Anlaşması'nda İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emellerini ortaya koymuş ve bu teklifini kabul ettirmiştir. Buna göre; Gökçeada, Bozcaada, İstanbul ve Marmara Denizi'ndeki adalar dahil olmak üzere Boğazların her iki yakası Rusya egemenliğine girecekti.⁵⁵ Aslında İngiltere ve Fransa'nın bunu kabul etmelerindeki en önemli sebep, kabul etmemeleri durumunda Rusya'nın savaştan çekilmesi ihtimali idi. Fakat Boğazlar ve İstanbul, Akdeniz'in kilidi konumunda olduğu için İngiltere ve Fransa'nın bu isteğe karşılık Akdeniz'deki kendi çıkarları da tehlikeye girebilirdi. Bu sebeple menfaatlerini garantiye almak adına Rusya'dan bazı taleplerde bulunmuşlardı.⁵⁶ Rusya da müttefiklerinin şartlarını, Çanakkale Savaşı'nı kazanmaları durumunda İstanbul ve Boğazları kendi lehlerine ilhak edebilecekleri korkusuyla, bir an evvel anlaşmaya varmak istediğinden kabul etmiştir. Buna şartlara göre; tüm ulusların ticaret gemilerine Boğazlardan geçebilmeleri için serbestlik sağlanacak, Arabistan ve Kutsal yerler Müslümanların elinde kalacak, Anadolu üzerindeki Fransız ve İngiliz planlarına saygı gösterilecek, 1907'de imzalanan İngiliz-Rus

⁵⁴ Resul Yavuz, *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke Ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, İzmir 2016, s.17,18.

⁵⁵ İsmail Köse, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 89 (2019), s.13.

⁵⁶ Köse, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)", s.21.

anlaşmasına göre İran'daki tarafsız bölge İngiltere'ye bırakılacak ve Romanya lehine Bulgaristan'ın sınır düzenlemesi yapılacaktır.⁵⁷

Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde de bir takım planları vardı. Zonguldak, Ereğli, Samsun ve Trabzon gibi kıyı şehirlerini denizden döşediği mayınlarla kontrol altına almak istemiş ve Türk askerinin Kafkas Cephesi'ne yapılacak ikmal ve iâşe nakliyatının önünü kesmeyi amaçlamış ve bunda başarılı da olmuştur.⁵⁸ Rusya, Kafkas Cephesi'nde azınlıkları kullanarak ilerleme sağlamayı da hedeflemişti. Bunun için Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Ermeni Daşnak Partisi'nin Kafkasya'daki lideri olan Piskopos Mesrop ve Ermeni Katolik Liderler ile görüşülmüş ve Ermeni birlikler oluşturulması sağlanmıştır. Bu birlikler Doğu Anadolu'da Rus ordusunun olmadığı bölgelerde onların yerine savaşacak ve Rus subayların idaresinde olacaklardı. Bölgenin işgali için Rusya'ya yardım sağlayacaklardı. Savaşta yaklaşık 150.000 Ermeni, Rus ordusunda görev almıştır ve bunların görevleri bölgedeki diğer Ermenileri Türklere karşı organize etmektir. Rus ordusunun içerisindeki Ermenileri Daşnak Partisi yönlendiriyorken, siyasi durumlarını da Hınçak ve diğer Ermeni partileri idare ediyordu. Rusya bu sayede Boğazlar üzerindeki emelleri gerçekleşmezse, Doğu Anadolu'da kendi güdümünde kurulacak bir Ermenistan bölgesi aracılığı ile İskenderun Körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkabilecekti.⁵⁹

Çanakkale cephesinin açılması Akdeniz dolaylarını da savaş için önemli hale getirmişti. Bu sebeple İtalya'nın İtilaf Devletleri lehine savaşa dahil edilmesi önemli idi. İtalya, bunun karşılığında Oniki ada ve Antalya bölgesini egemenliği altına almak istemiş ve Londra'da İngiltere, Fransa ve Rusya'ya 26 Nisan 1915'de bu isteklerini kabul ettirmiştir. Londra Anlaşması ismi ile tarihe geçen bu gizli anlaşma sonrası, İtalya önce Mayıs ayında Almanya ile Avusturya'ya ve sonra da 20 Ağustos'ta Osmanlı Devletine karşı savaşa girmiştir. İtalya'nın dahil olmasından önce İtilaflar, Ege ve Akdeniz'deki pek çok adaya deniz üsleri kurmuşlar, adalardaki Rum çetelerini örgütleyerek onlara Fransız üniformaları giydirmişlerdir. Bu sıralarda Kıbrıs da İngilizlerin hakimiyetindeydi ve böylece İtilaf Devletleri Çanakkale

⁵⁷ Köse, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)", s.15,16.

⁵⁸ Ahmet Karaca, *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Askerî Stratejisi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s.83,84.

⁵⁹ Karaca, *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Askerî Stratejisi*, s.90,91.

Boğazı'ndan İskenderun Körfezi'ne kadar tüm kıyı şeridinde hakim durumdaydı. İtalya'nın da katılımı ile bölge kıyıları iyice ablukaya alınmış ve İttifak bloğuna ait en küçük gemileri dahi batırmışlardır. Kıyı şeridi boyunca yaşam sürdüren Osmanlı halkı çok zor durumda kalmıştır.⁶⁰

Antalya bu durumdan en fazla etkilenen şehir olmuştur. 6 Temmuz 1915'te Fransız savaş gemileri ilk kez Antalya'ya saldırmış Memleket Gurebâ Hastanesi, postane, bir çiftlik ve bir belediye gaz ocağı ağır zarar görmüştür. Eylül 1916'daki saldırıda ise üç un fabrikası imha edilmiştir. 1915 yılı boyunca Seferihisar, Urla, Karaburun, Menemen gibi yerleşim yerlerinde büyük maddi hasarlara sebep olmuşlardır. Bunların yanı sıra Fethiye, Kuşadası, Finike, Marmaris, Kaş ve Mersin de hem havadan hem denizden düşman bombardımanına maruz kalmış ve zarar görmüş diğer bölge yerleşim birimleridir. Başta Kaş olmak üzere maddi zararın yanı sıra can kaybı yaşanmış ve Türk askerlerinden esir alınanlar dahi olmuştur. Bu gelişmelerde bölge halkı içerisindeki gayrimüslim halktan seçilen casusların da rolü büyüktür.⁶¹

İngiltere İslam dünyasında da kendisine bir yer arayışı içerisine girmişti. Amacı kutsal topraklarda da kendi idaresinde bir İslam devleti kurarak birleşmiş bir İslam dünyasının önüne geçmek ve sömürge getirilerinin tehlikeye girmesini engellemektir. Bir diğer sebep de Rusya'nın Boğazları alması durumunda Akdeniz'deki hakimiyetini sağlamlaştırmaktı. Bu sebeple Mekke emiri Şerif Hüseyin ile irtibata geçmiş ve tüm Arap Yarımadası'nı içerisine alan İngiltere'nin menfaatlerini koruyan büyük bir Arap devleti kurma konusunda anlaşmıştır. İngiltere, bu arada Necd emiri İbn Suud ile de kurulacak olan Arap devletinin bağımsızlığını kabul etmesi karşılığında Necd ve Basra'nın güney kısımlarında bir Suud krallığının kurulmasını da kabul etmiştir. Fakat Şerif Hüseyin ile yaptığı anlaşmayı diğer İtilaf Devletleri'nin de onaylaması gerekmektedir.⁶²

Bu sebeple ilk olarak Fransa ile irtibata geçmiş 25 Kasım 1915 tarihinde başlayan Fransız-İngiliz görüşmeleri neticesinde Suriye, Lübnan, Adana ve Mersin Fransa'nın, Bağdat

⁶⁰ Kerim Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2007), s.176,177.

⁶¹ Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", s.177-179.

⁶² Azmi Özcan, "Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Anlaşmalar 1914-1921)", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 12/3-4 (1999), s.299.

ve Basra arasındaki Irak toprakları ile Hayfa Limanı İngiltere'nin idaresine gireceği konusunda anlaşmışlardır. Ayrıca Kerkük-Akka hattının Kuzey'i Fransızların, Güney'i ise İngilizlerin nüfuz alanı olarak belirlenmiş, Filistin'e ise uluslararası bir statü getirilmesi konusunda hemfikir olmuşlardır. Şimdi Rusya'nın onayını almak durumundadırlar ve 1916 Mart ayında görüşmeleri başlatmışlardır. Nihayetinde isteklerini kabul etmesi karşılığında Rusya'ya Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Muş, Siirt ve Dicle vadisi, Trabzon'dan itibaren Karadeniz kıyılarında bazı bölgeler bırakılmıştır. Bu arada Rusya Fransa'nın Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin ve Harput'u almasını da onaylamıştır. Böylece Sykes-Picot gizli anlaşması da tamamlanmıştır. 19 Nisan 1917'de İtalya'nın bu paylaşımlara karşı itiraz etmesi sonucunda bir diğer gizli paylaşım anlaşması Saint Jean de Maurienne ortaya çıkmış ve İtalya'ya Antalya, Konya, Aydın, İzmir bölgeleri verilmiş ve ayrıca Mersin, İskenderun, Hayfa ve Akka'da çeşitli imtiyazlar tanınmıştır.⁶³

Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti eldeki imkanlarını sonuna kadar kullanarak, topyekun ülkesini savunmaya çalışırken, İtilaflar çoktan kazanacaklarını kurdukları bu mücadele sırasında Anadolu topraklarını paylaşmışlardı. Nihayetinde Çanakkale Savaşı'nda aldıkları yenilgi, Rusya'nın savaştan çekilmesi ve kahramanca bir halk savunması karşısında bu planları suya düşmüştü. Fakat savaşarak elde edemedikleri bu toprakları savaş sonrası yaptıkları siyasî girişimlerle de almaya çalışmaktan geri durmayacaklardı. İttifak Bloğu'nun yenilgisi, savaş sonrası anlaşmalarda da etkisini gösterecek ve galip gelenlerin istekleri diretilecekti.

1.1.2. İtilaf Devletleri'ne Karşı Alınan Bazı Tedbirler

Özellikle 19. yy itibarıyla Osmanlı Devleti oldukça fazla toprak kaybına uğramış ve uluslararası statüsü fazlaca zarar görmüştü. Yönetimdeki aksaklıklar, Balkan topraklarının kaybı, Trablusgarp Savaşı, Doğu Anadolu'daki Ermeni krizleri, Arap bölgelerindeki sorunlar ve ekonomisinin bozulması gibi aksaklıklar Birinci Dünya Savaşı ile en üst seviyelere çıkmıştı. Durumunu toparlamak adına mücadele verdiği bu savaşta artık geri dönülmez bir zarar görmüştü.

⁶³ Özcan, "Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Anlaşmalar 1914-1921)" s.299.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde olası bir tehlikeye karşı Osmanlı yönetimi askeri gücünü toparlamaya çalışmıştır. Bu konuda Türkiye, Alman Merkezi komutası ile irtibata geçmiş, 1914 yılına kadar askeri açıdan Avrupa'nın en iyisi olarak bilinen Almanya askeri sistemi ile tüm Türk komutan ve subayların Almanya'da askeri eğitim almaya başlamaları sağlanmıştır. Alman General Feld Mareşali, Fon Der Goltz Türk ordusunun toparlanması ve düzenlenmesinde Türk komutanlara Alman ekolü ile eğitim vermiştir. Savaş başlarında ise Alman general Liman van Sanders yanında 45 kişilik bir gurupla İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusunda görev almaya başlamış ve savaşın ilerleyen süreçlerinde Türk ordularındaki komuta neredeyse tamamen Alman subayların idaresine geçmiştir.⁶⁴

1914 itibariyle Osmanlı ordusu ülke genelindeki bölgelere önem sırasına göre dağıtılmıştır. Edirne, Ereğli, İzmir, İstanbul ve Boğazların savunması için toplamda 266 bataryadan oluşan 7. , 2. ve 5. ordunun tamamı görevlendirilmiştir. 100 bataryadan oluşan 3. ordu Kafkasya ve Güney Doğu Cephesine yerleştirilerek Kafkasya, İran ve Karadeniz'den Musul'a kadar olan bölgelerin savunmaları ile görevlendirilmişlerdir. 24 bataryadan oluşan 6. ordu Mezopotamya'ya yönlendirilmiş Bağdat'la İran körfezi arasındaki bölgenin savunması ile görevlendirilmiştir. Arap topraklarındaki birliklerden oluşturulan toplamda 34 bataryadan ibaret ordu Kızıl Deniz'den Medine ve Eden'e kadar olan topraklardan sorumlu tutulmuşlardır. 23 bataryadan oluşan 4. Ordu ise Akdeniz sahilleri Filistin ile Suriye hattının savunması ile görevlendirilmiştir.⁶⁵

Yukarıda belirttiğimiz üzere Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki planları hem batı hem de doğuda kendisini göstermişti fakat bu Osmanlı Devleti için sürpriz değildi. Teşkilat-ı Mahsusa bu sebeple Rusya'ya karşı çoktan Kafkas sınırlarında örgütlenmelere ön ayak olmuş, Kafkasya, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgale uğrayan şehirlerinde yerli Türklerden gönüllü silahlı birlikler oluşturmaktaydılar. Hatta Rus ordusunda görevli birçok Türk kökenli subay firar ederek Osmanlı ordusuna katılıyorlardı.⁶⁶

⁶⁴ Zarıfa Nazırlı, *Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 Aralık, s.123-130.

⁶⁵ Nazırlı, *Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri*, s.128.

⁶⁶ Karaca, *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Askerî Stratejisi*, s.88.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde düşman işgaline açık olan Batı ve Güney Anadolu kıyılarında da çeşitli savunma hazırlıkları yapmıştır. Tehdit seviyesi değiştikçe bu önlemler de zaman içinde değişmiştir. Aynı zamanda, kıyı savunmasının idari, askeri ve teknik aksaklıkları da giderilmeye çalışılmıştır. İngiltere, Fransa ve İtalya'ya karşı Akdeniz'deki kıyı şeridini tam anlamıyla korumak için Osmanlı Devleti'nin yeterli askeri gücü yoktu. Bu sebeple askeri ve ekonomik açıdan önem arz eden büyük şehirlerde tahkimatlar yapılmıştı. İzmir ve Beyrut limanları bunların başında geliyordu. Savaşın başlaması itibarıyla İzmir Müstahkem Saha Komutanlığı, İzmir ve çevresini savunmakla görevlendirildi. Mart 1917'de 56. ve 57. Tümenler kuruldu ve İzmir'deki 17. Kolordu idaresindeki birlikler ile birleştirildi. 56. Tümen İzmir'in 57. Tümen ise Aydın'dan Antalya'ya kadar olan kıyı şeridinin savunmasında görevlendirildi. Bu uzun kıyı şeridi boyunca bazı silahlı askerler küçük birlikler halinde kıyı karakollarına yerleştirildi. Mart 1916'da 1050 kişilik bir tabur Antalya ve Menteşe Sancağı sahillerindeki elli beş karakola dağıtılmıştır.⁶⁷

1916 yılı sonunda Kaptan Mustafa Ertuğrul, Meis Adası'nı ele geçirmeye çalışmış ve limandaki düşman gemilerine sürpriz bir saldırı düzenlemiştir. Düşman gemilerinden bir İngiliz kruvazörü batırılmış, bir torpido destroyeri hasar görmüş ve limanda bulunan 200'e yakın yelkenli gemi ve tekne ateşe verilmiştir. 14 Nisan 1917'de Mustafa Ertuğrul komutasındaki dağ bataryası Antalya'ya gelerek 57. Tümenin idaresine girmiş ve 13 Aralık 1917'de bir Fransız kruvazörünü batırmışlardır. Mart 1918'de Ava açıklarındaki yine bir başka Fransız kruvazörünün, dinamit yüklü bir yelkenli ile tuzak kurarak batmasını sağlamışlardır.⁶⁸

Kıyı gözetleme karakolları, düşman operasyonlarını uygun makamlara bildirmek ve uygun adımların atılmasını sağlamaktan sorumluydu. Bölgede bir iletişim ağının kurulması ve savaş sırasında çalışır durumda kalması için önemli adımlar atıldı. Ağustos 1915'de Antalya, Isparta ve Burdur arasında telefon hattı kurulmuştur. Şubat 1916 tarihinde Finike, Demre, Kasaba ve Elmalı aralarına da telefon telleri çekilmesi için çalışmalara başlanmıştır.⁶⁹

⁶⁷ Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", s.180,181.

⁶⁸ Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler"s.181.

⁶⁹ Burhan Sayılır, "Çanakkale Kara Savaşları Sırasında Casusluk Olayları ve Türklerin Aldıkları Tedbirler", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (2006), s. 105.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, kablosuz telgrafların çalınmasına veya karşı tarafa herhangi bir biçimde iletilmesine karşı bir koruma olarak yazışmalarda bir tür şifreleme kullanıldı. Bu şifreli yazışmalarda bazı önemli kelimeler veya bilgiler, sayılar kullanılarak iletilmiş ve bu numaralar sıklıkla değiştirilmiştir.⁷⁰ Kıyı bölgelerde alınan bir diğer tedbir Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında yaşayan İtilaf Devletleri sakinlerinin iç ve dış bölgelere sürgün edilmeleridir. Savaş boyunca İtilaflara bilgi sızdıran pek çok casusla karşılaşmıştır. Bunlar özellikle Rum ve Ermeni taifesinden kimselerdi. Bu sebeple devletin güvenlik endişeleri bu kararı tetiklemiştir. Fakat bu göç faaliyeti sadece casusluğa karşı caydırıcı değildi. Savunmasız sivillerin de düşman bombardımanlarından ve kıyı saldırılarından etkilenmemeleri için iç bölgelere nakledildiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra konsoloslukların içerisinde de casusluk faaliyetleri görüldüğü için yabancı devlet konsoloslukları da kapatılmıştır. Ayrıca ordu içerisinde firar ederek İtilaf cephesine katılan azınlıklarla ilgili geri hizmet kararı verilmiş ve bu azınlıklar cephedeki bilgi ve savaştan uzak tutulmuşlardır.⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da çıkan genel savaşın ardından bu senaryodan kaçınılmaz olarak etkileneceğini biliyordu ve bu sebeple seferberlik ilan etmiş⁷² ve tüm basın, yayın, haberleşme unsurlarına sansür⁷³ uygulamıştır. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Avusturya ve Sırbistan arasındaki siyasi gerilimin ortaya çıkmasıyla olası savaş durumu için Osmanlı Devleti’nin de birtakım tedbirler alması gerektiği konusunda girişimlerini başlatmıştır. İlk olarak kolordulara dört haftalık hızlı bir eğitim için gerekli ihtiyaçların sağlanması emrini vermiştir. 1914 yılının Ağustos ayı başında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa’nın yalısında Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat, Cavit ve Halil Beyler toplanmış ve durumu müzakere ederek Osmanlı ordusunun seferber hale getirilmesi kararını almışlardır. 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik kararı ilan edilmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Sayılır, “Çanakkale Kara Savaşı Sırasında Casusluk Olayları Ve Türklerin Casusluk Olaylarına Karşı Aldıkları Tedbirler”, s.511.

⁷¹ Sayılır, “Çanakkale Kara Savaşı Sırasında Casusluk Olayları Ve Türklerin Casusluk Olaylarına Karşı Aldıkları Tedbirler”, s.507-510.

⁷² Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s.40.

⁷³ Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s.31.

⁷⁴ Mücahit Özçelik, “Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti’nin Tarafsızlığı”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2019), s.218.

Savaş başlarında tarafsızlığını ilan eden Osmanlı Devleti, bu esnada savaş hazırlığı için de kendisine zaman yaratmış oluyordu. Hatta bunu fırsata çeviren devlet adamları Avrupa'daki savaşı da bahane ederek Osmanlı Devleti'nin gelişmesine ve bağımsız devlet anlayışına büyük bir engel oluşturan kapitülasyonların kaldırılması kararını da ilan etmişlerdir. Yabancı hükümetlere de iletilen bu karar 10 Eylül 1914'de gazetelerde de yayınlanmıştır. Bu durumun karşılığı çabuk gelmiş, yabancı devletler ve hatta Osmanlının müttefiki olan Almanya dahi kararı protesto etmişlerdir.⁷⁵

Seferberlikle beraber cephede savaşılan orduyu oluşturan kesim erkeklerdi fakat cephe gerisinde de onların aileleri yoklukla savaşıyorlardı. Savaş sebebiyle ülke kaynakları tamamen askeri güce aktarılıyordu. Cephe dışında ailenin bakımı, korunması, geçimi gibi işleri artık kadınlar yapmaya başlamıştı.⁷⁶ Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, gerek ekonomik gerek askeri ve gerekse siyasi olarak her açıdan zor durumdaydı. İçinde bulunduğu bu vaziyetle bu büyük savaşa dahil olmuş ve savaş sonuna kadar direnmeyi ve savaşmayı başarabilmişti. Şüphesiz bunun en büyük sebebi kahraman Türk halkı idi.

1.1.3. Milli Mücadele Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Durumu

Milli Mücadele Dönemi bir bakıma Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı açısından devamı ve sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti de Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi büyük devletlerin uğradığı akıbetle pek çok toprağını kaybetmiş ve savaş sonunda savunma sınırları bugünkü Türkiye toprakları haline gelmiştir. Fakat İtilaf bloğunun ülke toprakları üzerindeki plan ve projeleri hala bitmemiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması ve Sevr Barış Anlaşması ile elde kalan Türkiye topraklarının da kendi lehlerine parçalanması için her türlü direktme ve baskı yoluna başvurmuşlardır. Fiili olarak müdahaleden de kaçınmayıp harekete geçtiklerinde ise Anadolu halkı karşısında başarısız olacaktırlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesinde nüfusu yaklaşık 23 milyondur. 17 milyon kadarı bugünkü Türkiye sınırları dahilinde yaşamaktaydılar.⁷⁷

⁷⁵ Özçelik, "Türk Basımına Göre Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Tarafsızlığı", s.225.

⁷⁶ Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32 (2016), s.139.

⁷⁷ Büşra Karataşer, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2013), s.100.

Cumhuriyet dönemindeki yani 1927 tarihindeki ilk nüfus sayımında ise Türkiye nüfusu 13.648.270 kişi olarak belirlenmiştir. Türkiye sınırlarında 1914-1927 yılları arasındaki nüfus artışı veya kaybı kesin olarak bilinmemektedir.⁷⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı açısından savaş boyunca yapılan yanlış stratejiler sonucu yaşanan kayıpları ile ilgili durumunu, Alman General Karargahındaki Doğu Harekat Şubesi Müdürlüğü'ne gönderdiği raporla Liman von Sanders'in yazılarında görmek mümkündür. 13 Aralık 1917 tarihli raporda Sanders durumu şöyle özetler;

“Türk Ordularının Bugünkü Durumu

Birçok yanlış önlemin sonucu olarak, Türk ordularındaki savaş birliklerinin sayısı azalmıştır ve bu birliklerin savaş yetenekleri önemli ölçüde gerilemiştir. Bu iki durumun da nedenleri açıkça ortaya konulmalıdır ki, çaresi bulunabilsin. Gerçekte yol ve ulaşım araçlarının sevindirici olmaktan uzak durumları, bizi birçok güçlüğü katlanmak zorunda bırakmaktadır.

1. İnsan sayısı: Türk Ordusu, çeşitli savaş cephelerinde büyük kayıplar verdi. Bundan başka, birçok yanlış hareket dolayısıyla da kayıplara uğradı. Bunların pek çoğundan sakınılabildi. İlerisi için bu hatalardan ders almak gerekir. Söz konusu hatalı hareketlerin başlıcaları şunlardır:

a. 1914 Aralık ayı ve 1915 Ocak ayında yapılan Birinci Kafkasya Seferi: 3. Ordu (Komutan Enver Paşa, Kurmay Başkanı General von Bronsart), 90 bin kişilik yetişmiş birliklerinden kurulmuştu. Ordu, sınıra yakın Hasankale yakınlarındaki dağlarda bulunuyordu; karşısındaki Ruslar, kuvvetçe üstün değildi, bu ordu ile Sarıkamış-Kars hattına saldırı kararı alındı. Oysa ordu, elverişli savaşlarla dağı aşıya bile, Kars kalesine saldırmak için gerekli kuşatma topları yoktu. İki kolordu ile karlarla örtülü dağlar üzerinden sola doğru bir kuşatma hareketine giriştiler. Yiyecek ve malzeme için hiçbir hazırlık yapmadan ve keçi yolları üzerinden girişilen bu harekatta her iki kolordu da yenildi. Öte yandan cephede çarpışan tek kolordu, sonuçsuz savaşlar verdi. Taarruza kalkan 90 bin kişiden geriye dönebilenler, resmi kayıtlara göre 12 bin kişiydi ve bunların durumu da feci idi.⁷⁹ Diğerleri çatışmalarda ölmüş, donmuş ya da tutsak düşmüştü. Savaş tarihi, bu taarruz için hiçbir zaman mantıklı bir neden bulamayacaktır.

b. 1916 yılı başlarında 3. Ordunun Ruslara saldırısı: Geri çekilişte ordunun büyük bir bölümü dağıldı.

c. 2. Ordunun 1916 yazında toplanıp boş yere Van Muş-Kiğı hattından Erzurum yönünde yaptığı ve daha başlangıcında boşa çıkan taarruz: Düşmanın yan ve gerisine doğru toplanan bu hareket, daha başlangıçta başarı şansı taşııymıyordu. Çünkü ileri gidecek derecede yol olmadığı gibi, geri ile bağlantı yolu da yoktu. Harekat sırasında gerekli olan kollar ve ulaşım araçları yoktu ve bunların kısa zamanda

⁷⁸ N. Fahri Taş, “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Kazanımları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1 (2018), s.23.

⁷⁹ Bu kayıplarla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir.

sağlanması da olanaksızdı. Bu ordudan en az 60 bin kişi, açlıktan, hastalıktan ve soğuktan, pek az kısmı da düşman ateşiyle telef olup gitti.

d. 13. Kolordunun 1916 yazında ve 1916-1917 kışında askeri bakımından yanlış bir biçimde İran 'a ilerleyişi: Bu ilerleme, İngilizler, Irak'ta Basra'ya kadar olmasa bile Gurna'ya kadar geri püskürtüldükten sonra yapılmalıydı. Bu hareket, Bağdat'ın elden çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Çünkü 1917 yılında Bağdat'ta kesin sonuca yaklaşıldığı zaman, bu kolordu Irak'a yetişememiştir. Bu konuda, 25 ya da 26 Ekim 1916 tarihinde, General Chelius aracılığıyla general LucJ.endorffa bir yazı sunduğum gibi, aynı yıl aralık ayında Pless'deki Genel Karargahta da açıklayıcı bilgi verdim.

e. 1916 yılında ve kazanma olasılığı kesin olarak yok olduğu halde Süveyş Kanalı' na karşı Mısır'ı ele geçirmek için yapılan ileri yürüyüş: 18 bin kişilik bir savaşçı kuvvetle yapılan ve daha başlangıçta bir sonuca varılamayacağı bilinen bu hareket, o sıralarda yalnız Süveyş Kanalı'nı korumakla yetinen İngilizleri, Tih sahrasından beriye çekmiş ve Filistin'de bugün kazandıkları başarılarla yol açmıştır. Bu konudaki raporumu da General Ludendorff'a 1916 yılında sunmuştum. Savaşta her zaman en iyi hareketin yapılamayacağını ve en kusursuz kişilerin bile başarısızlığa uğrayabileceğini, kuşkusuz ben de biliyordum. Ama ben şunu da biliyordum ki, hiçbir başarı olasılığı yokken, savunmada kalmak mı, yoksa saldırıya geçmek mi gerektiği bilinmeksizin bu kadar değerli birlikler boş yere harcanamaz.

f. Türk ordusunda her türlü ölçüyü aşan firarlar: Türk ordusunda asker kaçaklarının sayısı 300 bini aşmış bulunuyor. Bunlar düşmana sığınmak için kaçmış değillerdir. Tersine kendi yurtlarına kaçıyor ve oralarda hırsızlık, yağmacılık ve her türlü asayiş bozucu hareketlere girişiyorlar. Bunların izlenmesi için her tarafta müfrezeler oluşturuluyor. (Firarların bu kadar çoğalmasının nedenleri üzerinde ikinci bölümde ayrıca durulacaktır). Türk ordusundaki savaşçı birliklerin sayısının bugünkü duruma düşmesinin nedenini, ancak Türkiye'nin özel durumunu bilenler anlayabilir. 1. Ordu, İstanbul ve dolaylarındaki ikmal birlikleri ile gerçek bir askeri değer taşımayan işçi taburlarından ve kendisine ancak geçici olarak verilen tümenlerden oluşmuştur. Kafkas Ordular Grubu adını alan 2. Ordu ile 3. Ordunun cephede kullanılabilecek sayısı, Grup Komutanı İzzet Paşa'nın birkaç gün önce bana söylediğine göre, ancak 20 bin kişidir. Bulgar sınırından Akdeniz'deki Alaiye'ye kadar, yaklaşık 2 bin kilometrelik kıyı bölgesinin savunmasıyla görevli 5. Ordu ise, 26 bin kadar savaşçı askerden oluşmuştur. 6. Ordunun bundan iki ay kadar önceki sayısı, ordunun o zamanki Kurmay Başkanı Binbaşı Kretzhmer'in söylediğine göre aşağı yukarı 13 bin tüfektir. Filistin ve Suriye'deki orduların savaşçı kuvvetlerinin sayısı ile ilgili ise bir fikrim yoktur.

2- Savaş yeteneğinin azalması: Türk askeri, özellikle Anadolu askeri çok iyidir. Bu insanlara biraz özen göstermekle, gereği kadar yiyecek sağlamakla ve iyi bir eğitim, sakin ve güvenli bir sevk ve yönetimle en büyük görevler yaptırılabilir. Arapların da büyük bir bölümü -eğer yetiştirmenin başında sert, ama adaletli bir işlem uygulanırsa- iyi asker olarak yetişebilir. Ordunun birçok kısmında savaş yeteneğinin zayıflaması, Türk Genel Karargahının aldığı yanlış kararların sonucudur. Hemen iki yıldan beri birliklerin çoğu, yetişmek için gerekli zamanı bulamamışlardır. Küçük ve büyük birlikler, daha sağlam bir duruma gelmeden, durmadan bölünmüş ve parçalanmışlardır. Bağımsız bölük ve taburlar, makineli tüfek bölükleri ve bataryaların erleri durmadan kendi birliklerinden alınmış, öteye beriye dağıtılmışlardır. Cephelere gönderilecek birlikler, kimi zaman hiç yetişmemiş ya da çok az yetişmiş

erlerle tamamlanmaktadır. Bu birlikler de daha sağlam bir şekil almadan, başka yerlere adam ya da birlik vermek zorunda kalmaktadır. Birlikler bir yere gönderilmek üzere trenlere bindirildiğinde, genellikle ne erler, ne de bunların başındakiler birbirini tanımamaktadır. Bu yüzden erler, vurulma tehlikesine rağmen, her an birliklerini bırakıp kaçabilmektedirler. Fırlarlar trenden atlayarak ya da koldan ayrılarak ve ordugahlar ile karargahlardan kaçmakla yapılmaktadır. Hiçbir tümen yoktur ki, doğuya ya da Toros güneyindeki cephelere giderken binlerce fırlar vermemiş olsun. Türk askeri, kendisine özen ve ilgi gösterilmesini ister. Üstlerine güveni olursa, bu askerle her şey yapılabilir. Şimdi görülen bu büyük ölçüdeki fırlar, Türklere eskiden kalmış değildir. Her bakımdan güvenilecek bir kişi olan Kafkas Orduları Grubu Komutanı izzet Paşa 'nın bana söylediğine göre, eskiden bu şekilde fırlar görülmüş değildir. Yolların, ulaşım araçlarının ve yiyeceklerin kötülüğü de, hiç kuşku yok ki, bu duruma neden olmaktadır. Türk ordularının bugünkü durumu, şimdiye kadar uygulanan yöntemlerin hatalı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Başarı için başka yollar seçilmelidir. Erlerin eksiklerini tamamlama kaynaklarının da çok dar olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.”⁸⁰

Bunlara ek olarak bir de Çanakkale'deki kayıpları eklediğimizde durumun vehameti daha net ortaya çıkacaktır. Bu cephede 7 ayda 55.127 şehit, 21.494 çeşitli hastalıklardan ölen, 10.067 kayıp, 100.177 yaralı olmak üzere toplamda 186.865 insan kaybı gerçekleşmiştir. Türkiye sınırları artık kadınlar, ihtiyarlar ve 16 yaşından küçük çocuklardan ibarettir ve maddi kaynaklar da bitmek üzeredir.⁸¹ Bu şartlar altında ülkenin tekrar bir savaş dönemi atlatması oldukça zordur.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun demiryolları, deniz ulaştırması, kredi ve banka kuruluşları ile sanayi ve ticaret işletmelerinin tamamına yakını yabancı devletlerin elinde olarak ağır siyasi baskılara direnemeyecek kadar zayıflamıştı. Devletin dış borçları; % 62,9'u Fransa'dan, % 22,3'ü İngiltere'den, % 13'ü ise Almanya'dan alınmış olmak üzere toplamda 160 milyon altın lira iken Mondros Ateşkesi sırasında 378.494 milyon liraya ulaşmıştır.⁸²

İnsan gücü açısından tamamen çökmüş, çoğu Anadolu'dan olmak üzere savaş süresince 2.850.000 kişiyi askere almış ve toplam kayıp sayısı ise 2.170.000 kadar olmuştu. Ordudan kaçan asker, ceza alma korkusuyla silah ve teçhizatlarını da yanlarında götürerek dağlara

⁸⁰ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl II*, Çev. Örgün Uğurlu, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999, s.94-99.

⁸¹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, Kastaş Yayıncılık, İstanbul 1987, s.21.

⁸² Mehmet Çanlı, *Millî Mücadele'de Uygulanan Askerî Strateji*, (yayınlanmamış doktora tezi) Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019, s.94.

sığınmış ve çeteler kurmuşlardır. Bu firariler, köylere ve kasabalara baskınlar yapmalarının yanı sıra, devlete ait ambar ve depolara da saldırmışlardır. İthalat yolları kapanmış, genç nüfusun askerde olması sebebiyle üretim savaş öncesine göre yarıya düşmüştür. Rusların işgal ettiği bölgelerde Ermenilerin saldırılarına uğrayan bir milyona yakın insan batıya doğru göç etmiş ve sefalet içerisinde kalmışlardır. Karayolları, bozuk ve toprak olup çoğunlukla motorlu araçların kullanımına uygun değildir. Yeniden düzenlenmesi gereken toplam 9.711 kilometre karayolu vardır. Demiryolları az ve yeterli lokomotif ile vagon yoktur. 4.000 kilometrelik demiryolu ağının çoğu sahillere yakın bölgelerdedir. Ulaşım sağlanabilecek sayıda yeterli gemi yoktur. Merkez kabul edildiği için sanayi, ağırlıklı olarak Marmara ve Ege bölgesinde toplanmış durumdadır. 300 civarındaki sanayii işletmesinin 165-170'i İstanbul, 60'ı İzmir, 45'i de Bursa'da bulunmaktadır ve silah üretimi yapılan fabrika yoktur.⁸³

1.2. Millî Mücadele Döneminde Ülke Savunması

Osmanlı Devleti tarafından İstanbul merkezli kurulmuş olan askeri fabrikaların, Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya taşınması ve burada kurulması gerektiği konusunda adımlar atıldıysa da Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu karar uygulanamamıştır. Ulaşım olanakları açısından ordunun her türlü gereksinimlerini karşılayacak olan bu fabrika, depo ve tersanelerin İstanbul'da kurulmuş olması sonradan büyük sorunlara sebep olmuştur.

Osmanlı ordusu çok zayıflamış görünse de orduda yetenekleriyle ön plana çıkmış bir subay ve general kadrosu bulunmaktadır. Cephe gerisinde de 400 binden fazla asker bulunmaktadır. Savaş sonrası Osmanlı ordusunun teçhizatı; 1936 top, 4490 ağır makineli tüfek, 904.394 tüfek, 2.066.300 top mermisi ve 299 milyon tüfek mermisinden oluşmaktaydı. Mütareke sırasında 2. ve 7. Ordu'dan oluşan Yıldırım Ordular Grubu ve komutanı Mustafa Kemal Paşa Adana'da, 6. Ordu Musul'da, 3. ve 5. ordular Trakya ve Boğazlar bölgesinde, 8. Ordu birlikleri Batı Anadolu'da, Kafkas İslam Ordusu ve 9. Ordu Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı. Tüm kayıplara rağmen Osmanlı ordusunun yine de önemli bir askerî güce sahip olduğu görülmektedir. Elde kalan toprakların askeri strateji açısından savaş öncesine göre savunması daha kolaydı.⁸⁴

⁸³ Çanlı, *Millî Mücadele'de Uygulanan Askerî Strateji*, s.95,96.

⁸⁴ Çanlı, *Millî Mücadele'de Uygulanan Askerî Strateji*, s.96-98.

Milli Mücadele döneminde, İstanbul'un çeşitli yerlerindeki depo ve cephaneliklerde çok sayıda silah, cephane ve çeşitli savaş malzemesi mevcuttu. Mondros hükümlerince İtilaf devletlerinin baskısı ile Türk ordusunun büyük bir kısmı terhis edilmiş ve yine İtilaf Devletleri tarafından fazla olarak kabul edilen her türlü silah ve cephane İstanbul, Gelibolu ve İzmit bölgelerinde toplanmış, bir kısım cephane yok edilmiş ve kullanılamaz hale getirmek için silahların önemli parçaları dahi sökülerek işgal bölgelerindeki itilaf tarafının idaresindeki depolara taşınmışlardı.⁸⁵

Buna karşılık mücadele için TBMM hükümeti gerekli silah ve cephane eksiklerini karşılamak adına bazı planlamalar yapmıştır. Bu doğrultuda; eldeki silah ve cephaneyi değerlendirerek mücadeleye başlamak, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık haldeki silah, cephane ve malzemeyi savaş cephelerinde toplamak, yurt içi kaynaklarla sağlanması olanaklı savaş araç gereçleri yapmak, tarafsız ülkelerden silah satın almak ve tüm yurt içi kaynaklarını seferber etmek şeklinde kararlar alınmıştır.

Gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse takip eden süreçteki Milli Mücadele Dönemi'nde mali sıkıntılar dolayısıyla hem yönetim hem de halk için savaş oldukça külfetli olmuştur. Bunun için bir takım gelir olanakları sağlanmaya çalışılmıştır. Memur aylıklarının ödemesi, yarısı sonra ödenmek kaydı ile yapıldı. Bir takım borçların ödemeleri ertelendi. Ordunun ikmali için gerekli araç, gereç ve erzak Birinci Dünya Savaşı'nda "Tekalif-i Harbiye" ve Kurtuluş Savaşı'nda "Tekalifi Milliye Emirleri" ile tüm halktan alındı ve ödemeleri sonraya bırakıldı.⁸⁶ Meclis üyeleri aylıklarından 10'ar lira keserek cephedeki askerlere gönderilmesi kararını aldılar. Bir diğer maddi kaynak da dış yardımlardı. Fakat Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa bu yardımların ancak milli değerler ve prensiplerin zararına olmaması şartı ile kabul edilebileceğini belirtmişti. Kurtuluş Savaşı sırasında Rusya, Fransa ve Hindistan'dan çeşitli yardımlar kabul edilmiştir.⁸⁷

Bir diğer önemli kaynak olarak da İstanbul ve çevresindeki silah ve cephanelerin Anadolu'ya kaçırılması yönünde çalışmalar yapmaktı ve bunun için bazı yerlerde gizli

⁸⁵ Aynur Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.41,42.

⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Cemal Avcı, "Tekalif-i Harbiye ile Tekalif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11/31 (1995).

⁸⁷ Karataşer, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İfaşesi", s.101,102.

örgütlenmeler de oluşturulmuş ve harekete geçmişlerdi.⁸⁸ Bu gizli örgütlerden birisi Talat Paşa'nın direktifleriyle kurulmuş ve başlarda İstanbul'daki eski İttihatçıların dayanışma cemiyeti iken zamanla Milli Mücadele'nin silahlandırma gereksinimlerini karşılamaya başlamıştır. Mondros sonrası ilk olarak kurulan bu cemiyetin adı Karakol Cemiyeti'dir. İlk önceleri İstanbul ve Anadolu'daki çeteleri silahlandırmışlar ve yine bu iki bölgenin irtibatını teşkilatlandırmışlardır. Oluşturdukları bu menzil hattı dolayısıyla İstanbul'dan Anadolu'ya pek çok silah, mühimmat, cephane nakli sağlamışlardır. Bir diğer icraatı da İngilizler tarafından tutuklanmış olan Halil Paşa ve Nuri Paşa gibi önemli komutanları kaçırmış olmalarıdır. Bir diğer önemli gizli cemiyet Felah Grubu'dur. Mücadele için istihbarat çalışmaları da yapan bu grup gizlenme amacıyla sık sık isim değiştirmiştir. İstanbul'daki depoları basarak Anadolu'ya pek çok cephane ve silah kaçırmışlardır.⁸⁹

Erkan-ı Harbiye'ye bağlı olarak Fevzi Paşa'nın direktifleriyle kurulan "Müsellah Müdafa-i Milliye Grubu" bir diğer önemli gizli teşkilatlanmadır. Gruba verilen ilk sorumluluk istihbarat sağlamaktır. Bir süre sonra grup dağılmış ve Ankara'ya bağlı olarak ve Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile yeniden teşkilatlanmıştır. İstihbarat, propaganda, silah ve cephane kaçırmak gibi pek çok görevi yerine getiren bu grup 1922'de oldukça güçlü hale gelmiştir. Gruba ait silahlı kuvvetlerden Anadolu'daki mücadelelere de katılanlar olmuştur. Yine 1920'lerin ortasından 1921 başlarına kadar; cephane kaçakçılığı, istihbarat, silahlanma ve silahlandırma, propaganda gibi işleri yürüten Beşler Grubu, Sebat-ı Milli Grubu, Yıldırım Grubu, Vefa Grubu, Ay Grubu, İmalat-ı Harbiye Grubu, Berzenci Grubu, Muavenet-i Bahriye Grubu, Yavuz Grubu gibi isimlerle başka gizli ve milli cemiyetler de kurulmuştur.⁹⁰

Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Genelkurmayı ve İstanbul'daki bazı vatanseverler, "asayişin sağlanması için gerekli" şeklindeki beyanlarıyla gerek padişahı oyalayarak gerekse İngiltere sorumlularından onay alarak kurtuluş için lazım gelen tedbir ve tertibata yardımcı oluyorlardı. Bu çabalarla sırasıyla Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Çakmak ve Cevat Çobanlı

⁸⁸ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.42,43.

⁸⁹ Bülent Çukurova, "Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, 2/5 (1986), s.519-522.

⁹⁰ Çukurova, "Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları", s.522-524.

birkaç ordu müfettişliği teşkilatlanması da yapmışlardı ki bunlardan bir tanesi de İstanbul hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'yı atayacağı 9. Ordu Müfettişliği olmuştur.⁹¹

1.2.1.Mondros Ateşkes Anlaşması ve Wilson İlkeleri

Savaşın uzamasından ve istenen sonuçların bir türlü alınamamasından dolayı ve gün geçtikçe savaşın aleyhlerine dönmeye başlaması, çeşitli iç sorunların belirmesi artık İttifak Devletlerinin savaştan bıkmalarına ve çekilmelerine neden oldu. İlk ateşkes Bulgaristan ile 29 Eylül 1918'de, ikinci ateşkes 30 Ekim 1918'de Osmanlı ile, üçüncü ateşkes 1918 Ekim ayı sonlarında dağılmış olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan Avusturya ile 3 Kasım 1918'de yapıldı. Almanya'da ise gelişen iç karışıklıklar şiddetlendi ve 9 Kasım 1918'de Cumhuriyet ilan edilerek imparatorluğa son verildi. 11 Kasım 1918'de de ateşkes antlaşmasını imzalayarak teslim oldu.⁹²

İttifak Devletleri içerisinde Wilson'a barış teklifi götürüldüğü zaman en kötü durumda olan ülke Osmanlı idi. Güneyde İngilizler Anadolu sınırına dayanmıştı, İstanbul ve Trakya sınırında bulunan 3 İngiliz tümeni, 3 Yunan tümeni, 1 Fransız tümeni ve 1 İtalyan tugayından oluşan kuvvetlerle daha yakın bir tehdit içerisindeydi ve aralarındaki komuta anlaşmazlığı sebebiyle harekete geçemiyorlardı. Wilson'a gönderilen teklifin sonucu beklenemezdi ve İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığı ile İngilizlere bir barış teklifi yapıldı fakat geri çevrildi.⁹³

Bu sırada Talât Paşa kabinesi yani İttihat ve Terakki iktidarı ile Enver Paşa idareden çekilme kararı aldılar ve 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabine ile hükümet oluşturuldu. 8 Ekim 1918'de General Tawshend aracılık yapması için serbest bırakıldı ve İngiltere'nin Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Calthrope ile görüşmek için gönderildi. Görüşme sonrası Mondros'ta bulunan Amiral Calthrope, 23 Ekim'de Osmanlı delegeleri ile görüşme yapmak için bir telgraf iletti. Buna karşılık Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey'in

⁹¹ Cihat Akçakayalıoğlu, "Atatürk ve Türk Kurtuluş Savaşı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, 9/25 (1992), s.44.

⁹² Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s.506,507.

⁹³ Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, s.40.

başkanlığında, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbey Sadullah Bey'den oluşan ekip görevlendirilerek Mondros'a gönderildiler.⁹⁴

Sultan Vahdettin delegasyona bildirmek üzere İzzet Paşa'ya bir talimatname iletti. Sultan talimatnamede özetle; mütareke esnasında Boğazların Yunan savaş gemileri haricinde diğer devletlere açık olacağını, Boğazların emniyetinin Osmanlı'da kalacağını ve ısrarlı düşman tehdidi olursa İngiliz yardımını kabul edeceklerini fakat barış sözleşmesinden sonra onların da boğazları terk etmelerini, Boğazlardan girecek harp gemilerinin yalnızca iki gün içerisinde bölgeyi terk etmelerini, iç barış için yeterli asker sayısını muhafaza ederek geri kalan askeri gücün terhisini sağlayacaklarını, mütarekenin imzalandığı andan itibaren cephelerden geçiş sağlanmayacağını ve mütarekeye İngiltere ile müttefiklerinin de uymasını, ülke içindeki emniyet ve asayiş hükümetin sağlayacağını ve müdahale kabul etmeyeceklerini, sahillerin ve ülke kara sularının savunmasının hükümete ait olduğunu ve İngilizlerin sadece şahit olmaları için denetleme yapabileceklerini, hububat ve gıda maddelerinin Osmanlı ülkesine ithalinin hızlandırılmasını, para yardımı yapılmasını, Millî değerlere zarar verecek her teklifin red olunacağını, Almanya ve Avusturya-Macaristan askerleri, elçilik memurları ve konsoloslarının ülkeden çıkışları için iki ay süre tanınması gerektiğini, Türkiye dahilindeki müttefik tebaasının memleketlerine dönmeye mecbur bırakılmaları fakat Türkiye dışındaki miktarı belki 15-20 bini geçen Osmanlı tebaasının bilhassa öğrencilerin şu sırada dönmelerinin asla kabul edilmeyeceği bildirilmiştir.⁹⁵

Türk heyeti, bazen hükümetten yeni talimat talep ederek ve daha çok inisiyatif kullanarak önlerine sürülen mütareke şartlarını hafifletmeye çalışmış ve görüşmelerin kesileceğine dair verilen ultimatoma üzerine 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzalamıştır. İngiltere ve müttefikleri adına Amiral Calthrope ve Türk heyeti arasında dört günlük görüşme sonrasında imzalanan ve Türk milletinin kaderini etkileyen, bir imparatorluğun sonunu getiren Mondros Ateşkes Antlaşması'nın maddeleri şunlardı;

⁹⁴ Tefik Ercan (ed.), *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi Ve Tatbikatı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara 1999, s.30-32.

⁹⁵ Ercan, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.33-35.

“Madde 1 — Karadeniz’e geçiş için Çanakale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz’e geçişin güvenlik altına alınması için Çanakale ve Karadeniz istihkâmlarının müttefikler tarafından işgali.

Madde 2 — Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları ile torpido ve kovan yerleri ve diğerk engellerin yerleri gösterilecek ve bunları taramak veya kaldırmak için istenildiğinde yardım edilecektir.

Madde 3 — Karadeniz’de bulunan torpil yerleri hakkındaki bilgiler verilecektir.

Madde 4 — İtilâf Hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esirleri ve tutukluları İstanbul’da toplanacak ve kayıtsız şartsız İtilâf Hükümetlerine teslim olunacaktır.

Madde 5 — Hudutların korunması ve iç güvenliğins sağlanması için lüzum görülecek askeri kuvvetten fazlasının derhal terhisi (işbu askerî kuvvetin sayısı ve durumu İtilâf Hükümetleri tarafından Osmanlı Devleti ile görüşüldükten sonra kararlaştırılacaktır.)

Madde 6 — Osmanlı kara sularında güvenlik ve buna benzer hususlar için kullanılacak küçük gemiler hariç olmak üzere Osmanlı sularında veya Osmanlı Devleti tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün harp gemileri teslim olup Osmanlı limanlarında bağılı bulundurulacaktır.

Madde 7 — Müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek durum olduğunda herhangi bir strateji noktasını işgal hakkına sahip olacaklardır.

Madde 8 — Bugün Osmanlı işgali altında bulunan bütün limandan İtilâf Gemileri tarafından istifade edilmesi ve İtilâfla harp hâlinde bulunanlara karşı kapalı bulundurulması. Osmanlı gemileri de ticaret ve ordunun terhisi hususunda buna benzer şartlardan istifade edecektir.

Madde 9 — itilaf devletleri, Osmanlı tersane ve limanlarındaki bütün gemi tamir vasıtalarını kullanacaklardır.

Madde 10 — Toros tünellerinin müttefikler tarafından işgali

Madde 11 — İran’ın Kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten önceki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilen emir yapılacaktır. Maverayı Kafkas’ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredildiğinden geri kalan kısmı, müttefikler tarafından mahalli durum incelenerek istenirse boşaltılacaktır.

Madde 12 — Hükümet haberleşmeleri hariç olmak üzere telsiz telgraf ve kabloların İtilâf memurları tarafından denetlenmesi.

Madde 13 — Denizciliğek, askerliğek ve ticarete ait maddelerin ve malzemenin tahrip olunmasının önlenmesi.

Madde 14 — Memleketin ihtiyacı karşılandıktan sonra artan kömür, akaryakıt ve deniz levazımının Türkiye kaynaklarından satın alınması için kolaylık gösterilmesi (sayılan maddelerin hiçbirisi ihraç olunmayacaktır.)

Madde 15 — Bütün demiryollarına İtilâf denetleme subayları memur edilecektir. Bunlar arasında halen Osmanlı Hükümetinin denetlemesi altında bulunan Maverayı Kafkas Demiryolu kısımları dahildir, işbu

Kafkas hatları serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının idaresi altına verilecektir. Halkın ihtiyacının karşılanması göz önünde tutulacaktır, işbu maddede Batum'un işgali dahildir. Osmanlı Hükümeti Batum'un işgaline itiraz etmeyecektir.

Madde 16 — Hicaz'da, Asir'de, Yemende, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaları en yakın İtilâf Kumandanına teslim olunacaktır ve Kllikya'daki kuvvetlerin düzeni korumak için gerekli miktarlardan gerisi beşinci maddedeki şartlara uyularak kararlaştırılacak şekilde geri çekilecektir.

Madde 17 — Trablus'da ve Bingazi'de bulunan Osmanlı subayları en yakın İtalyan muhafaza kıtalarına teslim olacaktır. Osmanlı Hükümeti, teslim emrine itaat etmedikleri takdirde bunlarla haberleşmeyi ve yardımı kesmeyi kabul eder.

Madde 18 — Mısırda da dahil olduğu halde, Trablus ve Bingazi'de işgal edilen limanların en yakın İtilâf muhafaza kıtalarına teslimi.

Madde 19 — Alman, Avusturya deniz, kara ve sivil memurlarının ve tebaasının bir ay içinde ve uzak yerlerde bulunanların bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda Osmanlı memleketini terk etmeleri.

Madde 20 — Beşinci madde gereğince terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait teçhizat, silâhlar, cephane ve ulaşım vasıtalarının kullanılmasına dair verilecek talimata uyulacaktır.

Madde 21 — İtilaf devletlerinin menfaatlerini korumak için işe nezaretinde İtilâf temsilcileri bulundurulacak ve kendilerine bu yolda gerekli görülecek bütün bilgiler verilecektir.

Madde 22 — Osmanlı harp esirleri İtilâf Devletleri yanında muhafaza edilecektir. Sivil harp esirleri ile askerlik yaşları dışında olanların bırakılması nazarı dikkate alınacaktır.

Madde 23 — Osmanlı Hükümeti merkezi hükümetlerle bütün ilgilerini kesecektir.

Madde 24 — Vilâyet-i Sitte'de karışıklık çıkması hâlinde bu vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilâf Devletleri muhafaza ederler.

Madde 25 — Müttefiklerle Osmanlı Hükümeti arasında düşmanlık 1918 senesi Ekim'inin otuz birinci günü ortalama mahalli saatle öğle vakti sona erdirilecektir. İngiltere Kraliyet Hükümeti harp gemilerinden Limni'de Mondros limanında demirlemiş olan Agamemnon Zırhlısında 1918 senesi Ekim'inin otuz birinci günü iki nüsha olarak imza edilmiştir.⁹⁶

1918 yılı başlarında artık savaş yorgunluğu içerisine giren İttifak Devletleri, yapılacak olan barış anlaşmalarının şartlarını belirleyen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow

⁹⁶ Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, s.44-47.

Wilson'un barış ilkelerini göz önünde bulundurarak, Amerika aracılığı ile anlaşma girişimlerine başlamışlardır. 8 Ocak 1918'de açıklanan "Wilson İlkeleri" özetle; barış anlaşmaları açık diplomasi ile açık olarak yapılmalı, ülkelerin karasuları hariç tüm denizlerde tam serbestlik olmalı, mümkün olduğunca ekonomik engeller ortadan kaldırılmalı, karşılıklı güvenceler alınıp silahlandırma azaltılmalı, Rusya, Belçika, İtalya, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Polonya devletlerinin sınırları ve statüleri yeniden belirlenmeli, Osmanlı için Türklerin çoğunlukta olduğu bölgeler Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalmalı ve diğer bölgelerindeki uluslara özgürce kendi yönetimlerini belirleyecek olanaklar sağlanmalı, Çanakkale Boğazı uluslararası bir güvence altında tüm ulusların gemilerine açık olmalı, bütün devletlerin eşit olarak siyasi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini korumak amacıyla uluslararası bir örgüt kurulmalı şeklindedir. Yapılacak barışın şartları Amerika Birleşik Devletleri ve Osmanlı açısından bu ilkelerle oluşturulmalıydı.⁹⁷

Fakat İtilaflar açısından bu ilkeler çıkarlarına ters düştüğü için kabul edilemezdi. İngiltere denizlerde tek olmak ve Almanya'nın baskılanmasını istiyordu, Fransa Alsas-Loren'i ve İtalya da Avusturya'dan bazı toprakları almak istiyordu, Sırbistan denize kıyısı olmasını ve Japonya ise bazı Çin topraklarını istiyordu. Osmanlı Devleti için yaptıkları gizli anlaşmaları fiiliyata dökmek isteyen İtilaflara, açık barış ve diplomasi ilkesi ters düşmekteydi. Bu sebeple tartışmaya başlayan İtilaf devletleri önce kendi aralarında anlaşmaya vararak, ardından Almanya ile görüşmeleri başlatmayı kararlaştırdılar. Bu sebeple 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda toplandılar. İttifaklarla savaşan 32 devletten 70'e yakın temsilcinin katıldığı bu konferansa egemen olan devletler İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Japonya ve İtalya olup kararların alınmasında esas rol de onlara ait oldu. Amerika'nın talebi ile öncelik Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına verildi. İngiltere ve Fransa, Wilson İlkeleri dışında hareket ederek kendi çıkarları yönünde barış koşullarını saptamaya çalıştılar. Dört aylık bir görüşme sonrasında anlaşma esasları belirlenerek ilk barış anlaşması Almanya ile (28 Haziran 1919) yapıldı. Sonrasında sırası ile Avusturya ile (10 Eylül 1919), Bulgaristan ile (27 Kasım 1919), Macaristan ile (6 Haziran 1920) ve son olarak da 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti ile Sevr Barış Anlaşması imzalanmıştır fakat yürürlüğe konamayacaktır.⁹⁸

⁹⁷ Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, s.508,509.

⁹⁸ Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, s.509,510.

1.2.2.İstanbul'un İşgali ve Mustafa Kemal Paşa

İtilaf Devletlerinin kendi amaçlarına hizmet eden Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne imzalatılmasından sonra da durmaya niyetleri olmamış ve çeşitli bahanelerle İstanbul ve Anadolu'nun pek çok yerini işgal etmeye başlamışlardır. İstanbul hükümeti de hem onların baskısı altında hem de saltanat yönetimini koruma ve bırakmama mücadelesi vermektedir. Diğer taraftan Mondros Ateşkes'i gereğince Osmanlı ordusunun büyük bir kısmı da terhis edilmiş ve bu şartlarda savunma yapılması imkansızlaşmıştır. Dolayısıyla hem İstanbul hem de Osmanlı Hükümeti işgal edilmiş olarak İtilafların baskısı altında alınan direktifleri yerine getirmekten başka çare bulamıyorlardı.

İstanbul yukarıda bahsettiğimiz İtilaf donanmaları ve askerleri tarafından, Adana Fransızlar tarafından, Urfa-Maraş-Gaziantep İngilizler tarafından ve Antalya ile Konya dolayları da İtalyanlar tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. Samsun ve Merzifon'da da İngiliz kuvvetleri bulunuyordu ve Anadolu'nun her tarafında yabancı subay, memur ve ajanlar faaliyetleydiler. 15 Mayıs 1919 tarihinde de İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Yunan ordusu İzmir'e çıkartılmıştı.⁹⁹

Bunların yanı sıra ülkede gerek azınlıklar gerekse kendi arzuları dahilinde hareket edenler tarafından; Kürt Teali Cemiyeti, Teali-i İslam Cemiyeti, İtilaf ve Hürriyet Cemiyeti, Sulh ve Selamet Cemiyeti ve İngiliz Muhipler Cemiyeti gibi isimlerle çeşitli örgütlenmeler yapılmıştı. Örneğin; Konya'daki Teali-i İslam Cemiyeti padişah ve saltanat lehine çalışıyordu, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin üyeleri arasında Sultan Vahdettin, Damat Ferit ve İçişleri Bakanı Ali Kemal gibi kişiler de vardı ve cemiyetin görevi hem İngilizleri yumuşatarak Osmanlı hükümetinin isteklerinin uygulanmasını sağlamak hem de ulusal direnişe engel oluşturmaktı. Yine ülkede İngiliz himayesi ve Amerikan Mandası'nı kurtuluş olarak gören gruplar da mevcuttu.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti'nin 465 yıllık başkenti olan İstanbul 4 yıl 11 ay 9 gün işgal altında kalmıştır. Boğaz'da demirleyen İtilaf gemilerinin namluları Dolmabahçe ve Yıldız saraylarına bakmaktaydılar. Bu gemilerden 3.500 kişilik bir kuvvet karaya çıkarıldı. Bir süre sonra boğaza

⁹⁹ Mehmet Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1994, s.15.

¹⁰⁰ Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.15.

giren gemi sayısı yükseldi ve güçlü bir donanma oluşturulmuştu. Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918’de İstanbul’a geldiğinde durumu görünce hiç umutsuzluk belirtisi göstermeden “Geldikleri gibi giderler” demiştir. Öncelikle 5 Ağustos-12 Aralık 1918 tarihleri arasında ülkenin özgürlüğü için yasal yollardan çalışmalara devam edilmesi düşüncesiyle, Sultan Vahdeddin ile yedi kez görüşmüş fakat olumlu bir cevap alamamıştır. Bununla birlikte 21 Aralık 1918’de Sultan Vahdetin, anayasaya göre zorunlu siyasi gerekçelerle meclisi feshetmiştir.¹⁰¹

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İstanbul yönetimini dikkate almaksızın hareket etmek durumunda kalarak önemli subay ve askerlerle bir takım görüşmeler yapmaya başlamıştır. Bu görüşmelerde esas konular; Padişah ve İstanbul Hükümeti’nin içinde bulunduğu durum karşısında umutsuz kaldıkları, İstanbul’un işgali sebebi ile mücadelenin Anadolu’da başlaması gerektiği, mücadele sorumluluğunun artık topyekûn ülkenin üzerinde olduğu ve milli güç unsurları ile savaşın verileceği şeklindedir. Bu sebeplerle Mustafa Kemal Paşa, Anadolu halkını bilgilendirmek ve karşılaştıkları tehditler karşısında harekete geçirmek için güvenilir bazı komutan ve paşa arkadaşları ile görüşmüştür. Bu isimler Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak) ve Rauf (Orbay) gibi Milli Mücadele’nin çekirdek kadrosunu oluşturacak olan kişilerdir.¹⁰²

Mustafa Kemal Paşa bu sırada artık harekete geçmek için bir fırsat beklemektedir. Ülkede uzun yıllar Türklerle birlikte yaşamış olan azınlıkların işgalcilerden cesaret alarak kanunsuz faaliyetler içerisine girmiş olmaları ve Türklere yönelik saldırgan tutumları buna fırsat yaratmıştır. Şöyle ki; İngilizlerin, Samsun ve civarında Türklerin, Rum ve Ermeni azınlıklara karşı saldırgan bir tutum sergilediklerini ve bu konuda asayiş ve düzenin sağlanması için harekete geçilmesini, eğer müdahale edilmezse kendilerinin müdahale edeceklerini bildirir bir rapor yazması sonucu, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Paşa ve Harbiye Nazırı Şakir Paşa’nın önerisiyle Mustafa Kemal Paşa bu görev için yetkilendirilmiştir. Bir de Milli Mücadele yanlısı olduğu şüphesi ve düşüncesiyle, hükümetin kendisini İstanbul’dan uzaklaştırmak istemesi de bu atamada etkili olmuştur. Böylece 9. Ordu Müfettişliği’ne tayin edilen Mustafa Kemal Paşa,

¹⁰¹ Mehmet Kılıç, “Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açından Değerlendirilmesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/1 (2019), s.49,50.

¹⁰² Kılıç, “Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açından Değerlendirilmesi”, s.50,51.

hükümetçe geniş yetkiler verilerek 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmiş ve Milli Mücadele'yi başlatmıştır.¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa'ya Sivas'taki Albay Refet Bey komutasındaki 3. Kolordu ile Erzurum'daki Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolorduların idaresi, bölgesine yakın olan birlikler ve valiliklerle birlikte hareket edebileceği ve böylece Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Erzincan, Samsun, Kayseri, Ankara, Kastamonu, Maraş, Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ illerini de içine alan geniş bir yetki verilmiştir. Bu yetkilerle bölgedeki görevi de; Samsun ve civarındaki karışıklıkların önüne geçmek, bölgedeki huzur ve asayişini temin etmek ve devamlılığını sağlamak, Mondros Ateşkes'i gereğince bölgedeki ordunun terhisini kolaylaştırmak, cephane ve silahları toplayarak muhafaza altına almak, bölgede var olduğu iddia edilen çete teşkilatlarını dağıtmak ve asker toplama faaliyetlerine engel olmak, asayişin bozmak adına oluşabilecek hiçbir duruma fırsat vermemek şeklindedir.¹⁰⁴ O da bu görev ve yetkilerini en iyi şekilde değerlendirecektir.

İşgallerin başlamasıyla Anadolu'da bölgesel direnişler başlamış ve bir süre sonra bu direnişleri her bölgenin ayrı Müdafai Hukuk Cemiyetleri organize eder olmuştur. Bu cemiyetlerin amaçları bulundukları her bölgedeki Kuvay-i Milliye¹⁰⁵ güçlerinin ellerini olabildiğince güçlendirmek, bölgenin savunması için gereken silahlanmaları sağlamak ve kongreler düzenleyerek bu kongrelerde kurtuluş için çözümler üretmektir. Mondros Mütarekesi'nden sonra Trakya ve Anadolu'da toplam 31 kongre düzenlenmiştir.¹⁰⁶ Bu kongrelerin bazıları katılımcıları ve alınan kararlar dolayısıyla bölgesellikten çıkarak, ulusal benlik kazanmıştır.

¹⁰³Hakan Özçelik, "Milli Mücadele'nin İlk Adımı: 9. Ordu Müfettişliği", *Kesit Akademi Dergisi*, 6/22 (2020), s. 198.

¹⁰⁴ Özçelik, "Milli Mücadele'nin İlk Adımı: 9. Ordu Müfettişliği", s.199,200

¹⁰⁵ "İzmir'in işgal edileceği haberi ile 14 Mayıs'ta şehirde hareketlenme başlamıştır. İzmir Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Redd-i İlhak Komitesi aracılığıyla halkı mitinge çağırmış, bölgenin Yunanistan'a verilmesi protesto edilmiş, işgal haberi telgraflarla Anadolu'nun her bölgesine iletilmiştir. Tüm dünyaya Anadolu'da pek çok kent, kasabalarda düzenlenen mitinglerle işgalin kabul edilemeyeceği duyurulmuştur. İzmir'in işgalinden itibaren işgalcilere karşı Batı, güney ve güney doğu bölgelerinde "Kuvâ-yı Milliye" ismiyle anılan halk örgütlenmesi ve direnişi ortaya çıkmıştır." Bkz. Günver Güneş, "Kuvâ-yı Milliye", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021, s.1.

¹⁰⁶ İsmet Görgülü, "Milli Mücadele Döneminde Kongreler", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021, s.1,2.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'un Havza ilçesine varır varmaz Milli Mücadele'nin ilk genel çağrısını yapmış ve Havza Genelgesi'ni 28 Mayıs 1919 tarihinde yayınlamıştır. Bu genelge ile halkın topyekun direniş göstermesini, büyük ve etkili mitingler yapılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu söylemlerine İngiliz isteğiyle İstanbul Hükümeti'nin tepkisi bir an önce İstanbul'a geri dönmesi gerektiği şeklinde olmuş ve Mustafa Kemal Paşa bu isteği reddederek 12 Haziran'da Amasya'ya hareket etmiştir. Bu sırada 9. Ordu Müfettişliği görevinden alınmış ve 3. Ordu Müfettişliği ile görevlendirilmiştir. 22 Haziran 1919'da Milli Mücadele'nin ciddiyetini biraz daha arttırarak Amasya Genelgesi'ni yayınlamıştır. Burada milli bir heyetin oluşturulması gerektiği, Sivas'ta ulusal bir kongre yapılacağı ve 10 Temmuz'da da Erzurum'da doğu illeri adına bir kongre yapılacağını bildirmiştir. Devam eden süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın resmi görevi, İstanbul hükümeti tarafından sonlandırılmış ve askerlik görevinden ise kendisi istifa etmiştir.¹⁰⁷

Planlanan tarihten 13 gün sonra 23 Temmuz'da bölgesel niteliklerle toplanan fakat alınan kararlarla ulusal nitelik taşıyan Erzurum Kongresi yapılmıştır. Vatanın bütünlüğünün esas alındığı, Kuva-yı Milliye'nin ulusal güç olarak tanımlandığı, manda ve himayenin reddi, azınlıklara ayrıcalık tanınmayacağı, Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki tüm Milli Mücadele taraftarı cemiyetlerin, Doğu Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti şeklinde tek çatı altında birleşmesi gibi kararlar alınan bu kongrede, milleti temsil edecek bir kurulun oluşturulması dolayısıyla Milli Mücadele'nin idare kadrosu da teşekkül edilmiştir. Heyetin başkanlığına Mustafa Kemal Paşa ve başkan yardımcılığına ise Rauf Paşa seçilmiştir. Oluşturulan "Heyet-i Temsiliye'nin çalışmaları nihayetinde ise TBMM kurulacaktır. Tüm bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin habercisidir.¹⁰⁸

Her bakımdan ulusal olan 11 Eylül tarihinde yayınlanan Sivas Kongresi'nin kararları da Erzurum Kongresi'ndeki kararların genişletilmiş halidir. Şöyle ki; tüm Müdafai Hukuk Cemiyetleri "Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti" ismi altında tek çatıda toplanmıştır, Heyet-i Temsiliye'nin yetkisi tüm vatani kapsamaktadır, tüm vatanın işgallere karşı savunması sorumluluğu tüm halka aittir, İstanbul Hükümeti vatanın herhangi bir yerini işgalcilere bırakmaya kalkarsa buna topyekun karşı durulacaktır gibi esaslar yer almaktadır.

¹⁰⁷ Kurtcephe-Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.142-145.

¹⁰⁸ Kurtcephe-Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.146-148.

Sivas Kongresi'nde bir de gazete çıkarılması kararı alınmış ve "İrade-i Milliye" ismi ile tarihe geçen bu gazetede kongre kararları alenen yayınlanmıştır.¹⁰⁹

Sivas Kongresi'nin etkisi oldukça büyük olmuş ve kongrenin toplanmasına engel olmaya çalışan Damat Ferit hükümetinin düşmesini de sağlamıştır. Artık İstanbul hükümetinin idaresi en azından Heyet-i Temsiliye'nin söylediklerine kulak verecek olan Ali Rıza Paşa'ya verilmiştir. Bu sayede yeni hükümetle Heyet-i Temsiliye arasında 20-22 Ekim 1919 tarihinde bir görüşme yapılabilecektir. Bu görüşme öncesinde Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti'ne bir takım şartlar koşturmuştur. Bu şartlar; Erzurum ve Sivas Kongreleri hükümetçe benimsenmeli, Meclisi Mebusan kurulmadan ülke geleceğiyle ilgili hiçbir girişim yapılmamalı, İtilaflarla yapılacak barış görüşmelerine ulusun isteklerini bilen ve güvenini kazanmış kimselerin gitmeleri gerektiği şeklindedir. Nihayetinde Sivas Kongresi'nin kararlarının konu olduğu ve Amasya Tamimi olarak adlandırılan görüşme sırasında İstanbul'un meclis seçimleri için uygun olmadığı konusu en önemli sorun olmuştur. Fakat İstanbul Hükümeti bunu kendi hakimiyeti açısından doğru bulmayarak kesinlikle reddetmiştir.

Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa'nın tehlikeli olduğu için fiilen katılamadığı İstanbul'da yapılan seçimlerde Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti galip gelmiştir. Ardından 27 Aralık'ta İstanbul'a yakınlığı ve güvenilir bir konumda olması sebebiyle Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelmişlerdir.¹¹⁰

1.2.3.Misak-ı Milli ve Kurtuluş'un Savaşları

İstanbul hükümetine böylece Sivas Kongresi'nin kararları kabul ettirildikten sonra Mustafa Kemal Paşa artık, Anadolu İhtilali'nin meşruluğunu kazanması adına girişimlerini sürdürme düşüncesiyle harekete geçmeyi planlamaktaydı. Bu sırada Osmanlı meclisi İstanbul'da toplanmış ve çalışmalarını sürdürmekteydi ve 17 Şubat 1920 tarihinde alınan Misak-ı Milli Kararları bütün dünyaya ilan edildi. "Milli Yemin" anlamına gelen bu kararlar Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenen esaslara göre, Türkiye'nin kabul edebileceği barış şartlarını belirliyordu.¹¹¹ Bu şartlar şunlardı;

¹⁰⁹ Kurtcephe-Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.151,152.

¹¹⁰ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4 (Çağdaş Türkiye (1908-1980))*, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s.84-86.

¹¹¹ Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, s.331.

“ Madde 1 — Osmanlı devletinin münhasıran Arap çoğunlukla meskûn olup, 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin imzalanma zamanında düşman ordusunun işgali altında kalan yerlerin mukadderatının, halkın serbestçe beyan edecekleri oylara uyarak tayin edilmesi gerekeceğinden, adı geçen Mütareke esasları dahilinde dinen, ırkan ve aslen birleşmiş, birbirine karşılıklı hürmet ve fedakârlık hisleriyle dolu sosyal ve kültürel hukuklarıyla uyumlu Müslüman Osmanlı çoğunlukla meskun bulunan yerlerin tamamı gerçekten veya hükmen hiçbir sebeple ayrılık kabul etmeyen bir bütündür.

Madde 2 — Halkı ilk serbest kaldıktan zamanda, halkoyu ile anavatana katılmış olan üç sancak için gerektiği zaman tekrar serbestçe halk oyuna müracaat edilmesini kabul ederiz.

Madde 3 — Türkiye Barışı'na ertelenen Batı Trakya'nın vaziyeti halkın hürriyet içinde belirtecekleri oylara bağlı olarak gerçekleşmelidir.

Madde 4 — İslamiyet'in Hilâfet Merkezi ve Osmanlı Saltanatının başkenti, Osmanlı Hükümetinin Merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü kötülükten korunmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının dünya ulaşım ve ticaretine açılması hakkında bizimle diğer bütün ilgili devletlerin birlikte verecekleri karar geçerlidir.

Madde 5 — İtilâf Devletleri ile düşmanları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan sözleşme esasları çerçevesinde azınlıkların hukuku, komşu memleketlerdeki Müslüman halkın da aynı hukuktan faydalanmaları güvencesi ile tarafımızdan desteklenecek ve sağlanacaktır.

Madde 6 — Milli ve iktisadi gelişmemizin başarılmasının ve daha çağdaş bir düzenli idare şeklinde işlerin yürütülmesini başarabilmek için, her devlet gibi bizim de tam bir serbestliğe ve bağımsızlığa sahip olmamız şarttır. Bu sebeple siyasi, adli ve mail gelişmemize engel kayıtlara karşıyız. Gerçekleşecek borçlarımızın ödeme şartları da bu esaslara aykırı olmayacaktır.”¹¹²

Milli Yemin, İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi parçalama girişimine ve parçalanmayı kabul etmemesine karşı güçlü bir meydan okumadır. Özetle, milletin arzu ve hedeflerini ortaya koyan bir programdır ve doğmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını belirlemektedir.

Bu durum İtilâf Devletleri'nin tepkisine yol açmış ve İstanbul'un işgali daha da şiddetlendirilmiştir. 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul resmen ve fiilen işgal edilip meclis baskı altına alınmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Meclis'i bir karar alarak kendini adeta feshetmiştir.

¹¹² Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, s.332,333.

Böylece 12 Ocak 1920 tarihinde toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi çalışmalarına ara vermiş ve bir daha da toplanması mümkün olmamıştır.¹¹³

Mustafa Kemal Paşa durumun tahminini önceden yaptığı için Amasya Görüşmelerinde Anadolu’da bir meclis kurulmasını dile getirmişti. Şimdi ise beklediği tüm fırsatlar önüne gelmiş ve Ankara’da yeni bir meclisin teşekkülü için tüm kolordu komutanlıkları ve valilerle telgraf teatisi yaparak, sonunda 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM hükümetini kurmuştur. Buna rağmen İtilaf Devletleri’nin 10 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul yönetimine, hiçbir şekilde bağımsızlık ve devlet kavramlarıyla bağdaşmayan parçalanmış bir Anadolu sunan, Sevr Barış Anlaşması’nı imzalatmalarına engel olamamıştır. 11 Mayıs’ta tarafına iletilen anlaşma maddelerinin kabul edilmesinin imkansız olduğunu dile getiren Sultan Vahdettin, akabinde yaşanan hızlı işgallerle buna mecbur bırakılmıştı. 22 Haziran 1920 tarihinde Yunan ordusu taarruza geçmiş ve Batı Anadolu’nun neredeyse tamamını işgal etmişti. 8 Temmuz’da Bursa, 29 Ağustos’ta Uşak ve 20 Temmuz’da da Doğu Trakya düşman kuvvetlerinin eline geçmiştir.¹¹⁴

Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen mücadele için harekete geçmiştir. Sevr Barış Anlaşmasını kabul edenlerin vatan haini oldukları duyurulmuştur. Bu sıralarda yoğun düşman işgalini püskürtmek için Kuva-yi Milliye’nin savunmaları yeterli olamamış ve her bakımdan düzenli bir ordunun kurulması için harekete geçilmiştir. Oluşturulan düzenli birlikler öncelikle içerde yaşanan isyanları bastırmış ve ilk başarısını da karışıklıktan faydalanan Ermenilere karşı başlattığı mücadele sonunda almıştır. Ermeni işgali altındaki yerler kurtarıldıktan sonra Ermenistan barış istemek ve Sevr’i tanımadığını ilan etmek zorunda kalmıştır. 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Anlaşması ile bu cephe kapanmıştır.¹¹⁵

Trakya ve Batı Anadolu’da kurulan düzenli ordu birlikleri ile 24-25 Haziran’da Batı Cephesi oluşturulmuştur. Büyük Yunanistan hayalleriyle Sevr’i kabul ettirmek isteyen Yunan askeri kuvveti ile yeni oluşturulan Türk birlikleri 6-10 Ocak 1921 tarihlerinde Eskişehir’in İnönü mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir. Muharebedeki Yunan kuvvetleri mevcudu; 227 Subay, 15.816 er, 12.500 tüfek, 120 ağır makinalı tüfek ve 72 toptan oluşuyordu. Türk ordusunun mevcudiyeti ise 8.500 insan, 5.500 tüfek, 47 ağır makinalı tüfek ve 28 toptan ibaretti.

¹¹³ Selek, *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*, s.333-338.

¹¹⁴ Akşin, *Türkiye Tarihi 4 (Çağdaş Türkiye (1908-1980))*, s.90-94.

¹¹⁵ Akşin, *Türkiye Tarihi 4 (Çağdaş Türkiye (1908-1980))*, s.94-96.

Görüldüğü üzere Türk kuvvetinin Yunan kuvvetine oranla subay sayısında % 12, er sayısında % 47, tüfekte % 52, hafif makinalı tüfekte % 94, ağır makinalı tüfekte % 42, topta ise % 62 gibi eksikliği bulunmaktaydı. Buna rağmen 9 ve 10 Ocak tarihlerinde yaşanan şiddetli muharebelerden sonra Yunan kuvvetleri yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yunan çekilişini fark eden Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Paşa, süvarileri ve birlikleriyle onların çekildikleri mevzileri işgal etmiştir. Bu başarı hem orduda hem de TBMM’de sevinç gösterileri ile kutlanmış ve devamında yaşanacak olan muharebeler için umut olmuştur. TBMM’nin ve yeni ordunun ilk askeri başarısıdır.¹¹⁶

Birinci İnönü yenilgisinden sonra İtilaf devletleri Londra’da bir konferans düzenleyip yumuşatılmış bir Sevr Anlaşması’nın kabulü için hem İstanbul yönetimi hem de TBMM ile görüşmeyi beklerken, TBMM heyet başkanı Bekir Sami Bey’in baskın tutumuna şahit olmuşlardır. İstanbul hükümeti temsilcisi olan Tefvîk Paşa, Bekir Sami Bey’i ve Ankara hükümetini Türk milletinin yasal temsilcisi olarak tanıtmıştır. Böylece TBMM yönetiminin gittikçe nüfuzu artmaktadır.¹¹⁷

Londra konferansından bir sonuç alınamadıysa da Türk ordusuna iki hafta kadar bir hazırlık süresi kazandırmıştır. Yunan kuvvetleri 13 Mart 1921 tarihinde yeni bir taarruza başlamışlardır. Bu sırada Yunan kuvvetleri Kocaeli civarında; 11. Tümen (4.100 tüfek, 72 ağır makineli tüfek, 16 top), Bursa bölgesinde; 3 Piyade Tümeni ve bir Süvari Tugayı (13.500 tüfek, 216 ağır makineli tüfek, 48 top), Kirmastı-Susurluk- Kepsut- Bigadiç-Sındırgı civarlarında; 1.200 tüfek, 24 ağır makineli tüfek, 4 top, Güney’de Uşak- Alaşehir-Manisa dolaylarında; 1. ve 2. Kolordular (10.900 tüfek, 172 ağır makineli tüfek, 48 top) şeklindedir. Yunan kuvvetlerinin Anadolu’daki genel teçhizatı ise; 41.550 tüfek, 720 ağır makineli tüfek, 220 top ve 3.100 kılıç olarak belirlenmiştir. Türk kuvvetlerine baktığımızda Batı Cephesi Komutanlığı (İnönü) bölgesinde; 4 Piyade Tümeni ve 1 Süvari Tümeni (13.068 tüfek, 96 ağır makineli tüfek, 39 çeşitli top, 1500 kılıç), Güney Cephesi Komutanlığı bölgesinde; 5 Piyade Tümeni ile iki Süvari Tümeni (22.225 tüfek, 143 ağır makineli tüfek, 68 top, 200 kılıç), Kocaeli bölgesinde: 1 Tümen (5.126 tüfek, 16 ağır makineli tüfek, 5 top) şeklindedir. Türk ordusunun Anadolu’daki genel

¹¹⁶ Bakanlar, *Milli Mücadele’nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.133-136.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bkz., Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali İkinci Cilt*, Kastaş Yayıncılık, İstanbul 1987, s.562-575.

mevcudu ise; 34.175 tüfek, 235 ağır makineli tüfek, 104 top, 3500 kılıçtan oluşmaktadır. Buna göre, Türklerin 400 adet kılıç fazlalığı ve Yunan ordusunun ise 3.375 tüfek, 485 ağır makineli tüfek, 166 top kadar bir silah fazlalığı bulunmaktadır. Saldırıların Türk kuvvetleri aleyhine şiddetlendiği bir ara zor zamanlar yaşayan Türk ordusunu bu durumdan 30 Mart günü Ankara'dan yönlendirilen takviye kuvvetler kurtarmış ve atağa geçmişlerdir. Nihayetinde 31 Mart 1921 akşamında Yunan kuvvetlerinin çekilmesiyle sonuçlanan İkinci İnönü muharebesini de Türk tarafı kazanmıştır.¹¹⁸

Bununla birlikte; yenilgi dolayısıyla İtilaf Devletleri nezdinde maddi destek sağladıkları Yunan ordusuna güvenleri kalmamış ve çatışmanın durdurularak müzakere yolu ile anlaşma sağlanmasını bildirmişler fakat Yunan Devleti bunu reddetmiştir. İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri tarafsızlıklarını ilan etmişlerdir. Padişah ise Milli Mücadele taraftarlarına karşı tutumu değişmiş olarak önceleri vatan haini ve asi ilan ettiği vatan şehitleri için İstanbul camilerinde mevlitler okutturmuştur.¹¹⁹

Aldıkları yenilgilerden sonra yeniden düzenlenen Yunan kuvvetleri tekrar saldırıya geçtiler. Türk ordusunu, 8 Nisan 1921 tarihinde Aslıhanlar-Dumlupınar ve 8 Temmuz 1921 tarihinde de Kütahya-Eskişehir muharebelerinde oldukça zor ve tehlikeli bir durumun içerisine sürüklediler. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesindeki ordunun Sakarya nehrinin doğusuna çekilerek savunmada beklmelerini emretmiştir. Bu sırada mecliste bununla ilgili bir kaos ortamı oluşmuş ve yapılan görüşmelerle Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1921'de başkomutanlığa getirilmiştir ve artık cephede bizzat savaşa katılacaktır. Gitmeden önce Genelkurmay Başkanlığı'nı ve Milli Savunma Bakanlığı'nı Başkomutanlık Karargahı olarak yetkilendirmiştir. Ardından cepheye giderek sath-ı müdafaayla top yekun bir savaş stratejisi ile Yunan kuvvetlerini 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasındaki yoğun ve kanlı geçen 22 günün ardından yenilgiye uğratıp çekilmek zorunda bırakmıştır. Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) ve Cephe Komutanı İsmet (İnönü) ile birlikte düşmanı bozguna uğrattıkları bu büyük savaşta bir kaza sonucu kaburgasının biri kırılan Mustafa Kemal Paşa'ya savaş sonrasında "Gazi" ve "Mareşal" unvanları verilmiştir. Bu savaşla İtilaf Devletleri, Türk ordu ve milletin gücünü bir kez daha anlamış ve yine savaş sonrasında Rusya ve Fransa ile anlaşmalar da

¹¹⁸ Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.144-147.

¹¹⁹ Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.150.

yapılmıştır. ¹²⁰ Sakarya Meydan Muharebesi öncesi askeri kuvvetler dengesi aşağıdaki gibi olmakla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı tedbirlerle alınan takviyeler sonucu askeri ihtiyaçlar devamlı surette karşılanmıştır. ¹²¹

Tablo 1.1 Sakarya Muharebesi Öncesindeki Askeri Güçler Dengesi

	Subay	Er	Tüfek	Makineli Tüfek	Top	Kılıç (Süvari)	Hayvan	Uçak	Kamyon
Türk Ordusu	5.401	96.326	54.572	825	169	1.309	32.137	2	-
Yunan Ordusu	3.780	120.000	57.000	2.768	386	1.350	3.800	18	840

Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde meclisin yasama yetkisini de elinde bulunduran Mustafa Kemal Paşa, tüm devlet gelirlerinin neredeyse hepsini ve ilan ettiği “Tekalif-i Milliye Emirleri” ile halkın maddi ve manevi gücünü cepheye aktarmaya başlamıştır. Tekalif-i Milliye Emirleri 7-8 Ağustos 1920 tarihinde 10 emir şeklinde yayınlanmış ve halktan hem savaş için malzeme hem de bir insanın gereksinim duyabileceği her şeyin tedariki istenmiştir. Bunlar, ödenecek vergi karşılığı ve devletin iç borçlanması şeklinde alınmış ve savaş sonrası geri ödemesi yapılmıştır. Bununla birlikte uygulama için Tekalif-i Milliye Komisyonları ve denetleme için de bazı şehirlerde İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. ¹²²

Sakarya Muharebesi'nden hemen sonra Türk ordusunda taarruz için hazırlıklar başlatıldı. 13 Eylül 1921 -26 Ağustos 1922 tarihleri arasında bir yıl kadar bir sürede, başta Rusya ve Fransa ile yapılan anlaşmalar sonucu kapanan Doğu Cephesi ve Güney Cephesi olmak üzere, diğer cephelerden asker, top, tüfek, cephane gibi mühimmatlar getirildi. Rusya'dan para ve malzeme, bazı İslam ülkelerinden ise nakdi yardım gönderildi. ¹²³ Zorluklar içerisinde uzun uğraşlarla ikmal ve iaşesi yapılan Türk ordusunun Yunan kuvvetleri ile askeri güç dengesi aşağıdaki gibidir. ¹²⁴

¹²⁰ Akçakayalıoğlu, “Atatürk ve Türk Kurtuluş Savaşı”, s.50,51.

¹²¹ Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.176,177.

¹²² Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.169,180.

¹²³ Selek, *Anadolu İhtilali İkinci Cilt*, s.716,717.

¹²⁴ Akçakayalıoğlu, “Atatürk ve Türk Kurtuluş Savaşı”, s.52.

Tablo 1.2 Büyük Taarruz Öncesindeki Askeri Güçler Dengesi

	Subay	Er	Tüfek	Hafif Makineli Tüfek	Ağır Makineli Tüfek	Top	Kılıç (Süvari)
Türk Ordusu	8.659	199.283	100.352	2.025	839	325	5.282
Yunan Ordusu	6.565	218.432	90.000	3.139	1.280	418	1.280

Sonuç olarak 26 Ağustos 1922 Cumartesi günü sabah saat 4.30 da Türk askeri topçu ateşi ile taarruza başlamıştır. 1 Eylül'den 17 Eylül'e kadar İnégöl - Bursa civarında ve Kütahya ile Mudanya'da önemli muharebeler olmuş ve Yunan askerleri, 17 Eylül'de Bandırma'da gemilere binerek Anadolu'dan çekilmek zorunda kalmışlardır. Daha savaş devam ederken Yunan devleti, İtilaf devletlerinden mütareke için arabuluculuk yapmalarını talep etmiştir. Bunun sonucunda İtilaf Devletleri ve TBMM arasında hararetli görüşmeler yaşandıysa da 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'da İsmet Paşa, General Harrington (İngiltere), General Charpy (Fransa) ve General Mombelli (İtalya)'nın katılımıyla Türk-Yunan Harbine son verecek mütareke imzalanmış ve Edirne dahil olmak üzere Doğu Trakya, TBMM hükümetine teslim edilmiştir.¹²⁵

Yine de ortalığı karıştırmak isteyen İtilaf Devletleri, barış görüşmeleri için Lozan'a İstanbul hükümetini de davet edince, Mustafa Kemal Paşa siyasi bir strateji ile meclisteki görüşmelerle 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat yönetimini kaldırmış ve yeni Türk devletinin tek yetkilisinin TBMM hükümeti olduğunu gözler önüne sermiştir. Uzunca görüşmeler silsilesi sonucunda, büyük oranda Misak-i Milli sınırları içerisinde oluşturulmuş Lozan Barış Anlaşması, tek yetkili mercii olarak TBMM tarafından 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı ile de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin teşekkülü tamamlanmıştır.¹²⁶

Artık Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa nezdinde yeni Türkiye devletinin idari, askeri, siyasi ve mali olmak üzere pek çok unsurlarının oluşturulması ve kurumlarının

¹²⁵ Selek, *Anadolu İhtilali İkinci Cilt*, s.722-725.

¹²⁶ Akşin, *Türkiye Tarihi 4 (Çağdaş Türkiye (1908-19809))*, s.108-113.

yapılandırılması için çalışmaların hız kesmeden yapıldığı sürece geçilmiştir. Adı geçen bu kurumlardan biri de çalışmamızın konusu olan “Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü” dür.

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

2.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devreden Askerî Kurumlar

Osmanlı Devleti'nin silah ve mühimmat ihtiyacı için açılan ilk kurumu Tophane-i Amire Nezareti idi. 18 Aralık 1909'da bu kurumun adı İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti olarak değişmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı itibarıyla Mahmud Şevket Paşa'nın girişimleriyle İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında modernizasyon çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Almanya'dan 1916 yılında bol miktarda harp malzemesi krediyle İstanbul'a getirtilmiştir. Bu tarihlerde Alman yardımları ile harp ihtiyaçları kısmen sağlanmıştır. Uzman personel ve otomatik tezgâhlar, fabrikalarda eksikliği en çok hissedilen alanlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu konularda Alman uzmanların önemli yardımları olmuştur. İmalat-ı Harbiye Müdürü Necmeddin Bey 1918 yılında Meclis-i Mebusan'da yapmış olduğu konuşmada fabrikaların yeni makinelere ihtiyacı olduğunu dile getirmiş, eldeki eski makinalarla üretimde büyük beklentiler içerisinde girilemeyeceğini belirtmiştir.¹²⁷ 1919 yılında İmalat-ı Harbiye kurumuna bağlı askeri fabrika ve işletmelerini aşağıdaki tablodan görebilirsiniz.¹²⁸

Tablo 2.1 1919 Yılında İmalat-ı Harbiye Kurumuna Bağlı Askeri Fabrika ve İşletmeler

Fabrika-işletme	Yer
Müdür-i Umumi	Zeytinburnu
Tophane Fabrikaları	Tophane
Zeytinburnu Fabrikaları	Zeytinburnu
Barut Fabrikaları	Bakırköy
Tapa Fabrikası	Kâğıthane
Sevkiyat Müdürlüğü	Tophane
Usta Mektebi Müdüriyeti	Tophane
Muhafaza Taburu	Tophane

¹²⁷ Ersoy Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Silah ve Mühimmat Üretimi", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/9 (2016), s.81-90.

¹²⁸ Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s.142.

Ayazma Kömür Madeni	Ayazma
Konya Güherçile Fabrikası	Konya
Kayseri Güherçile Fabrikası	Kayseri
Hendek Hızır Fabrikası	Adapazarı
Bayramiç Hızır Fabrikası	Bayramiç

Ayazma Linyit Ocakları, Hendek Hızır Fabrikası, Bayramiç Hızır Fabrikası, Kayseri Güherçile Fabrikası ve Konya Güherçile Fabrikası daha çok diğer fabrikaların hammaddelerinin sağlanmaya çalışıldığı fabrikalardır. Tophane Fabrikaları tesisinde top ve tüfek fabrikaları; Zeytinburnu Fabrikaları tesisinde fişek, mermi, marangoz, malzeme fabrikaları; Bakırköy Barut Fabrikaları tesisinde dumanlı barut, dumansız barut, zaçyağı, kezzap, tuzruhu ve ispirto fabrikaları; Karaağaç Tapa Fabrikasında Tapa, Tenvir ve Şenlik Fişekçiliği işletmeleri bulunmaktadır.¹²⁹

Tophane Fabrikalar tesisi; top fabrikaları, tüfek fabrikaları ve marangoz fabrikaları şeklinde bölümlerden oluşmakta ve marangozhanenin bünyesinde Nakkaş-hane, silah ve eşya ambarları ve bir de matbaa bulunmaktaydı. Tesis 700 kadar tezgahtan üretim yapmakta ve 10 hektarlık bir alana yayılmış durumdaydı. Top Fabrikası; eğehane ve çarhane olarak iki bölümden oluşuyordu. Tav fırını şubesi, top imalat resimlerinin çizildiği resimhane ve top ambarı fabrikanın şubeleriydi. Üretilen topların demir kundak ve cephane arabaları Zeytinburnu Fabrikası'nda yapılmaktaydı. Tüfek fabrikalarında ise “resim ve muayene odası”, “asıl tüfekhane”, “kundakhane” “demirhane”, “tavhane” (namluya su verme birimi) ve “boyahane” birimleri bulunmaktaydı. Ayrıca tesis tüfek denemesinin yapıldığı bir de “baskıhane” birimi içermektedir. Marangozhane 1886'da sonradan oluşturulmuş bir fabrikaydı ve top namlu çarhhanesi olarak kullanılan binadan dönüştürülmedi. Marangozhanede ahşaptan parçalar, kundak ve arabalar üretiliyordu. Orduda kullanılmak üzere ahşap cephane, nakliye ve hastane arabaları bu birimde üretilmekteydi. Marangozhane fabrikasının hammadde kaynağı Hendek Hızır Fabrikası idi.¹³⁰ Marangozhane daha sonra Zeytinburnu Fabrikalar tesisine nakledilmiştir.

Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Çayırı sahilindeki Zeytinburnu dolaylarında 1843-1844 yıllarında kurulmaya başlanmış, başta İngiltere olmak üzere gerekli makine, teçhizat

¹²⁹ Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, s.145,146.

¹³⁰ Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, s.56-64.

ve işgücü ülke dışından karşılanmıştır. Fabrika 1849 yılında henüz yapımı tamamlanmamışken Tophane-i Âmire idaresine verilmiştir. Bu sıralarda fırınlarda çelik namlu dökümü yapılmış; roketane, gülleane, demirhane, eğerhane, bakırhane, çelikhane, haddehane gibi bölümler de üretimine devam etmiştir. Çoğunlukla askeri ihtiyaçlar için çalışan izabe fırını ve dökümhane yetersiz kalmış ve tam anlamıyla çalışan bir demir çelik fabrikası oluşturulamamıştır. 1881’de fabrikanın bir bölümü olarak inşa edilen fişekhane ise tesisin en iyi çalışan bölümüdür. Üretimini kuruluşu itibariyle kesintisiz sürdürse de özellikle hammadde sorunu ve diğer etkenler sebebiyle geliştirilememiştir. Tesis 1900-1901 yıllarında mühimmat fabrikasına dönüştürülerek bunun için gerekli makinelerle donatılmıştır.¹³¹ 1912 yılında Tophane’deki Marangoz Fabrikası’nın Zeytinburnu’na nakledilmesi ile bu tesiste top tekerliği, mermi sandığı, nakliye arabası üretimleri de yapılmaya başlanmıştır.¹³² 1843 yılında Dolmabahçe Sarayı’ndaki Dolmabahçe Tüfekhanesi aşamalı olarak Zeytinburnu’ndaki fabrikalar yerleşkesine nakledilmiş ve burada daha modern bir silah üretimi yapılmaya başlanmıştır. Zaman içerisinde Avrupai tezgâhların da kurulmasıyla büyüyen Zeytinburnu Silah Fabrikası, Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devletin en önemli silah imalathanesi olmuştur.¹³³

Arazisinden bir derenin geçmesi, fabrikaya gerekli suyu temin etmesi ve deniz nakliyesi kolaylığı ile 1700 yılında inşaatı başlayan Bakırköy Kara Barut Fabrikası, 1725’te geçirdiği büyük bir yangın sonucu tamamen kullanılamaz hale gelmiştir. Tekrar kurulmasına rağmen 1791’de atlattığı yeni bir yangın tehlikesi sebebiyle bu kez de tamamen betonarme bir yapı şeklinde yenilenmiştir.¹³⁴ Bakırköy Kara Barut Fabrikası’nda ilk dumansız barut imalathanesi 1892 yılında kurulmuştur. Başlarda oldukça basit alet ve makinelerle donatılan dumansız barut imalathanesi, daha sonra Alman Rotweil şirketi tarafından geliştirilmiş ve 1904 yılında kapasitesi yüksek seviyelere ulaşmıştır. Fakat Balkan Savaşları’nda barut ihtiyacının hızla artması, Almanya’dan büyük çaplı hammadde ithalatına sebep olmuştur.¹³⁵ Tesiste modern

¹³¹ Nevra Ertürk-Nuran Kara Pilehvarian, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fabrika-i Hümayûnlar”, *YTU Sigma Dergisi*, özel sayı (2008), s.21,22.

¹³² Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.40.

¹³³ Serdal Soyluer, “Tüfekhane-i Âmire’yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 52 (2018), s.302.

¹³⁴ Mübahat Kütükoğlu, “Baruthane-i Amire”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.5, s.96,97.

¹³⁵ Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.37.

teknikli barut üretiminin yanı sıra kara barut yapımı da sürdürülmekteydi. Çünkü her alanda dumansız barut kullanılamıyordu ve resmî günlerde kullanılan fişekler ile tane ve şarapnel parçalamada kara barut gerekiyordu. 1890'larda ülkenin barut yapımında neredeyse bütün yük Baruthâne-i Âmire'de idi. Bir ara Konya ve Kayseri fabrikalarının Baruthane'ye sağladığı güherçile imalâtları çok azaldığı için 1891'de kara barut imalâtı neredeyse durma noktasına gelmişti. Mondros sonrasında İstanbul'un işgali ile Fransızlar tarafından ele geçirilen tesiste barut üretimi de durdurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığını sürdüren Baruthâne-i Âmire, Cumhuriyet döneminde önce Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne, sonra Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na devredilmiştir.¹³⁶

Karaağaç Tapa Fabrikası 1916 yılında Almanya'dan getirilen tezgahlar ve bünyesine eklenen mastar atölyesi ve kimya laboratuvarı ile yenilenmiştir. Almanya'dan alınan tezgahlarla 1917 yılında tapa, fûnye, işaret fişegi imalat hacmi arttırılmış ve fabrika 13 imalat şubesi halinde teşkilatlandırılmıştır. Eylül 1917'de namlusu kesilmiş Yunan topları için 64 adet hartuç üretilmiş ve Karaağaç mühimmat deposuna gönderilmiştir. Tapa Fabrikası işaret fişekleri de üretmekteydi ve o dönemde 25.000 adet kırmızı ve 1.400 adet yeşil işaret fişegi incelenmiş bunların istenilen kalitede olduğu tespit edilmiştir. 1917 yılında bir topçu şubesi için kapak, yafta, halka gibi malzemeler üretmiştir.¹³⁷ Bundan sonraki 1920'li yıllara kadar Tophane-i Amire'de; bazı teknik yenilemeler ve savaş yıllarında görülen üretim kapasitesini arttırma çalışmaları dışında pek bir değişiklik yapılmamıştır. Bahsi geçen yenilemeler de fişek ve mermi fabrikasındaki düzenlemeler, tezgah yenilemeleri, Almanların yardımlarıyla Mauser fişegi, Krupp toplarına uygun dağ ve sahra mermileri üretilmesi şeklindedir. Bundan başka Bayramiç'teki fabrika 1919 yılında kapatılmış, Konya ve Kayseri Güherçile kalhaneleriyse boşaltılarak Bakırköy'e nakledilmişlerdir.¹³⁸

Yine Osmanlı Devleti'nin son yıllarında aktif olan ve zaman zaman askeri ihtiyaca yönelik üretim yapan diğer fabrikalar ise; Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane-i Âmire (Fes Fabrikası), İzmit Çuha Fabrikası, Bakırköy Bez Fabrikası ve Yıldız Porselen Fabrikası'dır.

¹³⁶ Kütükoğlu, "Baruthane-i Amire", s.97.

¹³⁷ Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Silah ve Mühimmat Üretimi", s.92.

¹³⁸ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.39,40.

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın kuruluşu, 1800'lerin başında esnaftan Hamza Efendi'nin Selviburnu'nda, Kağıt Fabrikası'nın yanında kurduğu bir debbağhane¹³⁹ ile başlamıştır. 1810'da "Debbağhane-i Âmire"ye dönüşen fabrika 1826'da geliştirilmiş ve keçi derisinden, yeni tip, el üretimi askeri kundura üretilmeye başlanmıştır. Fabrika, 1841-42 yıllarında Garabet Amira Balyan tarafından genişletilmiş ve yeni makinelerle donatılmıştır. Ohannes Dadyan'ın idaresi altındaki fabrikanın yanına 1884 yılında yeni bir tesisin eklendiği ve bu tesiste günlük 250-300 çift kundura üretildiği bilinmektedir. Meşrutiyetin İlanı ile Harbiye Nezareti'ne devredilen fabrika önceleri sadece ordunun ihtiyacını karşılamış fakat sonra piyasa mallarını da üretmeye başlamıştır. 1923'te Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne, 1925'te Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası'na ve 1933'te ise Sümerbank'a devredilmiştir.¹⁴⁰

Feshane-i Âmire (Fes Fabrikası), Sultan II. Mahmud döneminde padişah tarafından üne kavuşturulan fes ihtiyacı dolayısıyla kurulmuştur. 1828'de İstanbul'un Kadırga mahallesinde küçük bir işletme olarak açılan Feshane, zamanla üretim kapasitesi yetersiz geldiği için sahildeki, Eyüp Defterdar İskeleyi'ndeki Eski Sultan Sarayı'na taşınmış ve 1833'te bir fabrika haline dönüştürülmüştür. Fesle birlikte aba ve halı üretimi de yapılan fabrikada, yıkama işlemi için katırların döndürdüğü dolaplar kullanılmıştır. 1839'da "Feshane-i Âmire" adını alan fabrikada, 1840'lardan itibaren makineli üretime geçilmiştir. 1865'de yaşanan bir yangın neredeyse fabrikanın tamamını yok etmiş fakat 1868'de yeni makine ve araçlarla yeniden faaliyete geçirilmiştir. Fabrika, 1921'e kadar "Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası" ismiyle Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye'nin idaresinde kalmıştır. 1895'te fabrika bünyesinde işçi ve çırak yetiştirilmesi için bir Sanayi Sıbyan Mektebi açılmıştır. 1904'te kumaş imalatı için gerekli tüm donanımlara sahip bir fabrika haline getirilen tesise 1916'da kapatılan İzmit Çuha Fabrikası'nın makineleri de nakledilmiştir. 1921-1923 yılları arasında İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü idaresine giren Feshane, 1923-1925 yıllarında ise Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1925'de Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın, 1937'de ise

¹³⁹ Deri işleme yeri, fabrikası. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, ideal Yayıncılık, İstanbul 2015, s.472.

¹⁴⁰ Ertürk-Pilehvarian, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fabrika-i Hümayûnlar", s.18.

Sümerbank'ın idaresine verilmiştir. 1949'da yeniden büyük bir yangın geçiren fabrika tekrar donatılarak 1950 yılında yeniden çalışmaya başlamıştır.¹⁴¹

İzmit Çuha Fabrikası, İzmit dışında Kerasi Nehri kıyısında, saray kalfası Garabet Amira Balyan tarafından inşa edilmiş ve 1844 yılında faaliyete geçmiştir. Uzman personel eksikliği Avrupa'dan getirilen ustalarla giderilmiştir. Fabrikanın idaresi 1849 yılında Seraskerlik gözetiminde olarak Dâr-ı Şûrây-ı Askeriyye'ye verilmiştir. Aynı yıl gerçekleşen depremle fabrikanın bazı kısımları yıkılmış ve ardından tamir edilmiştir. 1908'de yeni makinelerle donatılan fabrikanın 1910 yılında genişletilerek yenilenmesine karar verilmiştir ve bunun için Avrupa'ya makine siparişi verilmiştir. 1918'de Avusturya'dan çuha ve kundura yapımı için çeşitli âletler getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda fabrikanın mali sıkıntısı olsa da üretimini sürdürdüğü bilinmektedir. İnce çuha imalatının devamı için ülke dışından yapağı ithal edilmiştir. Milli Mücadele döneminde ordunun elbiselik kumaş, çadır, fanila gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1920 yılında İngilizler tarafından bombalanma sonucu geçirdiği yangın sebebiyle, yeni makineler hariç neredeyse tamamı zarar görmüştür. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararla fabrikanın kullanımı Bahriye'ye tahsis edilmiş ve "Torpedo Fabrikası" olarak düzenlenmesi kararı alınmıştır.¹⁴²

Bakırköy Bez Fabrikası 1850 yılında Barutçubaşı Ohannes Dadyan tarafından Bakırköy'de kurulmuş bir işletme idi. Kısa bir süre sonra ismi "Basmahane-i Âmire" olarak değişmiştir. İngiltere'den fabrika için buhar motoru ve araç-gereç getirtilmiştir. İlk yıllarında basma, çorap, kirpas ve pamuk ipliği üretilmiş, sonraki yıllarda genişletilen fabrikada özellikle basma üretimi yapıldıysa da maliyetinin yüksekliği dolayısıyla bundan vazgeçilerek bez üretimi ağırlık kazanmıştır. 1867'de "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası" adını alan fabrika 1921'e kadar ordu ihtiyaçları üzerine hizmet vermiştir. Aynı yıl Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesine, 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası bünyesine, 1932'de Sanayi Ofisi bünyesine ve 1933'te de Sümerbank bünyesine devredilmiştir. 1934-1944-1983-1986 ve 1987 yıllarında pek çok genişletme, yenileme ve kapasite artırma faaliyetleri yapılan fabrika günümüzde yıkılmıştır.¹⁴³

¹⁴¹ Ertürk-Pilehvarian, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fabrika-i Hümayûnlar", s.19,20.

¹⁴² Ertürk-Pilehvarian, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fabrika-i Hümayûnlar", s.20.

¹⁴³ Emre Dölen, "İstanbul'daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam", *Büyük İstanbul Tarihi*, c.6, s.252.

Yıldız Porselen Fabrikası, 1892 yılında Fransa'daki Porselen Fabrikası'ndan gelen ustalar tarafından Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinde kurulmuştur. Saray ve çevresinin çini ve porselen ihtiyacı için üretim yapan fabrika, Birinci Dünya Savaşı sırasında kapatıldı ise de haberleşme amacıyla yeniden açılmıştır. Haberleşmenin devamlılığı için porselen telgraf fincanları ve ordu için telefon izolatörlerinin üretimini sağlamıştır. 1920'de tekrar kapanan fabrika, 1959'da Sümerbank'a devredilmiş ve 1995'te TBMM bünyesine bağlanmıştır. Günümüzde hala Türkiye'deki tüm saray, kasır ve köşklere yönelik üretimini devam ettirmektedir.¹⁴⁴

Son yıllarına denk gelse de Osmanlı Devleti'nin havacılık alanındaki teşebbüslerine de değinmek gerekir. Cumhuriyet'in havacılık alanındaki gelişmelerinin çekirdeğini oluşturacak olan girişimler ilk kez Mahmud Şevket Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamid sonrasında Harbiye Nâzırı olan Mahmut Şevket Paşa 1910'da bu konuda Avrupa'daki gelişmelerin takibini yapabilmek için Kıtâat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğini kurmuş ve bu müfettişliğe bağlı Tayyare Komisyon'u oluşturulmuş, idaresi ise Kurmay Yarbey Süreyya Bey'e verilmiştir. Yüzbaşı Fesâ Bey ve Yusuf Kenan Bey eğitim için ilk kez Fransa'daki Blériot Havacılık Okulu'na gönderilen isimler olmuşlardır. 1912 yılında İstanbul Yeşilköy'de kurulması planlanan tayyare mektebi açılmış ve inşaat devam ederken Fransa REP fabrikasından satın alınan 2 tayyare İstanbul'a getirilmiştir. Yusuf Kenan ve Fesâ Beylere teslim edilen tayyarelerle gösteri amaçlı uçuşlar yapılmıştır. Sonrasında üst üste gerçekleşen savaşlar havacılık gelişmelerine ket vurmuşsa da Birinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'dan alınan yardımlarla küçük de olsa gelişmeler yaşanmıştır. Almanya'dan sağlanan uçaklarla bölükler kurulmuş ve tayyare mektebinde Alman uzmanlar tarafından eğitimler verilmiştir. 1914 de Osmanlı Devleti'nin çalışır durumda altı uçağı bulunmaktadır. Oluşturulan tayyare bölükleri Çanakkale, Irak, Adana, Uzunköprü, Kafkasya, İzmir, Suşehri, İstanbul ve Filistin olmak üzere dağıtılmışlardır. Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte başlayan İşgallerle İngiliz ve Fransız havacıları Yeşilköy'deki havacılık merkezini ele geçirmiş ve

¹⁴⁴ Fatih Damlıbağ, "Yıldız Porselen ve Çini Fabrikası", *Büyük İstanbul Tarihi*, c.6, s.251.

boşaltmasını emretmişlerdir. Bu sebeple malzemeler apar topar Maltepe'ye taşınmış ve Kuva-yı Havaiye Müfettişliği de etkisiz bir hale getirilmiştir.¹⁴⁵

Osmanlı donanması ise son dönemlerde İngiliz Amiral Gamble'ın etkisiyle yeniden teşkilatlandırılmış ve varlığını devletin sonuna kadar ufak değişikliklerle aynı şekilde sürdürülmüştür. Amiral Gamble tarafından yapılan girişimler ve 1916'da yayımlanan Bahriye Teşkilât Nizamnamesi ile bahriye teşkilatlandırması Bahriye Nezareti (1. Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, 2. Daireler, 3. Muhasebe Müdüriyeti, 4. Divan-ı Harb-i Daimi, 5. Hukuk Müşavirliği, 6. Evrak-ı Umumiye Müdüriyeti); Erkân-ı Harbiye-i Bahriye (1. Harekat-ı Harbiye İstihzaratı, 2. İstihbarat, 3. Manevraların Kalyon Rütbesi ve Mafevklerinin Sicilatı, 4. Harita-i Bahriye, 5. Hukuk-ı Beynelmilel, 6. Limanlar ve Himaye-i Ticaret-i Bahriye, 7. Sahil Muhafaza Filosu Muamelatı, 8. Kütüphane ve Müze); Mürettebat (1. Subayların Talim ve Tedrisi, 2. Erlerin Talim ve Tedrisi, 3. Subayların Nasb ve Tayini, 4. Mezuniyet, Elbise, Merasim ve Teşrifat); Teslimat, İmalat-ı Bahriye, Ebniye ve İnşaatı (1. Tersane, Havuzlar ve Gemilerin tamiratı, 2. Binaların İnşaatı, 3. Bahriye Serçarkcısı, 4. İmalat-ı Bahriye, 5. Mühimmat-ı Harbiye, 6. Torpido ve Mayınlar, Tahte'l-bahrler, Sefain-i havaiye, Elektrik ve Telgraf, 7. Tir-i Güverte, 8. Hesâbat ve Amele Sandığı); Levazım, Mukavelat ve Mahsusat (1. Levazım, 2. Erzak ve Melbusat, 3. Maaşat ve Tahsisat, 4. Sevkiyat, 5. Mukavelat ve İsticar) olmak üzere dört şubeye ayrılmıştır. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde hiçbir değişiklik yaşamayan bu yapı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne denizcilik mirası olarak kalmıştır.¹⁴⁶

2.1.1. Askeri Fabrikaların Sivil İhtiyaç Üretimine Dönüştürülmeleri

16 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletleri yetkilileri tarafından Sadrazam Salih Paşa'ya bir nota verilmek suretiyle İstanbul işgal edilmiş, Meclis-i Mebusan'a düzenlenen bir baskınla birçok Osmanlı mebusu tutuklanarak Malta'ya götürülmüş ve İngiliz askerleri tarafından Tophane fabrikaları ele geçirilmişti. Askeri Umum Müdürlüğü de dahil olmak üzere tüm tersaneler ve imalathaneler, İngiliz ve Fransız askerlerinin işgali altında idi. Amaçları yalnızca

¹⁴⁵ Ferit Arı, "Osmanlı'dan Millî Mücadeleye Kalan Hava Gücü", *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Çankırı 2020, s.57-63.

¹⁴⁶ Levent Düzcü, "Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)", *Akademik Bakış Dergisi*, 3/5 (2009), s.11,12.

Osmanlı Devleti’ni silahsızlandırmak değildi ve İngiliz silah şirketlerinin Osmanlı askeri fabrikalarını ele geçirme isteği olduğu da açıktı.¹⁴⁷

10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Anlaşması’na göre ilk altı aylık süreçte her çeşit silah, mühimmat, savaş araç ve gereçlerinin yapımı, incelenmesi ve depolanması ile ilgilenen bütün kurumlar ya kapatılacak ya da yalnızca ticaret amacıyla kullanılacaktı. Damat Ferit Paşa Hükümeti, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunun, İngilizleri hoş tutmak ile gerçekleşebileceğine inandığı için derhal anlaşma gereği harekete geçerek İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını özel şahıslara satmak veya kiralamak ile ilgili amaçlarını gerçekleştirmeye koyuldu. Bu amaç gerçekleşmezse fabrikaların, tüketim mallarını imal eden ticari birer işletmelere dönüştürülerek çalışmaya devam etmesi sağlanacaktı.¹⁴⁸ İmalat-ı Harbiye Fabrikaları’nın satışıyla ilgili İmalat-ı Harbiye azası Ağır Topçu Kaymakam Eyüp (Durukan) Bey hatıratında bu konudan rahatsızlığını ve aldığı önlemi şu sözlerle dile getirmiştir;

“Devletin mesârif-i zarûriyesini karşılamak üzere, askerî anbarlarda mevcûd eşyâyı satmaya karâr vermişler ve bu işi görmek üzere de bir Satış Komisyon-ı Âlisi teşkîl etmişlerdi. ... Bugün Zeytinburnu fabrikalarına gitmişdim. Yukarıda arz ettiğim komisyon burada mevcûd ve Anadolu ordumuz için elzem olan piyâde fişenk –pirinç- krateriyle topçu kartuş –pirinç- kraterini satmış olduğunu gördüm. Mütteessir oldum. Alana teslim husûsunda müşkülât çıkarılmasını ve bir taraftan da bunların bazı münâsib yerlere saklatdırılmasını oradaki arkadaşlarıma söyledim. Ve öyle de yapıldı.”¹⁴⁹

Eyüp Bey’in takdire şayan girişimleri bununla da kalmıyor ve bir fabrikanın satılması konusuna engel olmak için elinden geleni yapıyordu. Bunu;

“31 Ağustos 1920. Salı. Hükûmet; İmâlât-ı Harbiyece işletilmekte olan Ayazma linyit kömür ocaklarını bir ecnebî şirkete satmak istiyor. Buna imalat-ı Harbiyece itirâz edilmemesini de arzû ediyor. ... İmâlât-ı Harbiye; Heyet-i Fenniye azâ reisleri bizler ile buna itirâz ediyoruz. Bunu yerinde tedkîke karâr

¹⁴⁷ Ersoy Zengin, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, *Mavi Atlas Dergisi*, 5/1 (2017), s.203-204.

¹⁴⁸ Zengin, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, s.204.

¹⁴⁹ Eyüp Durukan’ın hatıratı. Aktaran ve Çev. Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s.58,59.

vermişler. Bugün oraya gidileceğini; hem maden ocağının ve hem de bu ocağı Kağıthaneye bağlayan dekovil hattının vaziyetinin tedkik edileceğini emretdiler.”¹⁵⁰

sözleriyle hatıratında anlatmaktadır.

Damat Ferit Paşa, Ateşkes şartları gereği İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını satabilmek için fabrika çalışanlarından fabrikaların satılmaya uygun olacağını belirten bir rapor tutmalarını istemiştir. İmalat-ı Harbiye’de görev alan işçiler fabrikalarının satılması fikrine kesinlikle karşı gelmişlerdir. Konu hakkındaki gelişmeleri ve bildiriği yine Eyüp Bey hatıratında şu sözlerle duyurmuştur;

“1 Eylül 1920 Çarşamba. Epeyce zamandan beri İmâlât-ı Harbiye Fabrikalarının hükûmetçe satılacağı veya icâra verileceği hakkında kuvvetli şâyialar vardı. Bu sebeble, Umûm Müdürlüğe bir takrîr verdim. Bu takrîrimde, “bu işle yakından alâkalı olan bizlerin, bir şeyden haberimiz yok. Bir emrivâki karşısında kalmamak için, toplanalım. Bu husûsları görüşelim. Bir karâra varalım. Ve bunun üzerine hükûmete vaziyeti bir lâyiha ile bildirelim.” dedim. ... Uzun müzâkerelerden sonra vardığımız karârın hülâsası şu oldu: “Fabrikalar satılamaz. Hükûmetin malı olarak kalır. Süret-i idâresi ise mükerrer defâlar teklif ettiğimiz şekilde kurulacak bir müdüriyet-i umûmiyenin teşkilinden sonra teyit edilir” dedik.”¹⁵¹

Askeri fabrikaların satışını gerçekleştiremeyeceğini anlayan hükûmet yetkilileri, ticari amaçla işletilmelerine karar vermiştir. Hükûmetin bu kararı, çalışanlar için daha makul bir durum olarak karşılanmıştır. Böylelikle üretim yapılması sayesinde makineler de çürümeye terk edilmemiş olacaktır. Hükûmet, Birinci Dünya Savaşı sırasında İmalat-ı Harbiye Müdürü olarak görev yapan Necmeddin Bey’i ticari üretime geçiş konusunda bir rapor hazırlamakla görevlendirmiştir. 1920 yılının Kasım ayında hükûmet yetkililerine sunduğu raporla Necmeddin Bey, fabrikalardaki makinelerin çok ve çeşitli olması sayesinde her türlü üretimin yapılabileceğini bildirmiştir. İmalat-ı Harbiye Müdürü Necmeddin Bey, fabrikaların tamamının tam kapasite ile işleve geçmesinin zamanla gerçekleşeceğini şu anda Zeytinburnu ve Tophane Fabrikalarının işleve girmeye uygun durumda olduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen fabrikalarda, ziraat makinaları ve yedek parçaları ile İmalat-ı Harbiye’nin önereceği numune tezgahların üretilbileceğini dile getirmiştir.¹⁵²

¹⁵⁰ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, s.68.

¹⁵¹ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, s.69

¹⁵² Zengin, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, s.205,206.

Aynı raporda işçi ve usta kadrosu ile ilgili ise nitelikli olanlarla yola devam edilirken nitelikli olmayan elemanların iş akdini sonlandırmak gerektiği konusuna da değinilmiştir. İmalat-ı Harbiye Amele Temin-i İstikbal Sandığı Talimatnamesi'ne göre işçilerin arasından seçilmiş üyelerin de dahil olacağı bir komisyon aracılığıyla, işçilerin sandıkta birikmiş olan alacaklarının iadesinin sağlanmasının gerektiği ve bununla birlikte fabrikalara genel müdür, görevli müdür ve mühendislerin alınmasını ve gerekirse yabancı uzmanlardan faydalanılması gerektiğini belirtmiştir. 5 Aralık 1920 günü yürürlüğe giren bir kararla Harbiye ve Bahriye'ye ait olan tüm fabrikalar ve sanayi işletmeleri birleştirilerek Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi adı altında toplanmıştır. Ticari amaçla işletilen fabrikalardan elde edilen gelir kadro dışında kalanlar, emekli, yetim ve malullere maaş ve tazminat usulünde verilecekti. Fabrikalara atanan genel müdürleri tüm işlerden sorumlu tutarak görevini sona erdirmek Meclis-i Vükela tarafından yapılacaktı. Mali açıdan her sene elde edilen kârın % 12'si tedbir amaçlı ihtiyat sermayesi, % 10'u gelişme ve genişleme, % 8'i ise memur ve işçilere ikramiye olarak ayrıldıktan sonra kalan % 70'lik kısmı ise hazineye kalacaktı. İhtiyat sermayesinin 500 bine ulaşması durumunda buraya aktarılan para kesilerek hazineye kârın % 82'si devredilecekti.¹⁵³

1921 yılından itibaren İmalat-ı Harbiye Fabrikaları, ticari üretime geçmiştir. Bunun hakkında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları'nın ticari mamullerinin pazarlanması amacıyla bastırılmış olan tanıtım broşürleri bilgi vermektedir. Bu broşürlerin içeriklerinden elde edinilen bilgilere göre;

1-Zeytinburnu Fabrikalarında her çeşit ev eşyası, nakliye arabaları, araba aksam ve teferruatı, ziraatta kullanılan Rotsak sistemi pulluklar, buharlı veya elektrikli çeşitli ziraat aletleri, lokomobil imal ve tamirâtı, sobalar, madeni borular, kazan, ocak ızgaraları, soba boru ve dirsekleri, madeni kolonlar, eğeler, bıçaklar, avadanlıklar, uzanır sistemde merdivenler, tencereler, sefer tasları, çorba tasları yemek sahanları, hamam tasları, kahve tepsileri, sigara tablaları, av saçmaları, kâğıt, defter, kese kâğıtları, mukavva kutular, matkap, mengene, freze gibi pek çok eşya

2- Tophane Fabrikalarında el ve motorla çalışan tulumbarlar, antrasit, buhar, elektrik ve gaz motoru tamirâtı, gemi ve değirmen makineleri tamirâtı, demir ve ağaç tornalarıyla matkap ve

¹⁵³ Zengin, " Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", s.206,207.

freze tezgâhlarının imal ve tamirâtı, istimbót ve buhar kazanlarının imal ve tamirâtı, transmisyon millerinin ağaç ve demir kasnaklarının imal ve tamirâtı, otomobil tamirâtı, av tüfeklerinin imal ve tamirâtı, saraciye işleri ve koşum takımları imalatı, kundura kalıpları ve ökçeleri imalatı, demir döşemeler ve çatıların inşa ve kurulumu, makinelerde enjektör muslukları, valfler ve muslukların imalatı

3- Barut Fabrikalarında av barutu ve lağım barutları, lağım fitilleri, mısır- üzüm- incir gibi meyvelerden mamul ürün imalatı, ispiroto, zaç yağı, damıtılmış kollodin, eter, tuzruhu, makarna, şehriye imalatı

4- Karaağaç Tapa Fabrikası'nda pirinç, bakır ve çinko dökümler, maden dökümlerden yeni su tulumbaları, yangın tulumbası malzemeleri, pirinç kapı tokmakları, yeni pirinç musluklar ve valfler, kara çivi ve perçin imalatı, kaşık ve çatallar

5- Diğer fes, debbağ, kundura, kumaş fabrikalarında ise Rumeli yapağından üretilmiş zabıtan kaputluğu, zabıtan elbiseliği, sivil elbiselik, Anadolu yapağından üretilmiş sivil elbiselik ve battaniye gibi mamulâtın satışları yapılmaktaydı.¹⁵⁴

Fabrikaların ticari üretimleriyle ilgili bilgileri az da olsa Eyüp Durukan'ın hatıratında da görmekteyiz. İstanbul'dan Anadolu'ya harp malzemesi kaçırılırken, mamül ürünlerin aralarına sakladıklarından da bahsetmektedir. Bu doğrultuda adı geçen eserde Bakırköy Barut Fabrikası'nda makarna ve irmik, Zeytinburnu Fabrikası'nda kunt ıskaralar¹⁵⁵, tramvay idaresi için bazı demir işleri ve Ziraat Bankası'na ziraat aletleri üretimi ve tamiri gibi pek çok örnek bulunmaktadır.¹⁵⁶

2.1.2. Millî Mücadele'yi Destekleyen Bazı İmalat-ı Harbiye Mensupları

Osmanlı Devleti'nin askeri sanayisinin ağırlıklı olarak İstanbul ve çevresi dolaylarında bulunduğundan daha önce bahsetmiştik. Son dönemlerinde stratejik açıdan, alınan kararlar Anadolu'ya nakledilmesi gündeme geldiyse de Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcı dolayısıyla bu mümkün olamamıştır. Bu durum Milli Mücadele sürecine ağır bir külfet oluşturmuştur. Bu

¹⁵⁴ Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, s.155,156.

¹⁵⁵ Çeşitli işler için ağaçtan veya demirden yapılma kafes, parmaklık. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.93.

¹⁵⁶ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, s.53,54.

süreçte zorluklar ve imkansızlıklarla bir şekilde bölgeden Anadolu'ya gerekli askeri malzemelerin nakli sağlanmıştır. Milli Mücadele döneminde oluşturulan askeri sanayii çoğunlukla, gizli cemiyetlerin İstanbul ve çevresinden kaçırdıkları bu cephane ve teçhizatla kurulmuştur. Bununla birlikte adı geçen cemiyetler tarafından ihtiyaç görülen subay, teknik ve uzman personelin de Anadolu'ya aktarılması gerekmiş ve bu da başarıyla sağlanmıştır.

Millî Mücadele dönemi ordusunun ihtiyaçlarının temini için beş yöntem planlanmıştır. Bunlardan ilki hibe olarak yabancı ülkelerden silah yardımı kabul etmek, ikincisi yardımda bulunmayan yabancı ülkelerden satın alma ile silah temin etmek, üçüncüsü fabrikaların ve cephaneliklerin bulunduğu işgal altındaki İstanbul depolarından silah ve mühimmat kaçırmak, dördüncüsü halkın elindeki silahlardan faydalanmak ve beşincisi ise başarı elde edilen cephelerde düşman ordularının silahlarını ele geçirmek şeklindedir. Fevzi Paşa, 29 Mayıs 1920'de TBMM'de gerçekleştirilen gizli toplantıda Mondros mütarekesi maddesi gereğince eldeki silahların teslimini engellemek için çalışmaların başladığını ve ayrıca İstanbul'dan mühimmat ve silah yapımında başarılı ustaların Anadolu'ya geçişleri için de girişimler yapıldığını bildirilmiştir. İstanbul ve çevresinden Anadolu'ya silah aktarma girişimleri ve sonuçları Anadolu'da oluşturulacak savunma sanayii açısından en önemli kaynaktır. Bu kaynağı sağlayabilecek en önemli gizli cemiyet ise İmalat-ı Harbiye Grubu ve Felah Grubu idi. Mütareke gereği İstanbul yönetimi tarafından eldeki tüfeklerin mekanizmaları, makineli tüfeklerin kapak takımları ve topların kamaları İtilaf temsilcilerine bırakılıyordu. İstanbul'daki İtilaf temsilcileri bu sayede cephaneyi kullanılamayacak hale getirdiklerini varsayıyorlardı. Fakat bu malzemeler Milli Mücadele ekibince, gerek Anadolu'ya aktarma ve gerekse Anadolu'da üretme yolu ile tedarik edilecekti.¹⁵⁷

Diğer taraftan Erzurum ve Ankara Kolordu komutanları Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuad Paşa, İtilaflara yapılan bu teslimatı, kendi bölgelerinde çeşitli sebepler sunarak gerçekleştirmemek adına girişimlerde bulunmaya başlamışlardı. Bu konu da çok önemli hizmetleri olan bir başka isim İmalat-ı Harbiye üyesi Eyüp Bey idi. Hatıratında planlarını şu şekilde dile getirmiştir;¹⁵⁸

¹⁵⁷ Zengin, "Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", s.209,210.

¹⁵⁸ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, s.31

- “1- Dün Türk kalesini dışarıdan fethetmeye muvaffak olamayan düşman bugün artık içimize girmiş ve nankör iç düşmanlarımızla kuvvetlenmiştir. Bunlara, elimle, emrimle ve vâsıtamla, değil bir top, bir tüfenk ve hatta tek bir fişenk bile vermemek.
- 2- Elimde şahsî ve resmî nüfuzumun yetdiği yerdeki silâh ve mühimmâtı güvendidiklerime tevzi ettirmek ve herhangi bir âtî için saklatdırmak, mustarr kalırsam, imhâ ettirmek.
- 3- İmâlât-ı Harbiye Fabrikalarından piyâde fişeği için lüzûmu olan bazı el aparatları ile diğer bazı alât ve edevâtın, ilk işâretde, gösterilecek yere götürmek veya göndermek üzere hazırlamak.
- 4- Bunları tam marifetle başarabilmek için kendilerine her husûsda emniyet ve itimâd edilebilir, her sınıftan arkadaşlar temîn edilebilir.”

Böylece işgal altında olan İstanbul’daki askeri fabrikalardan silah, cephane gibi Millî Mücadele için gerekli malzemeleri kaçırmak amacıyla 19 Mart 1920 tarihinde Eyüp [Durukan] Bey’in girişimleri ile İmalat-ı Harbiye Fabrikaları çalışanları tarafından “İmalat-ı Harbiye Grubu” adı altında gizli bir örgüt kurulmuştur. Halk arasında Askeri İmalat Grubu diye anılan bu örgüt, Tophane ve Zeytinburnu Fabrikaları başta olmak üzere Ayazma, Ağaçalı, Baruthane, Beykoz, Bez, Tahiniye ve Tapa Fabrikalarında, Çanakkale, Hadımköy, Karadeniz depolarında Çobançeşme, Karaağaç ve Piri Paşa ambarlarında oldukça etkin bir faaliyet dönemi geçirmiştir. Bu örgüt Millî Mücadele’ye gösterdiği desteklere rağmen 272 günlük bir çalışmanın ardından, nizam ve maddi sıkıntılar nedeniyle 20 Aralık 1920 yılında Felah Grubu ile birleştirilmiştir.¹⁵⁹ Eyüp Bey’in girişimleriyle oluşturduğu İmalat-ı Harbiye Grubu’nun üyeleri aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir ve bu isimlerin hepsi bulundukları yerdeki teşkilatlanma ve faaliyetleri yönetmektedirler.¹⁶⁰

Tablo 2.2 İmalat-ı Harbiye Grubu’nun Üyeleri

Başkan	Topçu Mümtaz Kaymakamı Eyüp Bey
Tophane Fabrikalarında Görevli	Selim oğlu Ahmet Efendi Muhammed oğlu Kazım Efendi Kemahlı Hasan Efendi İbrahim oğlu şoför Şevket Efendi

¹⁵⁹ Zengin, “Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, s.210,211

¹⁶⁰ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Millî Mücadele*, s.31

	Muhammed oğlu şoför Kadri Efendi Usta Sakallı Emin Efendi
Zeytinburnu Fabrikalarında Görevli	Dr. Kimyager Nuri Bey Yüzbaşı Harun oğlu Hamit Efendi Usta Sakallı Kazım Efendi Seyyid oğlu Refet Efendi
Bakırköy Barut Fabrikasında Görevli	Mustafa oğlu Tahir Efendi
Tapa Fabrikasında Görevli	İsmail oğlu Ahmet Bican Efendi

Bu sırada Felah Grubu ile iletişim ve işbirliğine giren Eyüp Bey, hatıratında yine bunun gelişimi hakkında da bizleri bilgilendirmektedir. Bu grup Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesi ile Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı Şakir Mazhar, Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı Seyfi Bey ve Yüzbaşı Neşet Bey tarafından İstanbul'da 24 Ağustos 1920 tarihinde oluşturulmuştur. Hamza ismi ile kurulan bu teşkilatın ilk çalışmaları İstanbul depolarından silah ve mühimmat aktarımını, Mekteb-i Harbiyeden mezun Sağır Murat Bey aracılığı ile Karamürsel'e gönderip Milli Ordu'ya teslim etmek olmuştur. Bu konularda Eyüp Bey'in eserinde Sağır Mehmet ve tüccar Mehmet, Vehbi ve Remzi (Dillizâde) olmak üzere üç kardeşten çok önemli hizmetler sağlandığı belirtilmektedir. Hamza Grubu'nun ifşa olması durumunda tedbir amaçlı oluşturulan ve hazır tutulan Ferhad ve Kerimi grupları yerini dolduracaktır. Dinleme faaliyetlerine karşılık da Neşet Bey'den Ay, Seyfi Bey'den Yıldız, Şakir Mazhar Bey'den de Güneş olarak bahsedilmektedir. Bir de telgraf muhabere merkezi kuran teşkilat, Ankara ile bu merkez aracılığıyla iletişim kurmaktadır. Bu arada grubun ismi Felah olarak değiştirilmiştir. Bir süre sonra bir şaibe sebebiyle teşkilattan uzaklaştırılan Şakir Mazhar'ın yerini bir başka Erkan-ı Harbiye Yüzbaşısı Ekrem Bey almış ve aynı zamanda Topçu Mümtâz Kaymakâm Eyüp Bey de Ankara'nın emriyle gruba dahil edilmiştir. Böylece 20 Aralık 1920 tarihinde Felâh Grubu ve İmalat-ı Harbiye Grubu, Felah Grubu ismi altında birleşmiş ve birlikte çalışmaya başlamışlardır.¹⁶¹

Felah Grubu tarafından bölgedeki çeşitli tezgahlar ve neredeyse birkaç fabrikanın tümü Anadolu'ya aktarılmış ve uygun görülen yerlerde kurulumları yapılarak askeri üretim ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. İstihbarat, Kıta'at-ı Fenniye, Muamelat-ı Zatiye,

¹⁶¹ İmamoğlu, *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*, s.87-95.

Mühimmat ve Levazım gibi bölümleri olan bu gizli grubun Mühimmat şubesindeki eleman eksikliği dolayısıyla etkin çalışamaması üzerine Topçu kaymakamı Eyüp Bey, Mühimmat şubesi yani İmalat-ı Harbiye şubesinin temsilcisi olarak muhabere ve para işleri ile silah cephane ve malzemeleri depo, ambar ve fabrikalardan gizlice dışarı çıkarma işini üzerine almış ve bunda başarılı da olmuştur. Bu gizli grup askeri malzemenin yanı sıra marangoz tesviye ustası, tornacı, fişek fabrikası işçisi ve ustası gibi meslek erbaplarını da Anadolu'ya göndermiştir. Karakol Cemiyeti, Zabitan Grubu, Yavuz Grubu gibi diğer gizli örgütler aracılığı ile tonlarca malzeme ve meslek erbapları Anadolu'ya aktarılabilmektedir. Ayrıca 1920 yılı itibarıyla İstanbul hükümetinin işgalci güçlere karşı pasifliği nedeniyle kurulan Müdafai Milliye Cemiyeti, İstanbul'daki kuvvetleri Anadolu'ya sevk etmek, maddi ve manevi olarak destek olmak amacıyla kurulmuş başka bir grup olmuştur. Bu grup bir ara Anadolu'ya geçen sabık Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın da desteğini almış ve çeşitli cephane ve sanayii tezgahlarını Anadolu'ya aktarmıştır. Bir diğer grup Muavenet-i Bahriye Grubu olarak Anadolu'nun gerek duyduğu deniz malzemelerinin ve deniz subaylarının naklini sağlamıştır.¹⁶²

Bahsi geçen grupların yanı sıra kişisel oluşturulmuş çeteler de mevcuttur. Kaçakçılık teşkilatı adı ile bilinen bir grup olan teşkilat buna başlıca örnek olup Hüsnü Himmetoğlu tarafından kurulmuştur. Tophane fabrikaları, Taşkışla ve Maçka silahhanelerinden pek çok mühimmat aktarımını sağlayan bu grup Çobançeşme, Gülhane ve Saraybunu anbarlarından da silahların bir kısmını ya satın alınmış gibi göstererek ya da kaçakçılık şeklinde Anadolu'ya iletmeğe çalışmışlardır.¹⁶³

2.2. Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Kuruluşu

Sultan II. Mahmut döneminde harp malzemeleri üretimi için kurulan Tophane-i Amire, 1909 yılından itibaren İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü olarak düzenlenmiştir. Mondros sonrasında İstanbul'daki bu kuruma bağlı fabrikalar İtilaf Devletleri'nin işgaline uğramış ve bu fabrikalardaki askeri malzeme üretimleri durdurulmuştur. İstanbul ve çevresindeki askeri imalathanelerin çalışmaması ve İtilaf devletlerinin kontrolüne girmesi Milli Mücadele için

¹⁶² Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.43-46.

¹⁶³ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.48.

yoklukla sınanma cephesini de oluşturmuştur. Fakat yine de çözümsüz kalınmamış ve eldeki tüm imkanlar değerlendirilmiştir.

Eskişehir'deki demiryolu fabrikasında rayları eritmek suretiyle top kamaları üretimi, Yahşihan'da bir atölyede İngiliz fişeklerinin değiştirilmesi, Antep'te şehir içinde el bombası ve piyade fişeği üretilmesi, Maraş'ta açılan bir atölyede elbise ve benzeri ihtiyaçların imalatı gibi her türlü imkan değerlendirilerek askerî ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır. Eskişehir'de Batı Cephesi Komutanlığı'nın idaresinde bir İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti kurulmuş, Erzurum, Ankara, Keskin, Kayseri, Konya şehirlerinde tamirhaneler oluşturulmuş ve zorluklar içinde buralarda silâh tamirâtı, topçu ve piyade mühimmatı tahvil ve ıslahı, hartuç hazırlanması, harp malzemesi üretimi gibi ordunun acil ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Bir diğer kaynak yukarıda bahsettiğimiz gizli cemiyetler aracılığı ile İstanbul ve civarından kaçırılan askeri malzemelerdir. Tüm bu faaliyetlerin tek elden ve düzenli bir şekilde yürütülmesi, İstanbul'daki İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü tesislerinin askeri ihtiyaç açısından durdurulması ve İstanbul'un işgali gibi sebepler Ankara'da yeni bir İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün oluşturulmasını zorunlu kılmış ve 10 Ocak 1921'de bahsi geçen müdürlüğün kurulduğu ilan edilmiştir.¹⁶⁴

İlk aşamada İstanbul'dan Anadolu'ya getirilebilen tezgâhlar ve ustalarla Ankara, Keskin ve Eskişehir'de küçük çapta silâh fabrika ve tamirhaneler kurulmuş ve bu tesislerle Millî Mücadele süresince Türk ordusunun ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Ankara'da kurulan İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün ismi, 1930 yılında Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü olarak değişmiştir. 1950 yılında ise görevini tamamen Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü'ne devretmiştir.¹⁶⁵

İmalât-ı Harbiye Müdürlüğü'nün ilk yıllarındaki idaresi Topçu Asım Paşa'ya verilmiş ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Asım Paşa başkanlığında oluşturulan bir heyet, savunma sanayiinin ilk tesisi için Kırıkkale çevresini önermiştir. Özel sektör dışında, İstanbul merkezli askeri sanayi tesisleri, çoğunlukla Ankara'da olmak üzere Orta Anadolu'da stratejik olarak yerleştirilmiştir. İzmir ve Erzurum gibi İstanbul dışındaki illere doğrudan askeri güç

¹⁶⁴ Mehmet Evsile, "İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021, s.1.

¹⁶⁵ Evsile, "İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü", s.1.

tedarik eden bazı Askeri Fabrikalar varlıklarını sürdürdüler. Böylece Ankara merkezli İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü, Cumhuriyet yönetiminin sanayi direklerinden biri haline gelmiştir. Asım Paşa'nın ardından Osman Zati (Korol) Paşa'nın 1925-1932 yılları arasında İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü yapan isim olduğu bilinmektedir. Buna dair karar belgesini aşağıda görebilirsiniz.¹⁶⁶

___/___/1341

“Kararnâme”

Türkiye Cumhuriyeti
Müdafaa-i Milliye Vekaleti
Muamelat-ı Zâtiyye Dairesi
Şube Numarası

- 1- Fabrikalar Müdür-i Umumisi Mirlivâ Asım Paşa'nın [3-312] açığa ihracıyla Üçüncü Kafkas Fırkası Kumandan Vekili Erkan-ı Harbiye Miralay Osman Zati Bey'in [1-320] Askerî Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyyesine tayini tensib kılınmıştır.
- 2- İşbu kararın icra-yı ahkâmına Müdafaa-i Milliye Vekili me'mûrdur.

Müdafa-i Milliye Vekili

Türkiye Reis-i Cumhuru

Başvekil İsmet (imza)

Gazi M. Kemal (imza)

Osman Zati'nin müdürlüğü esnasında 1930 yılında kurumun ismi Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü olmuş ve müdürlük makamına 27 Kasım 1932 tarihinde Tümgeneral Eyüp Durukan atanmıştır. Bu bilgiye dair verilen karar belgesi bahsi geçen tarihte artık Latin harflerine geçiş sağlandığı için Latince yazılmıştır. Aynı karar belgesinden Mirliwa Osman Zati'nin ise Fen ve Sanat Umum Müdürlüğü'ne atandığını anlıyoruz. Belgeye “Görsel II” den ulaşabilirsiniz.¹⁶⁷ Fevzi Paşa'dan aldığı telgrafla Anadolu'daki kuvvetlere destek için görevlendirilmiş olan Topçu Kaymakam, İmalat-ı Harbiye Grubu Reisi ve sonradan da Felah Grubu üyesi olan Eyüp Bey askerî ambar, depo ve fabrikalardan temin edilen top cephanesi, piyade silahı, hayvanlar için eşya, iletişim araçları ve benzeri malzemelerin vapurlarla Anadolu'ya gönderilmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Anadolu'daki mücadeleye katılacak kişilerin araştırılması ve sevkiyatı, Millî Mücadele'ye nitelikli insan

¹⁶⁶ BCA, 030-11-1-0/12/13/13, 02 Nisan 1925. (Bkz. EK 1)

¹⁶⁷ BCA, 030-11-1-0/55/13/2, 27 Kasım 1932. (Bkz. EK 2)

kazandırma gibi büyük katkılar sunmuştur. Bu yardımları sağlarken İstanbul'daki Millî Mücadele karşıtı çevrelerin baskı ve tehditlerine de maruz kalmıştır.¹⁶⁸

Nihayetinde Türk ordusunun zaferine kadar yılmadan zorluklar içerisinde mücadelesini sürdürmüş ve Mudanya Mütarekesi sebebiyle Trakya topraklarının teslimatı için Refet Paşa'nın temsilci heyetinde yerini almıştır. Kasım 1922 tarihinde İstanbul'da Topçu Kumandanı olarak tayin edilmiş, Aralık 1923'te ise Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetleri dolayısıyla rütbesi miralaylığa yükseltilmiş ve Ankara'ya gelmiştir. Ardından Tecrübe ve Muayene Heyeti Reisliği ile birlikte Harp Dairesi Reisliği görevini de yürütmüştür. 1927 de Rusya'dan yaklaşık sekiz milyon liralık askeri malzeme alışverişini bizzat kendisi gerçekleştirmiş ve ardından orduya uçaksavar topu alımı için İngiltere'ye gönderilmiştir. Bir buçuk sene kadar süren bu Avrupa seyahatinde Eyüp Bey, silah alımının yanı sıra batılı ülkelerin kurmaylarıyla görüşerek mesleki ilişkiler kurmuş, gözlemleriyle bilgilerini katlamış ve kendisini geliştirmiştir. 1931'de Mirliva olan Eyüp Durukan, 1932'de ise Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün başına getirilmiştir. Buradaki görevini sağlık sorunları sebebiyle 1941 yılına kadar sürdürebilmiş ve emekli olmuştur.¹⁶⁹

2.2.1. Harp Sanayisinin Millî Mücadele Yıllarında Oluşum Süreci

Millî Mücadele yıllarında savunma sanayiinde, yaşanan gelişmelerle azimli ve inançlı çalışmalar sonucunda önemli bir yol alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ile başlayan bu süreçte yüksek üretim hacmine sahip askeri fabrikaların açılması için ilk adımlar atılmıştır. Bu fabrikaların başında Ankara, Erzurum ve Eskişehir Silah Tamirhaneleri ve Keskin Fişek Fabrikası bulunmaktadır. Bunlar Anadolu'da askeri fabrikaların kuruluşunun başlangıcını teşkil etmektedir. Fakat bu başarı oldukça zor bir mücadelenin eseridir. Halkın elindeki mühimmatı değerlendirme, İstanbul ve çevresinden silah ve cephane aktarma, kapanan cephelerden düşman safından elde edilen teçhizat ve silahlar, yabancı ülkelere alınan destekler ve satın alma yolu ile elde edilen savaş malzemeleri Anadolu'daki savunma sanayiinin ilk kaynaklarını oluşturmuştur.

¹⁶⁸ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.62,63.

¹⁶⁹ Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, "Eyüp Durukan (1882-1963)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2022, s.2.

Bakıldığında Anadolu'daki kurulacak olan savunma sanayii için en büyük kaynak Osmanlı hükümetinden kaçırılan malzemelerdir. Bu malzemelerle Eskişehir, Konya, Kayseri, Ankara ve Erzurum gibi Anadolu'nun iç bölgelerindeki şehirlerde imalathane ve tamirhaneler açılmıştır. Bu imalathane ve tamirhanelerin idareleri 10 Ocak 1921 tarihinde oluşturulan Müdafaa-i Milliye Vekâletine bağlı Askeri Fabrikalar Müdüriyeti adı altında tek çatıda birleştirilmiştir. Topçu Albay Asım Bey de birimin “Genel Müdürü” olarak atanmıştır.¹⁷⁰

Daha önce bahsettiğimiz İtilafların ele geçirdikleri tüfeklerin kapak takımlarını ve parçalarını sökerek etkisiz hale getirmeleri, çözülmesi gereken ilk iş olarak ele alınmıştır. Batı cephesindeki askeri gücün arttırılması bu duruma çözüm bulunmasıyla sağlanmıştır. İlk olarak makineli tüfeklerin kapak takımlarında gerekli değişiklikleri yapabilecek atölyeler Ankara'da faaliyete geçirilmiştir. Böylece kullanılmayan eldeki makineli tüfekler, kapak takımları ve tamirlerinin yapılması ile değerlendiriliyor ve eldeki mermiler kullanılabilir hale getiriliyordu. Alınan bu tedbirlerle Birinci İnönü savaşı sırasında 47 adet olan ağır makineli tüfek sayısı 325'e, 18 adet olan hafif makineli tüfek sayısı ise 55'e çıkarılmıştır. Eskişehir'deki demiryolu atölyesinde kudretli dağ ve Krupp dağ mermileri, mevcut topların çapları doğrultusunda değiştirilirken, Doğu cephesinde Ermenilerden ele geçirilen 9000 sandık Fransız ve 14000 sandık İngiliz piyade mermisi, küçük çaplı piyade tüfeklerine göre Ankara atölyelerinde uyarlanıyor ve böylece daha fazla silah gücü sağlanıyordu. Yine İstanbul depolardan kaçırılan 120 sandık Alman, 391 sandık Osmanlı tüfeği mermisi ile 273 adet Alman tüfeği, 20 makineli tüfek ve 6.5 milyon kapsül Karamürsel'den cephe komutanlığına teslim edilmişti.¹⁷¹

İmalat-ı Harbiye, silah ve cephane onarım ve değişim işlerinde, Sakarya Savaşı'ndan sonra silah sayısını 76.500 tüfek ve 1.027 makineli tüfeğe kadar çıkararak büyük bir başarı sergilemiştir. Eldeki silah ve mühimmatın farklı yerlerden farklı yapılarla ve özelliklerle parça parça oluşması karşısında hepsinin değerlendirilebilmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple cephane ve silah kullanımı açısından sınıflandırma, temizleme ve değişiklikleri yaparak silahlara tek çeşit nitelik ve harp gücü kazandırılmıştır. Böylece 1921 senesi başlarında önceki seneye göre üretim 20 kat daha arttırılmıştır. Bu onarım ve üretim faaliyetleri için ayrıca Konya ve Kayseri'de de imalathaneler açılmıştır. Her savaş sonrası topların büyük kısmı onarılmış, 1921 senesi içinde

¹⁷⁰ Zengin, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, s.212.

¹⁷¹ Bakanlar, *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, s.144

yeniden açılan mermi ve fişek yapım evleri ile 1,5 milyona yakın piyade fişegi ve 400.000'den fazla top mermisinin değişimi sağlanmıştır. 1922 yılının ilk aylarında üretilerek cepheye 10.000'den fazla el bombası gönderilmiştir. 1922 yılı Şubat ayında bu imalathanelerde günde 400 top mermisi, 24.000 piyade fişegi, 250 bomba, 100 kasatura ve süngü üretilmektedir.¹⁷²

Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılması ile birlikte imzalanan Ankara Anlaşması sonucu Fransa ile iyi ilişkiler kurulmaya başlanmış ve anlaşma metninde bulunmamakla beraber, Anadolu'nun güneyindeki bölgelerden kuvvetlerini çekerken Türklere bir çok silâh, cephane ve malzeme bırakmıştır. Bunların bir kısmı parası sonradan ödenmek şartı ile satın alınırken bir kısmı da hediye olarak bırakılmıştır. Hediye olarak verilen harp malzemelerinin arasında 10 uçak ve 4.484 tüfek bulunmaktadır.¹⁷³ Bunların yanı sıra 10 hangar, 3 telsiz istasyonu, 4 adet yedek motor da Fransa tarafından bırakılan hediye harp malzemelerindendir. 4.240 sandık fişek, 3 sandık top malzemesi, 2 ton şaplı kösele, 35 hava tulumbası ve 5.605 tüfek ise Fransa'dan satın alınan diğer harp malzemeleridir. Bu dönemde İtalya'dan da 4.310.000 adet fişek ve 97 ton barut satın alma yöntemi ile sağlanan cephane malzemesidir. Kurtuluş Savaşı boyunca Rusya'dan ise hibe edilen 324 adet ağır makineli olmak üzere 42.382 adet tüfek, 44.587 sandık fişek, 66 adet top, 200.573 adet mermi ve 11 adet kama olmak üzere çokça cephane malzemeleri alınmıştır. Doğu cephesinden Büyük Taarruz'un hazırlık aşamasına kadar Batı Cephesi'ne; 15 sahra, 68 dağ ve 34 ağır olmak üzere 117 top, 12.000 kadar tüfek, 14.000 kadar süngü, 170.000 top mermisi, 32 milyon fişek, 70.000 tapa ve kartuş, 110.000 bomba ve çokça diğer askeri malzemeler aktarılmıştır.¹⁷⁴

Millî Mücadele Dönemi'nde ele geçirilen ya da aktarımı sağlanması gereken harp malzemeleri İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara hattı üzerinden Anadolu'ya geçirilmekteydi. İnebolu, Küre, Ecevit, Seydiler, Devrekâni, Halkacılar, Şeker Köprü, Kastamonu, Beşdeğirmenler, Ilgaz, Yenice köy, Kazancı, İnköy, Gündoğdu, Çankırı, Çandır, Kızılkaya, Kalecik ve Ankara güzergahının güvenilirliği ve stratejik olarak uygunluğu bunun sebebi olmuş ve 344 kilometrelik bu yol güzergâhına "İstiklâl Yolu" adı verilmiştir. Kurtuluş Savaşı boyunca

¹⁷² Zengin, "Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", s.212,213.

¹⁷³ Selek, *Anadolu İhtilali İkinci Cilt*, s.697.

¹⁷⁴ Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, s.163-166.

bu yoldan nakliyesi yapılan cephane, malzeme ve bazı meslek erbaplarının miktarlarını günü gününe aşağıdaki tablodan inceleyebilirsiniz.¹⁷⁵

Tablo 2.3 Kurtuluş Savaşı yıllarında İstiklal Yolu’ndan yapılan cephane ve malzeme miktarları

Tarih	Tüfek	Mermi	Kasatura	Top	Top Mermisi	Çeşitli Malzemeler
28 Ağustos 1920		174 sandık			40 sandık	
22 Eylül 1920	184 adet		192 adet			422 sandık cephane
25 Eylül 1920	315 adet		315 adet			299 sandık cephane
27 Eylül 1920	191 adet		191 adet			59 sandık cephane
1 Ekim 1920	1.073 adet		1.313 adet			757 sandık cephane
3 Ekim 1920	1.026 adet		1.023 adet			946 sandık cephane
4 Ekim 1920	632 adet		632 adet			1185 sandık cephane
20 Ekim 1920	584 adet		584 adet			494 sandık cephane
1 Aralık 1920	478 adet		478 adet			494 sandık cephane
6 Aralık 1920						2000 adet çadır
7 Aralık 1920	635 adet		204 adet	8 adet		999 sandık cephane
14 Nisan 1921	625 adet		600 adet			
16 Nisan 1921						Tıbbî malzemeler ve 25 askerî doktor
9 Mayıs 1921					25 sandık	960 er, 200 ton askerî malzeme 550 sandık cephane, top ve istihkam aletleri
19 Mayıs 1921					25 sandık	2.171 sandık cephane
20 Mayıs 1921						Savaş aracı ve cephane
22 Mayıs 1921						Gaz ve benzin varilleri
24 Mayıs 1921	4.225 adet		4.225 adet			1.389 sandık cephane, 150 hayvan, 50 mayın, karargah malzemeleri ve benzin

¹⁷⁵ Emine Pür, “Millî Mücadele Dönemi’nde İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara Hattının “İstiklâl Yolu” Durumu Üzerine Değerlendirme”, *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Çankırı 2020, s.660-663.

26 Mayıs 1921	2.284 adet		2.260 adet			2.593 sandık cephane
29 Mayıs 1921	1.885 adet		1.885 adet			2.757 sandık cephane, 220 sandık askeri malzeme, gaz ve benzin
30 Mayıs 1921	4.660 adet		2.019 adet			6.086 sandık cephane ve silah yedekleri, 43 sandık çeşitli malzeme
31 Mayıs 1921	1.800 adet		250 adet			904 sandık cephane
1 Haziran 1921	5.400 adet		3.020 adet			8.980 sandık cephane, 3.000 adet top güllesi, süngü , askeri malzeme ve sırt çantaları
5 Haziran 1921						Çeşitli askeri malzemeler, tüfek, kasatura ve cephane
6 Haziran 1921	5.054 adet		800 adet			700 sandık cephane, 500 adet bomba
8 Haziran 1921						Cephane sandıkları, top mermileri ve bomba sandıkları
21 Haziran 1921						Benzin ve gaz
22 Haziran 1921					246 sandık	1.150 sandık cephane
25 Haziran 1921	2.000 adet		920 adet	22 adet		746 sandık cephane
16 Temmuz 1921					186 sandık	Cephane arabaları
18 Temmuz 1921					2.293 sandık	
22 Temmuz 1921						Ruslardan alınan altın sandıkları
25 Temmuz 1921					1.287 sandık	96 sandık cephane
28 Temmuz 1921						Ruslardan alınan altın sandıkları
29 Temmuz 1921	17 adet		7 adet	2 adet	1.047 adet	1.728 sandık cephane, askeri malzeme, dürbün
5 Ağustos 1921					3.028 sandık	1.244 sandık cephane

20 Ağustos 1921	1.873 sandık, 98 adet		1.000 sandık		799 sandık	992 sandık cephane, gaz ve makine yağı
22 Ağustos 1921					370 sandık	gaz
24 Ağustos 1921						1.144 parça askeri malzeme ve eşya
10 Eylül 1921						2.081 sandık cephane
19 Eylül 1921	200 adet		200 adet		2.192 sandık	691 sandık cephane, 16 sandık gaz maskesi
28 Eylül 1921					585 sandık	12 sandık gaz maskesi
29 Eylül 1921					638 sandık	25 sandık gaz maskesi
2 Ekim 1921					154 sandık	
15 Ekim 1921					516 sandık	
20 Ekim 1921					80 sandık	
26 Ekim 1921				2 adet	5.189 sandık	
6 Kasım 1921	860 adet		860 adet			
17 Kasım 1921	1.500 adet		505 adet		35 sandık	
19 Kasım 1921					1.012 sandık	
27 Kasım 1921	489 adet		489		411 sandık	298 sandık cephane
7 Aralık 1921					651 sandık	
14 Aralık 1921					200 sandık	
15 Aralık 1921						Kars'tan gelen ağır toplar
16 Aralık 1921					458 sandık	
23 Aralık 1921					238 sandık	
3 Mart 1922						Çeşitli askeri ve tıbbi malzeme

Tabloda sayısı belirtilmeyen cephanelerin miktarı, gece ulaştığı için sayımlarının yapılmaması dolayısıyla bilinmemektedir. Bununla birlikte savaşın ilerleyen süreçlerinde iç yapılan bazı göçler ve önemli insanlar da bu yol üzerinden Anadolu'ya geçirilmişlerdir. Tablodaki rakamlarda Rusya ve İtalya'dan gelen bir kısım cephaneler de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde gemicilik faaliyetleri neredeyse durmuş ve eldeki donanma kalıntılarının çoğu da işgal kuvvetleri tarafından kullanılamayacak hale getirilmiştir. Milli Mücadele yıllarında yok denecek kadar az olan bir kısım Türk donanması İstiklal Yolu'nun başlangıcına silah, mühimmat ve insan taşıma yolu ile milli mücadeleye destek

sağlamıştır.¹⁷⁶ Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'dan Anadolu'ya oldukça fazla malzeme aktarılmış fakat başta Tophane fabrikalarında olmak üzere kaçırılamayanlar da beklemekteydi. Savaştan sonra buralardaki dokuma tezgâhları Ankara'ya taşınmış ve kalan ekipman ise Zeytinburnu tesislerine ve Seyr-i Sefain İdaresince işletilen 450 yıllık tersaneye aktarılmıştır. Böylece yıllarca askeri fabrikalara ev sahipliği yapan Tophane Fabrikaları tarihe karışmıştır.¹⁷⁷

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında büyük mali sıkıntılar yaşanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, kongre için Amasya'dan Erzurum'a giderken yapılan masraflara askerlik hayatı boyunca biriktirdiği 800 liranın tamamını harcamıştır. Halktan oluşan Kuva-yı Milliye'nin gelirleri yine halk tarafından karşılanmıştır. TBMM'nin kuruluşu ile çıkartılan ilk mali kanunlarla gelir getiren her şeyden vergi alınması ve böylece biraz da olsa sıkıntıların giderilmesi amaçlanmıştı. 12 Nisan 1921 tarihine kadar 56'sı mali olmak üzere toplam 109 kanun çıkarıldı. İl gelirleri ordu için harcanmaktaydı. TBMM'nin 1920 yılı bütçesi 51.380.620 lira olarak hesaplanmış ve bunun 27.576.039 lirası Milli Müdafa Vekaleti'ne verilerek, İmalat-ı Harbiye'ye 752.969 lira, Bahriye'ye 289.548 lira gelir ayrılmıştı. Hükümetin giderlerinin % 53'ünü askeri harcamalar oluşturmaktaydı. Fakat bu oranlama ülke geneli için doğru olarak kabul edilemezdi. Mesela Doğu'daki ordu, ihtiyaçlarını düşmandan elde ettiği ganimetlerle gidermiş ve hükümetten herhangi bir destek almamıştı. 1921 yılı bütçesi de 1920 yılı bütçesinin esaslarına göre değerlendirildi. Hazırlanan bütçe kanununa göre Milli Müdafa Vekaleti'ne 54.160.058 lira verilmiş ve bunun 25.000.000 lirası Jandarma, İmalat-ı Harbiye ve Deniz Kuvvetleri için ayrılmıştı. Bir önceki döneme oranla ordunun bütçesi % 96'lık bir artış göstermişti. Çünkü 1921 yılında bir önceki seneye göre ordu 3 kat daha büyümüş ve Milli Mücadele'nin yoğun savaş dönemi yaşanmıştır. 7-8 Ağustos 1921 tarihlerinde Tekalif-i Milliye emirlerinin çıkarılmış olması bu mali gücün elde edilmesinde büyük etki sağlamıştır. 1922 yılı bütçesi ise 87.735.573 lira olarak belirlenmiş ve Milli Müdafa Vekaleti'ne 49.207.924 lira verilmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Derya Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s.70,71.

¹⁷⁷ İsmail Taner Akay, "Atatürk Döneminde Askerî Fabrikalar", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2020, s.2.

¹⁷⁸ İrfan Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2009, s.56-58.

Milli Mücadele yıllarındaki mali gelirlerin bir kısmını da diğer ülkelerden gelen yardımlar oluşturmuştur. Sovyetler tarafından Milli Mücadele'ye 1920 yılında 2.500.000 birlik altın ruble gönderilmiştir. Azerbeycan Cumhuriyeti'nden 100.000 Osmanlı altını, Hindistan Müslümanlarından 30 Ocak 1920 tarihinde 36.300 Osmanlı lirası bağış olarak iletilmiştir. Mücadele yıllarının asıl yükü Anadolu halkının üzerinde olsa da bu yardımlar da büyük fayda sağlamıştır. En büyük mali yardımlar Sovyetlerden gelmiş ve paranın yanı sıra 8 Eylül 1920'de 400 kg. da altın gönderilmiştir. Bir başka yardım Buhara Cumhuriyeti tarafından gerçekleşmiş ve Sovyetler aracılığıyla yaklaşık 59.000.000 TL bağış yapılmıştır. Fakat Sovyetlerden Türkiye'ye bu yardımın 11.028.012 TL kadarı ulaştırılmıştır. Milli Mücadele boyunca Sovyetlerden Türkiye'ye 39.275 adet tüfek, 327 adet makineli tüfek, 54 top, 62.986.000 adet tüfek mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4000 adet el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 1500 kılıç ve 20.000 gaz maskesi olmak üzere cephane ve malzeme yardımı gönderilmiştir. Yine bir başka yardım da Hintli Müslümanlardan ulaştırılmış ve 26 Aralık 1921-12 Ağustos 1922 tarihleri arasında muhtelif zamanlarda Mustafa Kemal Paşa adına toplam 675.694 lira gönderilmiştir.¹⁷⁹

Kurtuluş Savaşları sırasında cephane ihtiyacı Milli Savunma Bakanlığı aracılığı ile Ankara'daki İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü tarafından karşılanmaktaydı. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, bu kuruluşun güçlendirilmesi için oldukça çaba sarf etmiştir. Nihayetinde güçlü bir ordu için gerekli teknik donanım olan ihtiyacın, yurt dışından sağlanmasının devlet ekonomisine büyük yük getireceği Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülmüştür. Bu sebeple yeni Türkiye Devleti, öncelikle mücadele döneminde milletin bütün varlığı ile top yekun milli bir savunma sanayi oluşturulmasına önem vermiştir. Fakat modern ve kendine yeterli bir savunma sanayi kurma çabası asıl olarak Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde görülecektir. 1919-1923 yılları arasında İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'ne bağlı olarak çalışan kuruluşlar Ankara Silah Tamirhaneleri, Eskişehir Silah Tamirhanesi, Erzurum Silah Tamirhanesi, Keskin Fişek İmalathanesi, Konya ve Kayseri İmalathaneleri ve Antep Silah Fabrikası olmak üzere, bu imalathane ve tamirhanelerle Anadolu'da askerî fabrikaların ilk adımları atılmıştır.

¹⁷⁹ Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.59-61.

2.2.1.1. Ankara Silah Tamirhaneleri: 1920 Temmuz’unda, Ankara-Sivas dekovil(küçük demiryolu) hattına ait birkaç küçük tezgâhın ve motorun bulunduğu meskende Ankara Silah Tamirhanelerinin ilki olan bir atölye kurulmuştur. İlk aşamada Adapazarı ve Ankara Fabrikaları’ndan sağlanan bazı tezgâhlarla tüfek onarımı ve kasatura yapımı işlerine girilmiştir. İlerleyen süreçte İstanbul’dan aktarılan teçhizat ve uzmanlarla üretim kapasitesi de artmıştır. Bu sıralarda Eskişehir Silah Fabrikası’nın durdurulması ile bu fabrikanın sağladığı top tamir ve üretim hizmeti Ankara’ya devrolunmuş ve bahsi geçen Yahşihan’daki tesise bir de top tamirhanesi ilave edilmiştir. Fazlaca tüfek ihtiyacının sağlanması gerektiği için süvari kıışlasında kurulan top tamirhanesi ve tüfek tamirhanesi de üretime başlamıştır. Bu iki tamirhane Ankara Silah Tamirhanesi adı altında birleştirilmiş, eldeki ve İstanbul’dan kaçırılan malzeme ile gittikçe güçlenip gelişmiştir.¹⁸⁰

Sanayi Binbaşı Hüsrev Bey ve Sanayi Mülazım-ı Evvel’i Halil Rıfat Bey tarafından Yahşihan’da açılan bahsi geçen atölyede topçu mermileri temizlenmiş, ıslah ve tadilat işlemleri yapılmış ve tesise topçu mühimmat kısmı, tapa kısmı ile tekerlek, sandık, araba yapmak için bir de marangozhane eklenmiştir. Tamirhanenin makine ve usta ihtiyacı Felah Grubu’nda yer alan Eyüp [Durukan] Bey’in İstanbul’daki faaliyetleri ile giderilmiştir. Eskişehir tamirhanesinin kadrosu Ankara’daki Top Tamirhanesi’nde çalışmalarını devam etmiştir. İstanbul’dan kaçırılan malzemeye top, tüfek, makineli tüfek, telemetre, dürbün, kılıç, kasatura tamirâtı ile bunlara ait yedek parçaların imalatı da buralarda yapılmaktadır. Adapazarı’ndan tezgah naklini sağlayan 5 tonluk demir tekerlekli bir kamyonun arka tekerleğinden bir motor sistemi oluşturulmuş ve rende, torna, delme tezgâhı bu sisteme bağlanmıştır. Böylece nişangâh, kılıç, kasatura ve küçük el bombası üretimi de yapılmaya başlanmıştır. Fakat kamyonun nakliye işlerinde de kullanılması işlerin yavaşlamasına sebep olmuş ve bu sebeple Müdafaa-i Milliye Vekâleti’nin sağladığı 15 beygir gücündeki lokomobil kullanılmaya başlanarak tesisin üretimi düzene girmiştir. 23 Kasım 1922 tarihinde çıkan yangınla Ankara Fabrikaları büyük zarar

¹⁸⁰Süreyya Hami Şehidoğlu, “Kurtuluş Savaşında Savaş Sanayi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/23 (1992), s.318.

görmüş ve 8 ay gibi kısa bir sürede yeniden üretimine başlamıştır. Bu süre zarfında çalışanlar Adapazarı Fabrikası'nda görevlerini sürdürmüşlerdir.¹⁸¹

2.2.1.2.Eskişehir Silah Tamirhanesi: Temmuz 1920 tarihinde İstanbul'dan gelen askeri sanayii uzman ve zanaatkârlar ile oluşturulan Batı Cephesi'ndeki ilk sanayii hareketi, top atölyesi olarak başlamıştır. Eskişehir demiryolu atölyesinde kurulan tamirhanenin ömrü, alınan saldırılarla Batı Cephesi'nin geri çekilmesi sonucu bir yıl kadar olsa da ordunun hazırlık aşamasında hatta özellikle Sakarya Savaşı'nda çok önemli fayda sağlamıştır. Adapazarı Araba Fabrikası'ndan sökülen tezgâhlarla silah tamirhanesi haline getirilen atölyede önceleri top tamirâtı ve üretimi yapılmıştır.¹⁸² Bu sırada atölyede Topçu Binbaşı Mümtaz, Yüzbaşı Mehmet Nuri, Sanayici Teğmen Halil Rıfat, Top Ustabaşısı Ahmet ve Top Montaj Şefi Tunalı Ali'nin yanı sıra İstanbul'dan gelen uzmanlar da bulunmakta ve bu uzmanların ellerindeki Tophane'den kaçırılmış top yapım resimleri doğrultusunda çalışmaktaydılar. İstanbul'dan gelmeye devam eden uzmanlar sayesinde atölyenin çalışma kapasitesi devamlı artmaktaydı. Sonradan bu tesis büyük bir silah tamirhanesine dönüşmüştür.¹⁸³

2.2.1.3. Erzurum Silah Fabrikası: 19. Yüzyılın sonlarında Firdevsoğulları ailesine ait bir tarlanın orduya bağışlanması ile Firdevsoğlu Kışlası ismiyle Erzurum'da askeri bir kışla yapılmıştır.¹⁸⁴ Doğu cephesinin kapanmasının ardından toplatılan bir kısım tezgâh ve makine Erzurum'a taşınmış ve bu makine ve tezgâhlarla, Firdevsoğlu Kışlası'nda küçük bir imalat ve tamirat atölyesi olarak işocağı kurulmuştur. Askeri birliklerde bulunan tüfekçi, kamacı, tornacı, çarkçı, saraç, marangoz ve çeşitli silah onarımcıları kurulan bu işocağının kadrosuna alınarak çalışmalara başlanmıştır. Ayrıca Kazım Karabekir tarafından Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla yetim ve kimsesiz kalan çocuklar bu işocağında açılan çıraklık okuluna yerleştirilip eğitim almaları sağlanmıştır. Bu kuruluş 1923 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış ve "Erzurum Silah Fabrikası" olarak teşkilatlandırılmıştır.¹⁸⁵ 1922 yılında Rus

¹⁸¹ Zengin, "Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", s.215-217.

¹⁸² Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.48.

¹⁸³ Şehidoğlu, "Kurtuluş Savaşında Savaş Sanayi", s.317.

¹⁸⁴ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.54.

¹⁸⁵ Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.47,48.

ordusundan kalma silah ve mühimmatın ayrıştırılması ve gerekli yerlere sevki için fabrikanın müdürü olarak Mümtaz Topçu Kaymakamı Yarbay Şevki Bey görevlendirilmiş ve fazla silah ve mühimmat Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Yarbay Şevki Bey döneminde fabrikada Çarkhane, Tüfekhane, Dürbühane, Marangozhane, Kimyahane, Hartuç ve Mühimmat bölümleri açılarak tesis geliştirilmiş ve genişletilmiştir.¹⁸⁶

2.2.1.4.Keskin Fişek Fabrikası: 1920 yılında tehlikeden uzak Kırşehir'de bir fişek üretim tesisi kurulması amaçlanmış ve Yarbay Akif ve Binbaşı Seyfi Beyler yer araştırması için bölgeye gelmişlerdir. Bu sırada Keskin Müdafa-i Hukuk Cemiyeti mensupları Müftü Sadık (Cönger), Hakkı (Erkanlı), Tevfik (Ceritoğlu), Mehmet (Kavlak) ve Kamil (Hatipoğlu) kurulması düşünülen tesis için Kırşehir yolu üzerindeki Keskin mevkiini önermişlerdir. Hatta bu konuda maddi ve manevi destek sağlayacaklarını bildirmişler ve fabrika için gerekli araçların getirilmesini de üstlenmişlerdir. Bölgede Milli Savunma Bakanlığı tarafından inşa edilmiş büyük bir binada fabrikanın kurulumuna başlanmıştır. Daha önceden Fransız ve İngilizlerin bölgede bırakmış oldukları lokomotif motoru da fabrikada değerlendirilmiştir.¹⁸⁷ Mümtaz Yarbay ve Hamdi Akif'in müdürlüğünde Sanayi Yüzbaşı Seyit Ahmet ve ustabaşı Hasan Muslihittin'in amirliğinde kurumun gelişmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Geceli gündüzlü bir çalışma sonucu günde 50.000 kadar piyade tüfeği mermisi üretmeyi başarmışlardır.¹⁸⁸ Milli Mücadele döneminde fişek gereksinimi konusunda önemli katkıları olan bu tesis, 1924 yılının Ağustos ayında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün kararı ile Ankara'ya nakledilmiştir.¹⁸⁹

2.2.1.5. Konya ve Kayseri İmalathaneleri: Diğerlerine göre daha kısa ömürlü olmak üzere Konya ve Kayseri'de tamirhane ve imalathane işleri için geçici atölyeler kurulmuştur. 1921 Kasım ayında Konya Batı Anadolu Menzil Müfettişliği emrindeki araba imalathanesi, diğer

¹⁸⁶ Şehidoğlu, "Kurtuluş Savaşında Savaş Sanayi", s.323.

¹⁸⁷ Şehidoğlu, "Kurtuluş Savaşında Savaş Sanayi", s.321.

¹⁸⁸ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.48.

¹⁸⁹ Önder, Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri, s.54.

çevre atölyelerle geliştirilmiş ve burası silah tamirhanesine dönüştürülmüştür.¹⁹⁰ Binbaşı Hüsrev ve Yüzbaşı Cemalettin Beylerin idaresinde Rus dağ mermilerinin dağ toplarına göre uyarlanması faaliyetleri ise Kayseri İmalathanesi'nde yapılmıştır. Afyon cephesindeki ordunun silah tamirlerini yapmak, kılıç ve kasatura ihtiyacını gidermek amacıyla Mümtaz Binbaşı Rıza Bey ve tüfek uzmanı Hasan Ahmet Bey tarafından kurulan Konya silah tamirhanesi, orduyla demiryolu bağlantısı olan tek tamirhanedir. Bu sebeple ordunun ihtiyacı olan birçok malzeme burada elden geçirilmektedir. Burada cepheden gelen silahların tamirata yapılmakta, vagon yaylarından kılıç imal edilmekte ve kasaturalar üretilmekteydi. Konya ve Kayseri'deki bu tamirhanelerin görevleri bitince bünyelerindeki malzemeler Ankara'ya nakledilmiştir.¹⁹¹

2.2.1.6. Antep Silah Fabrikası: Bu fabrikalardan başka Antep'te şehir içinde bir silah imalathanesi ve tamirhanesi fabrikası oluşturulmuştur. Maraş'ta açılan bir atölyede elbise ve benzeri ihtiyaçların üretimi sağlanmıştır. İmkânlar dahilinde hatta imkansızlıklara çözümler bulunarak harekete geçirilen bu kuruluşlarla askerî ihtiyaçların temini için elden gelenin fazlası yapılmaya çalışılmıştır.¹⁹² Özellikle Antep Fişek Fabrikası, hammadde kaynağını dahi şehir içindeki yapılardan sağlamak durumunda kalmıştır. Mondros sonrası 22 Kasım 1920 tarihinde İngiliz işgalinden Fransız işgaline bırakılan şehir tamamen kuşatılmış durumda ve diğer bölgelerle irtibatı kalmamıştır. İtilaflara vermedikleri sakladıkları cephaneler ve eldeki cephaneler ilk savunma kaynakları olmuştur. Fakat artık direniş için bunlar yeterli değildir. Bu amaçla Ayıntap Etraf-ı Cepheler Kumandanı Ali Şefik Özdemir Bey tarafından görevlendirilen Yıldırım Taburu 4. Bölük Kumandanı Lohanizade Mustafa Nureddin imalathanenin müdürü olarak tayin edilmiştir. Lohanizade Mustafa, Yıldırım Taburu Karargâhına bağlı “Sabun Hanı”nın bu imalathane için uygun olduğunu bildirerek derhal çalışmalarına koyulmuştur. 10 Aralık 1920'de açılan silah fabrikası; Kapsülhane, İmlahane, Dökümhane, Baruthane, Marangoz ve Araba İmalâthanesi, Bomba ve Dökümhane, Mermi Dökümhanesi, Demirhane, Teneke İmalâthanesi şeklinde bölümlerden oluşuyordu. İlk kurulduğu zamanlarda “Özdemir

¹⁹⁰ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.52.

¹⁹¹ Zengin, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”, s.218.

¹⁹² Evsile, “İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü”, s.1.

İmalathanesi” olarak anılan tesiste ayrıca bir de Ali Şefik Özdemir Bey tarafından çocukların eğitimlerine devam edebilmesi için “Mekteb-i Sanayi” okulu oluşturulmuştur. ¹⁹³

¹⁹³ Zeynel Abidin Polat-Ali Gezginci, “Millî Mücadele Dönemi’nde Antep’te İmalat-ı Harbiye Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Çankırı 2020, s.336-343.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERÎ FABRİKALAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ'NÜN FAALİYETLERİ

3.1. Ülke Ekonomisinde Atılan Adımların Sanayii Gelişimine Etkileri

Milli Mücadele sonrası uzun süren savaşlar sonucunda Anadolu'nun durumu oldukça karışmış durumdaydı. Yeni Türkiye Devleti'nin idari, askeri, sosyal ve siyasal olarak yapılanması gerekiyordu. Bununla birlikte yapılacak ilk iş ekonominin belirlenmesi, değerlendirmesi ve iyileştirilmesi yönünde olmalıydı. Yapılacak her girişim iktisadi kaynak gerektirmekteydi.

Bu sebeple İktisat Bakanı Mahmut Esat ilk kez bu konuda bir kongre yapılması konusunda öneri yapmış ve kongrede mesleki temsil ile katılımın önemli olduğunu belirtmiştir. Mahmut Esat, 21 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgrafla kongre için izin istemiş ve onun kongrenin fahri başkanlığını yapmasını rica etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu iki konuyu da onanmış ve böylece kongre hazırlıkları başlamıştır. İzmir'de yapılan kongreye, 1135 kişi katılmış ve iktisadi durum hakkında müzakereler yapmışlardır. Katılan temsilciler arasında köylüler, şehirli tüccarlar, okuması yazması olmayan çiftçiler, küçük sanayiciler ve iktisat uzmanları bulunurken çiftçi ve işçi temsilcisi olarak seçilen delegeler temsil ettikleri toplulukların birer üyesi değillerdir. Şöyle ki; Kazım Karabekir Paşa Manisa'dan sanayi temsilcisi, Aka Gündüz ise Kütahya'dan işçi temsilcisi olarak katılmışlardır. Halbuki biri asker, diğeri ise yazardır.¹⁹⁴

17 Şubat 1923 tarihinde İstiklal Marşı'nın okunmasından sonra İzmir Belediyesi adına Anadolu Gazetesi sahibi Haydar Rüştü Bey sırasıyla; Mustafa Kemal Paşa'yı, Mahmut Esat Bey'i ve Kazım Karabekir'i kürsüye davet etmiş ve bu üç isim tarafından kongrenin açılış konuşmaları yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması oldukça siyasi ve tarihsel eleştiri şeklindedir. Saltanat yönetiminin ve fetih siyasetinin, Türk halkını çaresiz bıraktığı bir çıkmaza sürüklediğini belirtmiş, gayrimüslim halka sağlanan ayrıcalıkların milletin mahvına neden

¹⁹⁴ Mehmet Kayıran-Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yakın Tarih Dergisi*, 2/5 (2019), s.31,32.

olduğunu savunmuştur. Kapitülasyonlar ve saltanat yönetimi eleştirileri genel değindiği konular olmuş, istiklal ve bağımsızlığın ancak ve ancak milli bir iktisadi ile gerçekleşebileceğine vurgu yapmıştır. Mahmut Esat Bey genel olarak, iktisat konusuna çok değinmeden, padişahlık idaresini çokça eleştiren, ülke üretiminin yabancı sermayeye tanınacak kolaylıklarla artabileceğine dikkat çeken bir açılış konuşması gerçekleştirmiştir. Kazım Karabekir diğer konuşmacılara nazaran daha kısa bir anlatımla dönemin belli başlı temel iktisat sorunlarından, daha fazla üretim yapmak ve ihracatın hedef olarak görülmesi gereklilikleri üzerinde durmuştur. Nihayetinde 4 Mart 1923’de kongrede alınan kararlar dahilindeki önemli esaslar şöyledir;¹⁹⁵

“A) Misak-ı İktisadi Esasları;

- 1-Türkiye, milli hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile, dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.
- 2-Türkiye halkı milli hakimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şey feda etmez, ve milli hakimiyete müstenit olan meclis ve hükümetine daima zahirdir.
- 3-Türkiye halkı, tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.
- 4-Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçınır. Milli istihsalini temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır.
- 5-Türkiye halkı, servet itibarı ile bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi milli istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.
- 6-Hırsızlık, yalancılık, riya tembellik büyük düşmanımız, taassuptan uzak dindarane bir salabet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesat ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.
- 7-Türkiye, irfan ve marifet aşıkıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir, fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Marife verdiği kutsiyet dolayısı ile (Mevlid-i Şerif) Kandil Gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak tesid eder.
- 8-Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten

¹⁹⁵ Kayıran-Saygın, “İzmir İktisat Kongresi”, s.50.

çekinir, bol ve saf hava bol güneş ve temizliği sever. Ecdat mirası olan binicilik, nişancılık, avcılığı, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve himmeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

9-Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

10-Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever, işlerde inhisar istemez.

11-Türkler hangi sınıf meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak için seyahatlar ve yerleşmeler yaparlar.

12-Türk kadını ve hocası, çocukları İktisadi Misaka göre yetiştirir.

B) Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları

1- Reji idare ve usulünün ilgası

2- Tütün ziraat ve ticareti serbest olup ihraç edilecek tütünlerin işlenmiş olması ve tütün rüsumunun müstehliklerden münasip surette istifası.

3-Köylülere, çiftçilere ziraatin muhtelif şubelerini ameli olarak öğretecek surette yazılmış kitap ve mecmualar bastırılarak bedava dağıtılması.

4-Umum iptidai ve tali mekteplerde müterakki memleketlerde olduğu gibi sanayi ve ziraatin de ameli olarak gösterilmesi.

5-Her livada birbirine yakın olan köyler için kafi arazisi olan leyli birer iptidai mektebi açılması ve bu mekteplerde iptidai derslerle beraber ameli ve nazari basit ziraat dersleri gösterilmesi.

6-Her livanın büyüklüğüne göre birden ikiye kadar nazari olmaktan ziyade ameli ziraat tedrisatında bulunmak üzere münasip nahiyelerde nümune çiftliği mahiyetinde tali mektepler yapılması.

7-Ali tahsil için bir ziraat mektebi kafi görülerek bu mektebin Anadolu'da tesis ve mektebin teessüsünden ve Halkalı'nın bilumum levazım-i tedrisiye ve demirbaş eşya ve sairesinin naklinden sonra Halkalı Halkalı Ziraat Mektebinin yeni mektebe nakli ve yeni tesis edilecek mektebin mevkiinin tayin edilmesi hususunun Hükumete bırakılması.

8-Köylerdeki iptidai mekteplerinin mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahır ve kümesi, yeni usul bir arılığı ve muallimler için iki odalı bir evi olması ve arazinin bir kısmı sebze ve bir kısmı çiçek ve bir kısmı da fidancılığa tahsis edilerek muallimlerinin nezareti altında bizzat talebe tarafından idare edilerek masraf ve hasılatının köy muallimlerine ait olması ve bu suretle çocuklara ameli olarak çiftliğin öğretilmesi ve münevver zatın da köylerde yerleşmelerinin teşviki.

9- Ahlakı mugayir olanları men edilmek şartıyla zirai, sinai, coğrafi, iktisadi ve sıhhi sinema filmleriyle köylülere lazım gelen faydalı malumatı vermek ve köylerin istatistiki malumatlarını zapt eylemek ve ameli konferanslar vermek üzere şimdilik her livada birer seyyar ziraat mektebi açılması.

10-Türkiye ve ecnebi Dar'ı Fünunu, ali ve tali mektepler mezunları ve mezunelerinin ve medreseleri ikmal ederek icazetname alanların en az bir sene müddetle altıncı maddeyi tatbik eden köy muallimliklerinde istihdamı.

11-Kışla ve askeri talimgahlarda ameli ziraat tedrisatı yapılması.

C. Ticaret Grubunun İktisadi Esasları

1-Münasip bir isim altında bir ticaret ana bankasının teşkili.

2-Tekalif-i Milliye ve iaşe bedeli vesaire olarak tüccarın hükümete olan matlubatı bankaya verilerek ashab-ı matluba mazbatalarına mukabil banka senedi itası. Çıkarılacak hisse senedatının Türkiye tebaasına ve Türk anonim vesair şirketlere tahs

3-Hükümetin dahi bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığına iştiraki ve ancak Hükümet aldığı bu hisseleri talep vukuunda ihraç ile halka satarak yavaş yavaş alakasını kat'ı.

4-Banka hisse senedatının gerek mevzu ve gerekse bilhare konulacak her nevi usul ve tekaliften muaf tutulması gibi bazı müsaadat-ı mahsusa ibrazı.

5-Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahvilat borsalarının millileşmesi ve buralara Türk'e düşman siyasi entrikaların girmesine mümanaat edilmesi ve binaenaleyh borsaların ıslahı.

6-İstanbul'dan maada büyük ticaret merkezlerinde esham ve tahvilat borsalarının açılması.

7-Ecnebi kambiyoşunun ani terfi ve tenzilinden mütevellid aks-ül amellerden piyasayı vikaye edecek tedabir ittihazı.

8-Borsayı bankaların alt üst etmesine ve lüzumsuz hava oyunlarına mani olmak üzere büyük sermayeli milli bankalar marifetiyle müsmir müdahalatın icrası.

9-Borsaya kabul edilen eshamın Maliyece müntehip bir heyet tarafından tasdikiyle ve şirket hisse senedatı ise Maliye ve İktisat vekaletlerinin muvafakat-i müşterekesinden sonra ithali.

10-Bu maddeler ile beraber daha ziyade ihtisasa taalluk eden diğer mevad hakkında lazım gelen tedabiri müzakere ve kambiyo muamelatını murakabe eylemek üzere selahiyettar erbab-ı ihtisastan mürekkep bir kambiyo komisyonunun serian teşkili.

D)İşçi Grubunun İktisadi Esasları

1-Amele namı ile hitap edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı say ve amele bundan böyle işçi denilmesi.

2-Sari hastalıklar ve bilhassa verem son zamanlarda işçiler ve umum muhtacin ve ailelerden pek ziyade tahribat yaparak ırkın özünü mahvetmekte olduğundan hasılatı tesis edilecek verem tecrithaneleri,

sanatoryum, emzikhaneleri ve hastanelerin masraflarına karşılık tutulmak üzere (sıhhat vergisi) namiyle bir verginin temettu vergisine bir miktar zammı.

3-Mebus ve belediye intihaplarında temsil-i mesleki usulünün kabulü.

4-Dernekler yani sendikalar hakkının tanınması. Tatili Eşgal kanununun (Grev) yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere tetkik ve tanzimi.

5-Ziraattan maada sanayi işçileri ile bil'umum işçiler için (bir saat) saat istirahat müddeti hariç olmak üzere çalışma müddetinin sekiz saat olarak kabulü.

6-Sekiz saat çalışan bir işçinin gece dahi çalıştırılmasına mecburiyet hasıl olduğu takdirde yalnız dört saat çalıştırılacak ve tam gündelik alacak. Yalnız gece çalıştırılan işçiler gündüz işçisi gibi sekiz saat çalışır. Fakat iki kat gündelik alır.

E)Sanayi Grubunun İktisadi Esasları

1-Memleketimizde ihtiyaçlarımıza kafi bir derecede imal olunan emtianın hariçten ithaline ağır gümrükler vaz'ı suretiyle mümanaat olunması.

2-Memleketimizde mevcut ve ihtiyacata kafi olan mevadd-ı iptidaiyenin ağır gümrük resimleri vaz'ile hariçten ithalinin men'i ve bilakis memleketimizde mevcut olmayıp sanayimize lazım olan mavadd-ı ibtidaiyenin gümrük resminden muaf olarak ithalinin temi

3-Bilumum sanayi için lazım olan makine ve makine aksamının gümrükten muafiyeti.

4-Memlekette ne mamul ve ne gayrı mamul bulunmayan asar ve semerat-ı san'atın ve bize lazım olanlarının bila resim veya hafif bir gümrük resmiyle ithali.

5-Teşvik-i Sanayi Kanununun yedinci maddesinin beşinci fıkrasında bahsolunan mevadd-ı iptidaiye cetvelinin san'atın hakiki ihtiyaçlarına muvafık şekilde ve sanayi erbabının reyi alınarak tesbit edilmesi.”

Alınan kararlara bakıldığında belirlenen kurallarda, her alanda özellikle milli üretimin esas alınması gerekliliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu konuda yönetim ve halkın birlikte hareket ederek özel teşebbüsün desteklenmesi, işçi haklarının korunması, hammaddesi ülke içerisinde olan sanayii kuruluşlarının oluşturulması, eğitimin önemi, yabancı sermayecilere gereken desteğin verilmesi, küçük işletmelerden daha büyük ve modern kuruluşlara geçilmesi, ülkenin faydasına yapılacak atılımlarda gümrük vergisinin muafiyeti ya da çok aza indirilmesi, tam tersi durumda ülkede yeterli kaynak var iken yapılacak ithalata ağır gümrük vergileri uygulaması ve bu sayede yerli malının teşviki, ülke iktisadındaki kısıtlamaların kaldırılması gibi oldukça önemli kararlar alınmıştır. Özel teşebbüslere kredi sağlayacak bir devlet bankasının kurulması ve ülkede mevcut olmayan hammadde ve mamulatin ihtiyaç gerekliliği

durumunda getirilebilmesi için gümrük vergisinden muafiyeti veya olabildiğince az olarak belirlenmesi de diğer alınan önemli kararlardır. Eldeki belgelerden edinilen bilgilerle gerçekten de bu esaslara göre hareket edildiği gözlemlenmektedir. Fakat karışık bir ortamda alınan bu kararların uygulanması da elbette ki zamana yayılımla kendisini gösterebilecektir.

İktisadi kalkınmanın şartları ve yöntemleri böylece belirlendikten sonra sanayii ekonomisi alanında bir başka önemli adım daha atılmıştır. Osmanlı'dan çekirdeği alınan Teşvik-i Sanayi Kanunu biraz değişikliklerle ve genişletilmiş olarak yürürlüğe konmuştur. Amaç Osmanlı Devleti'nden miras kalan yabancı devletlerle yapılan gümrük anlaşmalarının 1929'a kadar yürürlükte kalması sonucu, ülke ticaretinin yaşadığı sıkıntılara ve bu durum karşısındaki düştüğü zorluklara karşı alınabilecek önlemleri belirlemektir. Bu amaçla milli sermaye ile yatırım yapabilecek ticaret şirketlerinin kurulması için 28 Haziran 1927 tarihinde Teşvik-i Sanayii Kanunu çıkarılmıştır. Kanunun içeriği özetle şöyledir; sanayide kullanılacak teçhizatların gümrük vergisinden muafiyeti, belediye sınırlarından hariç hazine arazilerinden on hektarlık alanların sanayi tesisleri kuracaklara ücretsiz olarak verilmesi, belediye sınırları dahilindeki hazine arazilerinin ise on yıl vade ile satılması, özel teşebbüs kuruluşlarına telefon-telgraf iletişim hatları kurmaları için izin verilmesi ve iletişim hattı döşeyenlere ücretsiz olarak elektrik tahsis edilmesi, sanayi malzemelerinin TCDD yolları ile naklinde %30 indirim sağlanması, sanayi alanında yatırım yapan kuruluşlara üretimlerinin % 10'u kadar prim verilmesi, devlet kuruluşlarında sanayi ürünleri ihtiyaçları için ithal fiyat yerli olandan %10 daha ucuz olsa bile, aynı oranda daha pahalı olan yerli ürünlerini alma yetkisi, sanayi alanında yatırım yapacak yerli firmalara 25 yıla kadar imtiyaz tanınması şeklindedir.¹⁹⁶

Bu kanunla alınan tedbirlerle bir takım girişimler yapıldı ise de istenilen başarı sağlanamamıştır. Sermaye yetersizliği sebebiyle 1933 yılında teşviklerde birtakım yeniliklerin yapılması gerekliliği doğmuş, özellikle ihtiyacın fazla oluşu sebebiyle pamuklu sanayiinin üretimini arttırmak için devlet büyük sermaye ile sanayi üretimine müdahale etmek durumunda kalmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu ile devlet hem özel şirketlere destek sağlamış hem de milletin zorunlu ihtiyaçlarının millî sermayeli devlet kuruluşları yoluyla karşılanmasını amaçlamıştır. Devlet eliyle büyük şirketlerin kurulabilmesi amacı ile de Birinci Beş Yıllık

¹⁹⁶ Mehmet Arif Demirel, "Sanayi Teşvik Kanunu", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, s.1.

Sanayi Programı yürürlüğe konmuştur.¹⁹⁷ Birinci Beş Yıllık Sanayii Planı programının içeriği özetle şöyledir;¹⁹⁸

1-Varolan yer üstü hammadde kaynakları dahilinde sanayinin kurulması ve kâğıt, dokuma, şeker gibi temel ihtiyaç maddelerinin üretilmesi

2- Türkiye ekonomisinin özellikleri dahilinde kurulması gereken ana sanayi birimlerinin belirlenmesi ve bunların beş yıllık bir süreçte oluşturulması için gerekli imkanların değerlendirilmesi

3-Hammaddesi ülke sınırları dahilinde veya tedarik edilebilen sanayi kollarının değerlendirilmesi

4- Programın düzenlenmesinde gerekli olan ve oluşturulacak sanayii kollarının büyüklüğü değerlendirilerek ülkenin kredi ihtiyacının göz önüne alınması,

5-Özel sektör tarafından kurulma imkânı olmayan sanayi birimlerini de gözeterek devlet teşebbüslerinin kurulması,

6-Bahsi geçen ana sanayiler dahilinde özel teşebbüslere bir takım ekonomik gelirler sağlanması;

7-Sanayileşmeye öncelik ve önem verilmesi.

Bu planın uygulanması için Sümerbank'ın açılması kararlaştırılmış ve böylece hem özel teşebbüse kredi sağlayarak sanayii gelişimini destekleyecek hem de kendi bünyesinde ham pamuk mamulleri üreterek gelişime destek olacak bir işletme oluşturulmuştur. Bu işletme Sovyetlerden alınan kredi desteği ile kurulmuştur. 11 Temmuz 1933 yılında açılan Sümerbank, ülkenin sanayisinden sorumlu kuruluş olmuştur. Bu sayede Birinci Beş Yıllık Plan'ın amacı olan devlet işletmeciliği ile teşvikler sağlanarak oluşturulan özel teşebbüsün birlikte ekonomik faaliyette bulunması projesi hayata geçirilmiştir. Sümerbank'ın başlıca görevleri şunlardır;

“ana hammaddesi memlekette yetişen ve henüz üretim miktarı tüketimi karşılayamayan sanayi, ham ihracat mallarını imalat veya kısmen imalat haline koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran

¹⁹⁷ Demirer, “Sanayi Teşvik Kanunu”, s.1.

¹⁹⁸ Hasan Özyurt, “Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 0/19 (1981), s.130.

sanayi, imalatı ülkede yapılan ve büyük miktarda tüketimi olan ve hammaddelerinin ithal edildiği ancak fabrikaları yapılır ise ülke içinde de hammadde üretiminin yapılabilmesi mümkün olan sanayi, hammaddesi ithal olunan yurt içinde de üretilme imkânı bulunmayan fakat imalat aşamalarının memlekette yapılmasının faydalı olacağı planlanan sanayi kolları kurmak.”¹⁹⁹

Başarılı bir süreç geçiren Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı 1934 Mayıs’ında uygulamaya konulmuş ve 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı devreye girmiştir. İlk plan hesap edilen süreden çok daha kısa bir dönemde hedeflerini gerçekleştirmiş ve bu sebeple iki yıl sonra ikinci plan gündeme alınmıştır. İkinci Beş Yıllık Sanayii Planı programının içeriği de özetle şöyledir;²⁰⁰

- 1- Bir devlet kuruluşu ile iktisadi ve rasyonel bir kalkınma için yeniden hangi alanda bir sanayii kuruluşu oluşturulacağı ve var olanların hangilerinin genişletileceği belirlenecek
- 2- Hammaddesi yurt içinde bulunabilen, yüklü sermaye ve teknik güç gerektiren, ülkenin iktisadi şartları ve yapısına uygun sanayi kolları tercih edilecek
- 3- Dış piyasa talebi yüksek iken iç piyasa talebi düşük olan madenler, hammadde veya yarı mamul haline getirilerek ihracata uygun olması sağlanacak
- 4- Gerekli enerji ihtiyacı için elektrik santralleri kurulacak
- 5- Kurulumuna başlanan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yan mamullerini işleyecek imalathaneler oluşturulacak ve böylece makine sanayiinin teşekkülü için bir başlangıç sağlanacak
- 6- Meyvelerin iç ve dış piyasaya sürülmesi yönünde faaliyetler yapılacak ve su ürünleri ile hayvancılıkta gelişim sağlanacak

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın bu kez ana hedefi kömür, demir-çelik ve petrol olmak üzere yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesidir. Bu planla da diğeri gibi bir yandan devlet sanayisinin geliştirilmesi yoluna gidilirken diğer yandan özel teşebbüsün ve tarımın geliştirilmesi sağlanacaktır. Atılım ağırlığı yine sanayii üzerine yapılmakta olup daha çok

¹⁹⁹ İbrahim Erdal, “Sümerbank”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, s.1.

²⁰⁰ Özyurt, “Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, s.131.

madenlerin çıkarılıp işlenmesi şeklinde ilerleme yapılmak üzere bu kez de 14 Haziran 1935 tarihinde Etibank kurulmuştur. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın gerçekleştirilmesi ve yönetilmesi konusunda şimdi de Etibank görevlendirilmiştir. Ülkenin maden rezervlerinin tespiti için aynı tarihte bir de Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) kurulmuştur. Gerçek anlamda faaliyete 1936 yılında geçebilen Etibank, ilk olarak yabancıların elindeki maden şirketlerini satın alıp millileştirme politikasını uygulamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkede İktisadi Savunma Planı uygulanması dolayısıyla sanayileşme alanındaki girişimler yavaşlamış ve Etibank da bu durumdan etkilenmiştir. Etibank'ın 1937 yılındaki getirisi 3 milyon 619 bin Türk Lirası olmuş ve bunun 1 milyon 728 bin Türk Lirası ihracat gelirlerinden elde edilmiştir. Etibank bünyesinde çıkarılan kömürle yine Etibank'a, kamu bünyesindeki çeşitli kurumlara pazarlanması dolayısıyla gelir sağlanmıştır. Bunun bir örneği 1938 ve 1939 yıllarında Millî Savunma Bakanlığı'nın girişimi ile harp gemileri ve deniz müesseselerinin ihtiyacı olan kömürün Etibank'tan satın alınmasıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise 5,5 milyar lira olarak ülke geliri artmış ve bunun 110 milyon Türk Lirası madencilikten elde edilmiştir. Bu artışın büyük orandaki sebebi Etibank'ın bu alandaki yatırımlarıdır.²⁰¹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkenin iktisadi planlaması dışa açık, kısmi bir devlet müdahalesi ile özel sektörün öne çıktığı bir sanayileşme olarak kendisini göstermektedir. Bu sebeple sermaye birikimi oluşturup yatırım yapacak bir girişimci sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır. Özel sektörün yetersiz kaldığı alanlarda ise devlet müdahalesi ile girişimler yapılacaktır. Böylece karma ekonomik sistem modelini içeren bir dönem karşımıza çıkmaktadır. Yapılan planlamanın sonucu, yeterli görülmemekle birlikte başarısız da değildir.

1913 yılında ülkede kişi başına düşen gelir 11 altın lira iken 1926'da bu rakam 15 altın lira olarak artış göstermiştir. Bu dönemde nüfusun yaklaşık %80'i tarım, %9'u sanayi ve %11'i de hizmet sektöründe çalışmaktadır. Bu oranlara bakıldığında sanayinin gelişmesi adına girişimci sınıfa verilecek tarım teşviklerinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Yerli üretimin korunması için yapılan girişimler ise Lozan Antlaşması'nın 5 yıl boyunca gümrük vergisi yaptırımını dolayısıyla başarıya ulaşamamıştır. Dış ticaret 1923-1925 yılları arasında yükselse de devam eden süreçte gerilemiştir. 1929 yılında bu gümrük dayatmasının süresinin

²⁰¹ Özkan Demir, "Etibank", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, s.1-3.

dolması sebebiyle ithalat talebi ani bir artış göstermiş ve bu da dış ticaretin daha fazla dengesizlik sergilemesine neden olmuştur.²⁰²

1929 yılında yaşanan dünya ekonomik buhranı Türkiye'yi de etkilemiş ve ülkedeki liberal ekonomi planlarının başarısızlığına sebep olmuştur. Sovyetler Birliği'nde uygulanmakta olan planlı ekonominin olumlu sonuçlar vermesinin görülmesi, Türkiye'nin de ekonomi politikasını devlet müdahalesi ile planlı bir sanayileşme yönünde değiştirmesini sağlamıştır. 1929 dünya ekonomik bunalımı ile bozulan ticaret dengesi, fiyat düzensizliği, Osmanlı'dan kalan borç taksitlerinin başlaması ve ülkenin bir Merkez Bankası'nın olmayışı paranın değerini ciddi oranda düşürmüştür. Bu nedenle fiyat istikrarının sağlanması, enflasyonun önüne geçilmesi, halkın yatırımları ile sağlam bir bankacılık sisteminin kurulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda özellikle iktisadî alanda devlet müdahalesini artırmayı savunan devletçilik politikası ön plana çıkmıştır. Yeni planlamada devlet, özel teşebbüsün yapamadığı ya da kârlı bulmadığı alanlarda faaliyet gösterip ülke sanayisinde hızlı bir kalkındırmayı amaçlamaktadır. Böylece devletçilik politikası 1931 yılında uygulamaya alınmış, 1937 yılında da anayasaya eklenmiş ve uzun yıllar uygulamada kalmıştır.²⁰³

1928 yılında devlet bütçesinin %13,98'i, 1930 yılında ise %12,57'si demiryolu inşasına ayrılmış ve dünya ekonomik bunalımı sebebiyle bu oran 1932'de %4,14'e gerilemiştir. 1933 itibariyle bunalımın etkisinin azalmaya başlamasıyla yeniden artış görülse de 1920'lerin sonundaki miktara bir daha ulaşılamamıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi planı ile uygulamaya konulan devletçilik politikası ve yine bu planla hayata geçirilen Sümerbank sistemi ile Etibank sistemi 1934-1938 yılları arasındaki dönemde milli gelirin ortalama %6 oranında artırılmasını başarmıştır. Genel olarak bu dönemde sanayi sektörünün milli gelirdeki payı 1927'deki %10'dan 1938'de %16'ya yükselmiştir. Başarıyla ve kısa sürede uygulanan bu plan sonrasında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya konuldu ise de İkinci Dünya Savaşı sebebiyle uzun vadede başarı getirecektir.²⁰⁴

²⁰² Gülçer Üge, *Türkiye Ekonomisi Ve Bütçe Analizi (1923-1950)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s.18,19.

²⁰³ Üge, *Türkiye Ekonomisi Ve Bütçe Analizi (1923-1950)*, s.22,23.

²⁰⁴ Üge, *Türkiye Ekonomisi Ve Bütçe Analizi (1923-1950)*, s.24,25.

1920 – 1950 yılları arasında havacılık alanında da önemli girişimler yapılmıştır. 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti, Junkers Şirketi ile beraber Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TAMTAŞ) isimli havacılık şirketini kurmuşlardır. 1925 yılında TAMTAŞ firmasının bünyesindeki İzmir Halkapınar Uçak Tamirhanesi'nden Eskişehir Hava Tamirhanesi'ne getirilen araçlarla uçak geliştirme denemeleri yapıldı ise de başarı sağlanamamıştır. Kayseri'de kurulan tesislerde de 1928 yılından 1939 yılına kadar dış ülkelerin üretim desteği ile değişik tiplerde 112 uçak yapılmıştır. 1939 yılında lisans anlaşmazlığı sebebiyle Junkers Şirketi ile ortaklık sona ermiştir. Kayseri'deki kamuya ait uçak fabrikası ile özel sektör yatırımı olan Nuri Demirağ'ın 1936 yılında İstanbul Beşiktaş'ta kurduğu uçak fabrikasında çok sayıda planör ve 24 adet lisanslı uçak üretimi yapılmış ve böylece milli sanayiinin oluşumu açısından önemli adımlar atılmıştır. Fakat Nuri Demirdağ'ın kurduğu bu uçak fabrikası mali sorunlar ve ihracat sıkıntıları nedeniyle kapatılmıştır. Bundan sonra 1941 yılında Ankara'da bir uçak fabrikası, Malatya'da 1942 – 1943 yılları arasında, uçak onarım ve bakım atölyeleri ve 1948 yılında ise yine Ankara'da ilk uçak motoru fabrikası açılmıştır.²⁰⁵

Denizcilikte ise Kurtuluş Savaşı'nın hemen akabinde Bahriye Dairesi Reisliği oluşturularak bir taraftan donanma gemileri tamir edilmeye bir taraftan da deniz harp eğitimleri verilmeye başlanmıştır. 29 Ekim 1923 yılında Osmanlı Donanması, TBMM bünyesine alınmış ve ismi “Cumhuriyet Donanması” olarak değiştirilmiştir. 29 Aralık 1924 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı'nın idaresinden çıkarak yeni kurulan Denizcilik Bakanlığı'nın bünyesine girmiştir. Genel Kurmay Başkanlığı idaresinde Deniz Kurmay Başkanlığı kurulmuştur. 1930 yılında yeniden teşkilatlanan deniz gücü Harp Filosu Komutanlığı, İhtiyat Filosu ve Denizaltı Filosu olarak düzenlenmiştir. Harp Filosu; Kocatepe, Adatepe, Zafer harp gemilerinden, İhtiyat Filosu; Berk-i Satvet, Hamidiye, 3 adet torpidobot, 3 adet mayın tarama gemisi, 1 adet ana yatak gemisi ve yağ gemisinden oluşuyordu. Türkiye Cumhuriyeti gemi inşa sanayisi için Marmara-Gölcük civarını uygun bulmuş ve 1930 yılı başında başlanan Gölcük Tersanesi'ndeki eksiklerin giderilmesi Amerika Birleşik Devletleri'nin askeri yardımı ile hızlanmıştır. Burası TBMM onayı ile 1933 yılında donanmanın ana üssü olarak kabul edilmiş ve aynı yıl inşası tamamlanan Gölcük Tankeri denize indirilmiştir. Yavuz Zırhlısı'nın onarımı da Gölcük'te yapılmış ve

²⁰⁵ Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları*, s.18,19.

tersane ilk onarım yeri olarak değer kazanmıştır. 1938-1946 yılları arasında Gölcük Tersanesi'nde 1 adet Yağ Gemisi, 6 adet Torpedo Şalopası, 1 adet Dalgıç Motoru, 1 adet Atak Römorkörü, 1 adet Taşıt Römorkörü, 1 adet Cephane Gemisi ve 1 adet Onarım Kaynak Motoru üretilmiştir. Osmanlı'dan sonra kapatılan Taşkızak Tersanesi'nin tezgâh ve makineleri de Gölcük Tersanesi'ne nakledilmiştir. 1937 yılında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Almanya'ya dört denizaltı siparişi vermiş fakat iki tanesinin Taşkızak Tersanesi'nde yapılmasını istemiştir. Anlaşmanın sağlanması sonucu, denizaltıların tamamlanması ve 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Alman usta ve teknikerler ülkelerine geri dönmüşlerdir. Marmara ve boğazların emniyeti için deniz harp araçlarının tamiri ve bakımının gerekliliği dolayısıyla Taşkızak Tersanesi 1941 yılında yeniden açılmıştır.²⁰⁶

3.2. Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü Bünyesindeki Kuruluşlar

Ülke ekonomisi ve girişimleri böyle iken savunma sanayii için yapılan yatırımlar da bu durumların yansımalarını yaşamıştır. Askerî fabrikaların kurulumları aşamasında kimisinin zor süreçlerde inşaatı durdurulmuş ya da askıya alınmıştır. Fakat ne olursa olsun her zorluğa rağmen özellikle yeni bir dünya savaşı gözlemlenmekteyken çabaların ağırlığını yine savunma sanayii almak durumundadır. Nitekim öyle de olmuştur.

Millî Mücadele'nin hemen akabinde Ankara'daki silah tamirhanelerinin yenilenmesi ve Anadolu'da başka fabrikaların da kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. İstanbul merkezli savunma sanayii tesisleri artık stratejik açıdan Ankara odaklı olarak İç Anadolu'da kurulacaktır. Bununla birlikte İzmir, Erzurum gibi illerdeki ordu birliklerini doğrudan destekleyen bazı Askerî Fabrikalar çalışmalarına olduğu gibi devam etmişlerdir. Cumhuriyet'in ilanından sonra kurulan ve merkezi Ankara olan Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü başta Ankara, İstanbul, Kırıkkale olmak üzere Anadolu'ya yayılan tüm kuruluşlarıyla, Cumhuriyet döneminin sanayi yapılanmasının temel taşlarından olmuştur.²⁰⁷ Kurulan bu tesis ve fabrikalar ile özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de savaş uçağı ve denizaltı üretimi gibi büyük teknolojik silah

²⁰⁶ Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları*, s.69-73.

²⁰⁷ İsmail Taner Akay, "Atatürk Döneminde Askerî Fabrikalar", s.1.

sistemlerinin ülke içerisinde oluşmasına imkân sağlanmıştır.²⁰⁸ Kara Harp Teşkilatı da ehemmiyetle harp sanayii ile ilgili girişimlerini sürdürmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi genel bütçenin yaklaşık yarısı askeri savunma alanında harcanmaktaydı. Bu veriyi göz önüne aldığımızda tahmini olarak 1923-1938 yılları arasında askeri savunmaya harcanan bütçeyi aşağıdaki tablodan inceleyebilirsiniz.²⁰⁹

Tablo 3.1 Tahmini olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1938 Yılları Arasında Askeri Savunmaya Harcadığı Bütçe

Yıllar	Toplam Bütçe (Milyon TL)	Tahmini Askeri Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Yüzde/Oran
1923	111	56	50
1924	138	69	50
1925	170	85	50
1926	180	90	50
1927	202	101	50
1928	224	112	50
1929 ²¹⁰	-	-	-
1930	217	109	50
1931	165	83	50
1932	186	93	50
1933	174	87	50
1934	207	104	50
1935	231	116	50
1936	271	136	50
1937	323	162	50
1938	389	195	50
Toplam	3.410	1.705	50

²⁰⁸ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.65-73.

²⁰⁹ Yılmaz, Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları, s.55.

²¹⁰ Dünya Ekonomik Bunalımı dolayısıyla bütçe belirsizliği.

Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1924 yılında Hafif Silah ve Top Tamirhaneleri, Marangozhaneler ve Fişek Fabrikaları, 1927 yılında Yeni Mühimmat Fabrikası, 1928 yılında Pirinç Fabrikası kurulmuştur. 1930 yılında özel teşebbüs ile kurulan Haliç'teki Nuri Killigil fabrikalarında 81 mm havan ve mühimmatı, tabanca, patlayıcı ve yanıcı maddelerin üretimleri yapılırken aynı yıl Kayaş Kapsül Fabrikası açılmıştır. 1931 yılında da Kırıkkale Elektrik Santrali ve Çelik Fabrikası, 1939 yılında barut, tüfek ve top fabrikaları kurulmuştur.²¹¹ Şimdi konumuz gereği Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlı bu tesisler hakkında detaylı bilgilendirmeler yapılacaktır.

3.2.1. Ankara Silâh, Mühimmat ve Askeri Malzeme Fabrikaları

İkinci bölümde Milli Mücadele yıllarındaki kuruluşundan ve faaliyetlerinden bahsettiğimiz Ankara Silah Fabrikaları, savaş sonrasında da icraatlarına devam etmiştir. Çeşitli girişimlerle 1922 yılı itibariyle geliştirmeler yapılan fabrikanın bünyesindeki işletmeler Tüfek, Top, Fişek ve Marangoz fabrikalarıdır. Bu ana birimlerinin yanı sıra telemetre, top, dürbün nişan daireleri gibi çeşitli optik aletlerinin onarımı yapılan optik atölyesi ve ordunun eyer, koşum ihtiyaçları için Saraç İmalathanesi de bulunmaktadır.²¹² Bunların yanı sıra yine Ankara'da Cumhuriyet döneminde Kayaş Kapsül Fabrikası ve Gaz Maske Fabrikası da kurulmuştur.

3.2.1.1. Tüfek Fabrikası: Mücadele dönemi sonrasında Tophane'den aktarılan tezgâhlarla geliştirilen bu birim yine de birkaç kez tamirat görmüş tüfeklerin onarımında yeterli değildi. Avrupa'dan istenen destek de büyük paralar talep edildiği için iptal edildi. Diğer taraftan Genelkurmay Başkanlığı bu silahların yurt dışına çıkarılmasına izin vermiyor ve ülke içerisinde tadilatlarının yapılmasını istiyordu. Bu sıralarda Askeri Fabrikalarda istihdam edilen Spetsler ve Khental isimli Alman mühendisler silahların yurt içinde tamirâtı için kurulması gereken bir fabrikanın 3-4 milyon lira tutacağını ve daha fazla Alman mühendise ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. 1930 yılında yine Almanya'dan getirilen Wezeman isimli usta, 7,65 çaplı

²¹¹ Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları*, s.18

²¹² Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.71,72.

Mavzer tüfeklerin 7,9 çapına yükseltilmesi için hazırlamış olduğu raporda diğer mühendisler ile benzeri açıklamalarda bulunmuştur. İstenilen 60.000 kadarlık tüfeğin tadilatının Türkiye’deki mevcut imalathane ve ustalarla yapımının imkansız olduğunu belirtmiştir. Tüm bunlara rağmen Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü bütçenin imkanı dahilinde eldeki malzemeler ile bu tadilat işini yapmaya çalışmıştır. Yeni yapılan bir binaya Tophane ve diğer tesislerden getirtilen tezgâhların yenilenmesi doğrultusunda 1933 yılının sonuna kadar 500 kadar tezgâh kurulmuştur. Ağırlığı bakım ve onarım olan bu birim 1932 yılında yaptığı bir denemede 1000 adet tüfek geliştirmeyi başarmıştır. 1933’te 10.000, 1934’te 30.000 olmak üzere 1940 yılına kadar kara-deniz-hava kuvvetleri ve jandarmaya 150.000 tüfeği geri kazandırmıştır. İlave olarak Alman “Fritz Werner” firmasından 13 Nisan 1935 tarihinde 334 adet tezgâh sipariş edilmiş ve bu tezgâhlar Kırıkkale’deki yeni yapılan Tüfek İşletmesine kurulmuştur. Nihayetinde Ankara Silah Fabrikası’nda üretilen tüfek namlusu ve kundağı ile Kırıkkale’deki Tüfek Birimi’nin hazırladığı mekanizma ve tetik takımları bir araya getirilerek yeni ve modern tüfeklerin üretimi sağlanmıştır. 1939 yılında, iki tüfek imalat birimi birleştirilerek seri üretim yapabilecek duruma getirilmiş ve Alman uzmanların bahsettiği 3-4 milyon lira yerine bu fabrika 850.000 liraya kurulmuştur.²¹³

3.2.1.2. Top Fabrikası: 1923 ve 1924 yıllarında Almanya’dan getirilen tezgahlarla geliştirilmeye çalışılan top imalatına bir de top montaj binası yapılması planlanmıştır. Bu sebeple 4.797,53 liraya anlaşma sağlanan müteahhit Nazım Bey tarafından bina 9 ay gibi bir sürede bitirilmiş ve 5 Haziran 1934 tarihinde teslim edilmiştir. Fakat bu bina top montaj işleri için yeterli gelmemiş ve bu nedenle 1934 yılında demirhaneye yeni çekiç ve şamandıralar eklenerek dökümhane modernleştirilmiştir. Çeşitli cins ve ebatta olan sahra toplarının tamirini yapan bu birim, 1938 ve 1939 yıllarında her şeyiyle tam olarak 40 adet 81 milimetrelik Brand Havanı üretmeyi başarmıştır. Fakat bu işletmede 1939 yılında kurulan Kırıkkale Top Tesisi’ne kadar zamanın şartlarına göre nitelikli ve modern bir top üretimi yapılamamıştır. Bu tesiste

²¹³ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.81-83.

genel olarak tamirat işlemleri yapılabildiği için top ihtiyacı ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır.²¹⁴

3.2.1.3.Fişek Fabrikası: Milli mücadele döneminde yaşanan yokluğun tekrarlanmaması için Ağustos 1924’de kurulan fabrikanın günlük 100.000 fişek üretebilecek kapasiteye sahip olması planlanmaktaydı. Fabrikaya İstanbul’dan kaçırılan tezgâhlar, Keskin İmalathanesi’ndeki aletler ve personel ile Zeytinburnu’ndan getirilen tezgâhlar yerleştirilmiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında oldukça yıpranan bu tezgâhların tamir edilmesi ve yenilerinin getirilmesi uzun sürmüş ve bu süreçte istenilen şekilde yeni fişek üretimi yapılamamıştır. Bu sebeple fabrikaya yapılan bir barut siparişinin süresinin uzatıldığını eldeki belgeden anlamaktayız.²¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti

Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

1537

Kararname

Müceddeden Alman fişengi i’ mâli için Harbiye Dairesiyle Askerî Fabrikalar Müdiriyet-i Umumiyesi arasında akd edilen mukâvelenâmeye nazaran dört ay zarfında teslimi meşrut olan fişenklerin bir kısmı tesellüm edildiği esnada barut evsafı dolayısıyla müdiriyet-i mezkûre ile zuhur eden ihtilaf fişenklerin tesbit olunan müddet zarfında teslim ve tesellüm muamelesini te’ehhüre uğratmış ve ihtilaf-ı vâki’nin halline değin güzerân eden zaman nazar-ı i’tibâra alınmak suretiyle teslim müddetinin Şubat sene 1341 gâyesine kadar temdidi zaruri hasıl olmuş olduğundan, kanun-ı mahsus mûcebince bu babda bir karar ittihazı Müdafaa-i Milliye Vekalet-i Celilesinin 11/2/1341 tarih ve (Harbiye Dairesi) 288 numaralı tezkiresiyle teklif edilmiştir.

Keyfiyyet, İcra Vekilleri Heyetinin 19/2/1341 tarihli ictimâ’ında lede’t-tezekkür müddet-i tesellümün ber-muceb-i iş’âr Şubat 1341 gâyesine kadar temdidi takarrür etmiştir.

19/2/1341

²¹⁴ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.83.

²¹⁵ BCA, 030-0-18-01/01/12/76/7, 12 Şubat 1925. (Bkz. EK 3)

Türkiye Reis-i Cumhuru

Gazi M. Kemal

Başvekil ve Müdafaa-i Milliye Vekili (imza)	Adliye Vekili (imza)	Bahriye Vekili (imza)	Dahiliye Vekili (imza)	Hariciye Vekili (imza)	Maliye Vekili (imza)
Maarif Vekili (imza)	Nafia Vekili (imza)	Ziraat Vekili (imza)	Ticaret Vekili (imza)	Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili (imza)	

1927 yılı sonuna kadar fişek tamir ve yenileştirilmesi ile sınırlı kalan fabrikaya, üretim için ihtiyacı olan 225 adet tezgâh, araç ve gerecin ilavesi, çoğunluğu 1926 yılında olmak üzere 1924-1940 yılları arasında Alman “Fritz Werner” firmasından sağlanmıştır.²¹⁶ Buna dair 1925 yılında alınan bir karar belgesini aşağıda bulabilirsiniz.²¹⁷

Başvekalet

Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

Aded 2698

Mahremdir

Kararname

Askerî Fabrikalar Müdiriyet-i Umumiyesine merbut Fişenk Fabrikasında bulunan ve “Firiç Verner” Fabrikası ma‘mûlâtından olan destgâhlara muktezî âlât ve edevâtın, i’ mâl ve isti’ mâllerindeki hususiyet i’ tibâriyle münâkasa ile tedarikine imkân bulunmaması hasebiyle, Müzayede, Münâkasa ve İhâlât Kanunu’nun 18’inci maddesinin (Z) fıkrasına tevfiikan, pazarlık suretiyle mübâya’ası, Müdafaa-i Milliye Vekalet-i Celilesinin fi 22 Teşrin-i evvel sene 1341 tarih ve 1608/2119 numaralı tezkiresiyle vuku’ bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyetinin 4 Teşrin-i sani sene 1341 tarihli ictimâ’ında tasvib ve kabul olunmuştur.

4/Teşrin-i sani/1341

Türkiye Reis-i Cumhuru

Gazi M. Kemal

²¹⁶ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.76,77.

²¹⁷ BCA, 030-18-1-1/16/68/13, 4 Kasım 1925. (Bkz. EK 4)

Başvekil (imza)	Adliye Vekili (imza)	Müdafaa-i Milliye Vekili (imza)	Bahriye Vekili (imza)	Dahiliye Vekili (imza)	Hariciye Vekili (imza)
Maliye Vekili (imza)	Maarif Vekaleti Vekili (imza)	Nafia Vekili (Süleyman Sırrı Bey Efendi hastadır)	Ziraat Vekili (imza)	Ticaret Vekili (imza)	Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti Vekili (imza)

1925 yılı itibariyle Almanya'dan sağlanan uzman usta ve işçi desteği sonucu 1928 yılında seri üretime geçen fabrikada aynı yıl 28 milyon fişek üretilmiş ve bu rakam 1932 yılında 32 milyona yükselmiştir.²¹⁸

3.2.1.4.Marangoz Fabrikası: Milli Mücadele döneminde kurulmuş olan bu fabrika savaşlar sonrasında çalışmalarını sürdüren tesislerdendir. 1923 yılı sonrası geliştirme ve genişletme çabaları devam eden Marangoz Fabrikası'nın o dönemdeki hali Tandoğan meydanındaki çadırlardan oluşmaktadır. 1925 yılında fabrikada makine, kazan ve kesim birimleri, 1928 yılında ise top ve tekerlek imalathanesi ile demirhane birimi açılmıştır. Eklenen bu binalara Zeytinburnu Marangoz Fabrikası'ndan 144 adet çeşitli tezgahlar getirilmiş ve bu tezgahların tadilatı için de bir tamir atölyesi kurulmuştur. Bu atölyede tesviyeci mengenesi, torna tezgahı, pulanya tezgahı, freze tezgahı, pres, merdane ve matkap tezgahı bulunmaktadır. 1932 yılında yeniden geliştirilmeye çalışılan bu fabrikaya yeni bir atölye daha açılarak bir kesim dairesi kurulmuş ve kesim dairesine 12 tezgah ile 1 motor konulmuştur. 1935 yılında eklenen buharlı kereste kurutma fırınları ile fabrikanın iş gücü bin kişiden fazla hale gelmiştir. Bu sıralarda fabrikada cephaneye, fişek, tüfek sandıkları, top tekerleği, tüfek kundağı taslağı, çeşitli fırçalar ve bazı ahşap malzemeler gibi imalatlarla üretim sürdürülmüştür.²¹⁹

3.2.1.5.Kayaş Kapsül Fabrikası: 1929 yılına kadar fişek ve tapa kapsül ihtiyacı ithalatla sağlanırken 1 Mart 1930 tarihinde Kayaş'ta bir kapsül fabrikası kurularak ülke içerisinde

²¹⁸ Akay, "Atatürk Döneminde Askerî Fabrikalar", s.3

²¹⁹ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.74,75.

imaline başlanmıştır. Tesis için gerekli bir bina 5 Temmuz 1934 tarihinde imzalanan bir anlaşma ile müteahhit Hayrettin Bey tarafından 4.166 lira 97 kuruşa yapılmış ve bir buçuk ay gibi bir sürede teslim edilmiştir. Kurucusu Uzman Sanayici Binbaşı Abdurrahman Orkut ve işletme müdürü Yüzbaşı Bahattin Korkmaz, fabrikanın ilk kapsül üretimi ve gelişimi konusunda önde gelen isimleridir.²²⁰

Bir taraftan üretimi sürdürüp diğer taraftan da eğitimle yetişmiş personel hazırlayan tesis. 1930 yılının Mayıs ayının başlarında günde 10.000 kapsül üretirken aynı ayın ilerleyen günlerinde bu sayı 30.000'e yükselmiştir. Daha önceleri İngiltere'den satın alınan fülminat, piyade kapsülü üretimindeki başarıdan cesaretle bu fabrikada imal edilmeye başlanmıştır. Kapsül üretiminde kullanılan bu malzemeden 1936 yılı sonunda 1.150 kg kadar üretmeyi başarmışlardır. Bu miktar fülminatla 92 bin kadar kapsül üretimi sağlanabilmektedir. 1932'de topçu mühimmatı için işaret fişeği kapsülleri, 1933'de tapa müsademe ve tahrip kapsülleri, 1935'de deniz mühimmatı için füyeler, sis ateşleme aleti füyeleri, maden ocakları için emniyetli tutuşturucu ve şenlik fişekleri ve Devlet Demiryolları için tehlike uyarı fişekleri üretilmiştir. Bunun yanı sıra 1924'de Kayaş'ta Ali Ağa Deresi isimli yerde kurulmuş olan mermi tahliye ve imalathanesinde eski top mermilerinin yenileştirme işleri yapılmıştır. Kayaş Kapsül ve İmal Fabrikası ismiyle fabrika günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir.²²¹

3.2.1.6.Gazmaske Fabrikası: Fabrika kurulmadan önce zehirli gazlardan korunma amaçlı gerekli maskeler Londra'daki "Sıb Gorman" fabrikasından ithal ediliyor ve eldeki Rus maskelerinin tamiri sağlanarak ihtiyaç giderilmeye çalışılıyordu.²²² 20 Ekim 1932 tarihinde Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün müteahhit Ahmet Efendi ile yaptığı anlaşma sonucu, 2.326 lira 73 kuruş karşılığında Ankara Mamak laboratuvarında, bir maske atölyesi kurulması için harekete geçilmiş ve 22 Temmuz 1933 tarihinde atölye kurulmuştur. Bununla birlikte 1935 yılında ordu ve sivil halk için gazmaske üretimi yapılması adına Kızılay'ın girişimi ile AUER firması aracılığıyla yine Mamak'ta bir gazmaske fabrikası açılmış ve 1943 yılında bu fabrika

²²⁰ Mehmet Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992, s.122,123.

²²¹ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.75,76.

²²² Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.76.

Milli Savunma Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu devralınan tesis ile önceden kurulmuş olan gaz maske atölyesi birleştirilmiş ve Mamak Gazmaske Fabrikası ismi ile 1944 yılında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü idaresine geçmiştir.²²³

3.2.1.7. Küçükoyzgat (Elmadağ) Barut Fabrikaları: Ankara yakınlarında Küçükoyzgat'ta (Elmadağ), 1934 yılında 1800 dönümlük arazide kurulan tesis; “Asit İmalathaneleri, Nitroselüloz İmalathaneleri, Dinamit İmalathaneleri, Karabarut İmalathaneleri, Fitol İmalathaneleri, Elektrik Santrali, Kimyahane, Depolar, Genel Tesisler ile işçi ve memur evlerini” bünyesinde bulundurmaktadır. Tesisin kapasitesi günlük 3 ton dinamit ve 1 ton karabarut üretimini sağlayacak durumdadır. İmalathaneler arasında malzeme taşımak amacıyla yaklaşık 5 km'lik dar bir demiryolu hattı da oluşturulmuştur. Modern olarak inşa edilen bu tesis için 3.500.000 TL harcanmıştır. “ Barut ve Muvaddı İnfilakiye İnhisarı İşletme Türk Anonim Şirketi” tarafından yarı hissesi kendisine ait olarak kurulan fabrikalar, şirketin iflası sebebiyle 1934 yılında tamamen Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Adı geçen müdürlük tarafından zaman içerisinde tesisin genişleme ve geliştirme işleri devam etmiştir. Tesise senede iki milyon metre çift katranlı fitil imali kapasiteli bir fitil fabrikası, Almanya'dan getirilen uzman Karl Nerlich tarafından monteleme işlemi yapılan makinelerle kurulmuştur.²²⁴

Bunun yanı sıra ihtiyacı ithalatla karşılanan trinitrotoliyenin mali yükü fazla olduğu için ülke içerisinde üretimine karar verilerek tesise bir trotil fabrikası da kurulmuştur. 13 Mart 1934 tarihinde bir anlaşma ile ihalesi Macar “ Nitrokemi Tesisatı Sınaiye Anonim Şirketi” ne 775.000 altın İsviçre frangı karşılığında verilmiş olan trotil fabrikasının kurulumu için 50.000 m²'lik bir arazi istimlak edilmiştir. Bu fabrika için ayrıca demiryolu hattına 450 metrelik bir kısım da eklenmiştir. 15 Haziran 1935 tarihinde tamamlanan fabrikanın, trinitrotoliyen ihtiyacının artması dolayısıyla yeniden genişletilmesi kararı alınmış ve ihalesi yine aynı firmaya 1.029.000 İsviçre frangı karşılığında verilmiştir. Trotil fabrikası 12 Haziran 1937 tarihinde son halini alarak üretimini devam ettirmiştir. Bu fabrikanın üretimlerinden artan sülfirik ve nitrik asitin

²²³ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.165.

²²⁴ Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.87.

ziyan olmaması ve değerlendirilmesi için de fabrika müdürü Dr. Azmi Sümen'in girişimi ile aynı fabrikanın içerisinde Sülfirik ve Nitrik Asit Teksifhaneleri oluşturulmuştur.²²⁵

Tesiste kurulan bir diğer fabrika Oleum fabrikası olup 1 Ağustos 1935 tarihinde bir anlaşma ile 5 senede ödenmek üzere yaklaşık 232.531 TL karşılığında, Alman Wictor Zieren firmasına inşa ettirilmiştir. Fakat 24 Kasım 1936 tarihinde deneme sürecine tabi tutulan fabrika, çeşitli arızalar sebebiyle istenen başarıya ulaşamamıştır. Teslim süresi uzatılsa da firmanın çabaları yine karşılıksız kalmış 25 Aralık 1938'de ancak 185.000 kg. oleum üretimi yapılabilmektedir. İnşa sorumlusu firma, tam olarak üretim sağlayabilecek şekilde arızaların giderilmesi işlemini 12 Nisan 1939 tarihinde yapabilmış ve imalathaneyi Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne teslim etmiştir. Devam eden süreçte ihtiyaç oldukça fabrika tam randımanlı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Bununla birlikte tesiste bir de nitrogliserinli ve nitrosetülözlü barut ihtiyacını karşılayacak fabrika da açılmıştır. Kurulumuna karar verilen Nitrogliserinli Barut Fabrikası'nın ihalesi Alman Zieren firmasına, inşaatı 188.000 TL ve tesisat kısmı da yaklaşık 962.119 TL olarak, 5 senede ödenmek şartı ile verilmiştir. Üç birimden oluşan fabrika günlük 500 kg. barut üretebilecek kapasitede olup 29 Kasım 1938 tarihinde firmanın mühendisi Lupke ve Laborantı Shums tarafından deneme sürecine tabi tutulmuş fakat başarı sağlanamayınca 12 Ocak 1939 tarihinde yeniden tadilat yapılarak tamamlanmıştır. Ortalama günlük 600 kg'lık barut üretimi ile 12 Nisan 1939 tarihinde Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından teslim alınmıştır.²²⁶

3.2.2.Kırıkkale Silah, Mühimmat ve Askeri Malzeme Fabrikaları

Daha önce bahsettiğimiz Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü görevinde olan Topçu Asım Paşa başkanlığında oluşturulan bir heyet, kurulması planlanan Cumhuriyet'in ilk askeri sanayii tesisi için yer olarak Kırıkkale çevresini tespit ettiklerini bildirmişti. Bu araştırma sonucunda Yahşihan bölgesi; demiryolunun bulunması, Kızılırmak'a yakınlığı, Samsun-Sivas-Ankara gibi önemli şehirlerle güzergah bağlantılarının bulunması ve Kırıkköyü Muhtarı

²²⁵ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.88.

²²⁶ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.89.

Hüseyin Kahya'nın arazilerini bağışlaması gibi sebeplerle fabrikanın kurulacağı yer olarak belirlenmiştir.²²⁷

Kırıkkale şehrinin kuruluşunda bölgedeki bu sanayileşme hareketinin etkisi büyük olmuştur. Çünkü Kırıkkale'deki fabrikaların ve fabrikalarda çalışacak işçi ve ailelerinin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gereken konut ve ticarethanelerin yapılması, yine bu dönemde şehrin altyapısının oluşturulması bölgenin gelişmesini ve genişlemesini sağlayan unsurları oluşturmuştur. Bu sayede bölge 1929'da Keskin'e bağlı bir nahiye iken 1944 yılında ilçe haline gelmiştir. Sanayi bölgesi olarak öneminin ve nüfusunun artması ile Çalılıöz, Güzeltepe ve Sanayi isimli mahalleleri oluşturulan Kırıkkale, 1945-1950'lerde Anadolu'nun hemen her yerinden göç alarak hızlı nüfus artışı sağlamış, büyümüş ve gelişmiştir. Haziran 1989 tarihinde Kırıkkale artık il olarak kayıtlara geçmiştir.²²⁸

Yahşıhan'daki Kırıkkale askeri tesisinin kuruluşu aşamasında 24 Eylül 1923 tarihinde dört bina ile yapıma başlanıldığı eldeki belgelerden bilinmektedir. Bu binaların inşası için Asım Bey ve binaları yapacak olan Rasim Kalfa arasında sağlanan sözleşmeyi aşağıda bulabilirsiniz.²²⁹

İmalat-ı Harbiye Müdür-i Umumisi Miralay Asım Bey Efendi ile Rasim Kalfa arasında şerâ'it-i âtiye ile akd-i mukâvele edilmiştir

- 1- Merbut ... mücebince Yahşıhan'da inşa edilecek dört binanın cem'an sekiz yüz otuz metre mik'abdan ibaret duvar işçiliğinin beher metre mik'abı üç yüz doksan beş kuruştan yapmağı Rasim Kalfa der-uhde etmiştir.
- 2- Temel hakariyyesi(?) müteahhide ait olup sağlam zemin buluncaya kadar kazılacaktır. Duvar irtifa'nının beher metresinde iki sıra tuğla veyahut ağaçtan hatab konulacaktır. Duvar inşasına muktezi iskele malzemesi fabrika tarafından temin edilecek ve iskelenin kurulması müteahhide ait olacaktır. Duvarlar haricen ve dahilen derz edilecektir.
- 3- İnşaata muktezi kireç, kum, tuğla, taş, su inşaat mahallinde fabrikaca ihzar ve temin edilmiş olacaktır. Tedarik edilemediği surette müteahhit tarafından tahriren vuku bulacak ihtardan

²²⁷ Abdullah Oğuz, *Kırıkkale'nin Kuruluşunda Silah Sanayinin Rolü*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2006, s.35.

²²⁸ Oğuz, *Kırıkkale'nin Kuruluşunda Silah Sanayinin Rolü*, s.50.

²²⁹ BCA, 030-18-1-1/8/50/11, 24 Eylül 1923. (Bkz. EK 5)

itibaren üç gün intizar olunacak ve üçüncü günün akşamına kadar malzeme-i mezkûre ihzar olunmadığı takdirde mukavelenin feshi hususunda müteahhid muhtâr olacak. Bu muamele azami üç defa tekrar edebilecektir.

- 4- Müteahhit mukavelenin akdi ve te'atisinden on gün sonra işe başlayarak iki buçuk ay zarfında inşaatı itmam edecektir.
- 5- Mütahhidin her hafta nihayetinde yaptığı işin esmanı [pencere ve kapı dahil olmak şartıyla] bilhassa fiyat-ı mukarreresi üzerinden hesap edilerek tesviye edilecektir.
- 6- Müteahhid taahhüdâtını ifa edemediği takdirde yedinci maddede muharrer teminat akçesi hazineye irad kayd olunacağı gibi imalat-ı harbiye müteahhid hesabına dilediği gibi duvar inşasına mezun ve müteahhid de fark-ı fiyatını tazmine mecburdur. İmalat-ı Harbiye bu hususta bir gûnâ protesto ve merasim-i kanuniyyeye mecbur olmayıp arzu ettiği takdirde mukaveleyi feshe salahiyetdârdır.
- 7- Müteahhid taahhüd-i vâki'nin kıymet muhammenesi bulunan üç yüz yirmi sekiz bin iki yüz kırk beş kuruşun yüzde onu olan otuz iki bin sekiz yüz yirmi dört buçuk kuruşa mahsûben yüz lirasını teminat akçesi olarak nakden teslim edecek mütebakisi olan yirmi iki bin sekiz yüz yirmi dört kuruş da ilk iki istihkakından kat' edilerek teminat akçesi yekûnüne iblâğen mahduz bulundurulacaktır.
- 8- İşbu mukaveleden dolayı tahaddüs edecek bilumum dava İmalat-ı Harbiye'nin bulunduğu mahall mahâkiminde rüyet olunacaktır.
- 9- Müteahhid [Ankara İstasyon Beşinci Şube Mühendisliğini] ikametgah-ı kanunî olarak irâe etmiştir.
- 10- İşbu mukavelename Ankara'da iki nüsha olarak te'ati edilmiştir. Fî 24 Eylül sene 1339.

İmalat-ı Harbiye	Müteahhid
Müdür-i Umumisi	Ankara'da Şimendüfer İstasyonunda Beşinci Şube Mühendisliği
Mustafa Asım	nezdinde misafireten mukim Dersaadetli Rasim Kalfa (imza-Rasim)

Muvacehemizde kırâet olunan işbu mukavelename zîrine mevzû imzalar şahısları ma'rufumuz Ankara'da İmalat-ı Harbiye Müdür-i Umumisi Miralay Asım Bey ile Müteahhid Dersaadetli Rasim Kalfa'nın olup mündericatını şifahen ... kabul ve ikrar eyledikten sonra bizzat ettiklerini beyan ve tasdik eyleriz. Fî 24 Eylül sene 1339.

Mezkur inşaatta müstahdem inşaat kalfalarından Dersaadetli Burhaneddin bin Hasan Hami (İmza)	Boyacı Ali Mahallesinde Mekteb inşaatında müstahdem Dersaadet inşaat avenelerinden İlyas bin Resul (imza)
--	---

Numara: Umumi – 12313

Hususi – 6905

İmalat-ı Harbiye Dairesine bizzat azimetle kıraet olunan işbu yirmi dört eylül sene bin üç yüz otuz dokuz tarihli nüshateyn mukavelename zîrine mevzû imzalar İmalat-ı Harbiye Müdür-i Umumisi Miralay Asım Bey Efendi ile Müteahhid-i muma-ileyh Dersaadetli Rasim Kalfa'nın olup bizzat vaz' eyledikleri bâlâda isimleri muharrer ma'rufların beyan ve tasdikinden nümayan olmakla aynen defter-i mahsusa bi'l-kayd bin üç yüz otuz dokuz sene-i hâliyesi şehr-i eylülün yirmi pazartesi günü tasdik kılındı. Fî 12 Safer sene 1342 ve fî 24 Eylül sene 1339.

Aslına mutabıktır.

Mühür – İmza

Sözleşmeye göre imzalandığı tarihten itibaren yaklaşık üç ay sonra tamamlanması gereken binalar için eksik malzemenin gönderilememesi dolayısıyla, ek bir madde ile inşaatın süresi Nisan 1924 tarihine ertelenmiştir. Büyük olasılıkla malzeme tedariki için gerekli mali gücün eksikliği ya da yetersizliği inşaatın durdurulma sebebi olmakla beraber, bahsi geçen binaların cephanelik olarak planlandığı aşağıdaki belgeden görülmektedir.²³⁰

Türkiye Cumhuriyeti

Başvekalet

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Aded/227

²³⁰ BCA, 030-18-1-1/8/50/11, 01 Ocak 1924. (Bkz. EK 6)

Askeri Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesiyle Yahşihan'da cephanelik duvarlarının inşasına müteahhid Rasim Kalfa miyanında mün'akid 24 Eylül 1339 tarih ve 12313/6905 numarolu mukavelename madde-i müzeyyesidir.

... mukavelenamenin üçüncü maddesinde muharrer malzeme-i inşaiyyenin vakt ü zamanıyla nakl edilememesi ve muhalefet-i hava münasebetiyle bu gibi duvar inşasının icrası fennen muvafık olamayacağı cihetle dördüncü maddede muharrer müddet tarafeynin muvafakatiyle 1340 senesi nisan gayesine kadar temdid edilmiştir.

Mebhusün-anh mukavelenamenin diğer mevaddı tamamen ve aynen mu'teberdir.

Kararname

Yahşihan'daki cephanelik duvarlarının inşasına mütedair Askeri Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesiyle Rasim Kalfa miyanında mün'akid 24 Eylül 1339 tarih ve 12313/6905 numarolu mukavelenameye sureti bâlâda muharrer maddenin tezyili Müdafaa-i Milliye Vekalet-i Celilesinin 16/1/1340 tarih ve 149 numarolu teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 30//1340 tarihli ictimâ'ında kabul olunmuşdur.

30/1/1340

Türkiye Reis-i Cumhuru

Gazi M. Kemal

(Bakanlar Kurulu İmzaları)

1924 yılı itibariyle Kırıkkale'de kurulmaya başlanan askeri sanayii tesisinde, ilk olarak mermi fabrikası işletmeye açılmış ve ardından 1928 yılında Pirinç Fabrikası, yine aynı yıl Kuvvet Merkezi, 1937 yılında Top Tüfek Fabrikası, 1939 yılında da Barut Fabrikası eklenmiştir. Devamında başka yeni tesisler ve marangoz fabrikası ile tesisin gelişme ve genişletme işlemleri devam etmiştir. 1950 yılına kadar Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne

tabi olan bu tesis 8 Mart 1950 tarihinde yeni harp sanayii kurumu olan Makine Kimya Endüstrisi'ne devredilmiştir.²³¹

3.2.2.1.Topçu Mühimmat Fabrikası: Top mermisi üretimi yapan İstanbul Zeytinburnu Mühimmat Fabrikası, Türkiye açısından Birinci Dünya Savaşı'nı sonlandıran ateşkes ile birlikte çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştı. Buradaki tezgahların önemli bir kısmı Milli Mücadele sırasında Anadolu'ya kaçırılmıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yetersiz kalan Zeytinburnu Fabrikası'na karşılık Kırıkkale'de bir tesis kurulması kararlaştırılmıştır. Topçu mühimmatı ihtiyacının karşılanması için açılan bu fabrikanın ihalesi 1925 yılında Nielsen Winther isimli Alman firmasına verilmiştir. Fabrikada 15 cm. çapına kadar çeşitli mermilerin üretiminin yapılması amaçlanmıştır.²³² Tesis tam olarak 1928 yılında 27.000 m²'lik bir alana sahiptir. 26 Nisan 1929 tarihinde 7,5'lik şarapnel, 81 mm.lik havan, 10,5 ve 15,5'lik tahrip mermilerinin deneme çalışmaları başlamıştır. Tesiste 81 mm'lik Brant havan topları mermileri ve ayrıca 1939-1940 yıllarında 185.000 adet müdafaa amaçlı ve 40.000 adet taarruz amaçlı el bombaları da üretilmiştir. 1928-1941 yılları arasında sırasıyla Rıza Yavuzalp, A.Seyfi Taner ve Ekrem Akpay fabrikanın müdürlüğünü icra eden isimlerdir.²³³ 1928 yılında mermi imalat ve pres kısmı üretime başlamıştır. 1933 yılına kadar sadece mermi gövdelerini üretebilen fabrika, 1933 yılı itibariyle tam atım topçu mühimmatı imalatı yapılabilmektedir. Birinci Dünya Savaşı zamanında Almanya'dan sipariş edilip kurulamayan 6 adet 15 cm'lik dörtlü mermi tezgâhlarının 1932 yılında fabrikaya yerleştirilmesi ile tesisin üretim kapasitesi arttırılmıştır. Mermi, Tapa ve İmla olmak üzere 3 birimden oluşan fabrikanın Tapa İşletmesi, 1931 ve 1932 yıllarında Zeytinburnu'ndan getirilen tapa tezgâhları ile üretime geçmiştir. Mermi biriminde; sıcak ve soğuk pres, çarkhane, kovan, avadanlık çarkhanesi, mastar üretimi, Tapa biriminde; otomatik soğuk pres, döküm pres, çarkhane, mastar ve apart üretimi; İmla biriminde ise; püsüs, imla, boya, fosfatlama, terkip ve ambalaj gibi işler yapılmıştır.²³⁴

²³¹ Oğuz, *Kırıkkale'nin Kuruluşunda Silah Sanayinin Rolü*, s.51.

²³² Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.63.

²³³ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.111-119.

²³⁴ Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.74.

3.2.2.2.Top Fabrikası: Ankara top fabrikası, eldeki topların tadilatı konusunda çalışmalar yaparken çeşitli yeni top dökümleri için de Kırıkkale Askeri Fabrikalar tesisine yeni bir fabrika açılması kararı alınmıştır. Ülkenin ağır silah ihtiyacını karşılamak için açılacak olan bu fabrikada yeni sahra topu, obüs, uçaksavar topu, sahra obüsü gibi ağır silah ihtiyacına yönelik olacaktır. Bu doğrultuda kurulması düşünülen modern fabrikanın ihalesi yine bir Alman firması olan “Gutehoffnungshütte Raynmetal Borsing” şirketine verilmiş, 1937 yılında kurulmaya başlanmış ve 1939 yılında da tamamlanmıştır. Adı geçen Alman firmasına fabrikanın bedeli 6 senede ödenmek üzere yaklaşık 3.616.327 TL karşılığında ihale edilmiştir. Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü’nün 1937 yılı bütçesi 3.065.293 TL iken ihale bedeli daha fazladır. Yapılan bu büyük yatırıma rağmen yeterli gelmeyen bütçe dolayısıyla, tekerlek ve saraç atölyelerinin kurulumu daha sonraya bırakılmıştır. Optik birim için de Ankara Silah ve Marangoz Fabrikası’ndan yararlanılması planlanmıştır. Yine ihalede yer alsa da müdürlük binasının Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü tarafından yapılması kararlaştırılmıştır.²³⁵

İkinci Dünya Savaşı sebebiyle Almanya’da eğitim için bulunan Türk teknik personel eğitimlerini tamamlayamadan yurda dönüş yapınca ve yine savaş dolayısıyla Alman mühendis de hem getirilememiş hem de ülkede bulunanlar Almanya’ya dönüş yapmak durumunda kalınca tesiste istenilen başarıya ulaşamamıştır. 1940 yılında yine de eldeki bilgi ve malzemelerle çalışır duruma getirilen fabrika, top veya obüsler için gerekli toparlak, düzen, cephanе arabası ve namlu taşıma araçlarını üretebilecek kapasiteye ulaşmış; 355 adet tanksavar, dağ ve sahra topları yapılabilmektedir. Fakat 1948 yılında ABD’den sağlanan yardımlarla üretim devam etmiş olsa da onarım ve havan topu imali ile sınırlı kalmıştır.²³⁶

3.2.2.3.Tüfek Fabrikası: 1934 yılında Ankara Tüfek Fabrikası’nda günlük 100 adet tüfek üretimi yapılması planlanmış ve bu doğrultuda yeni tezgâhların alınması ile fabrikanın geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat alınacak bu yeni tezgâhların modern ve elektrik motorlu olması fabrikadaki mevcut tezgâhlarla uyumlu çalışabilmelerine engel oluşturmuştur. Bunun sebebi ise fabrikadaki mevcut tezgâhların muhtelif yerlerden getirilmiş, kısmen tamir edilmiş

²³⁵ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.79.

²³⁶ Yılmaz, Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii’nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları, s.68,69.

ve kayışla çalışmaları idi. Yine mevcut binaların da yeni tezgâhların kurulmasına uygun olmayışı yeni binaların inşasını gerekli kılmış ve bu sebeple Kırıkkale’de Müteahhit Sırrı Duğral tarafından, yapılan anlaşma sonucu 149.583 lira karşılığında yeni bir fabrika kurulmuştur. İlerleyen süreçte Ankara Tüfek Tamirhanesi’nin de buraya nakli planlandığı için fabrikanın projesi buna uygun olarak tasarlanmıştır. İmalathane 22 Ekim 1936 tarihinde tamamlanmış ve Ankara Tüfek İşletmesi’nden getirilen bazı tezgâhlar buraya aktarılmıştır. 334 adet yeni tezgâh ise 13 Nisan 1935 tarihinde “Fritz Werner” firmasından 5 senede ödenmek üzere 734.750 lira ve Reichmark firmasından yaklaşık 425.204 liraya sipariş edilmiştir. Fabrikadaki üretilmesi planlanan yeni tüfeklerin bağlama tertibatları ise eldeki imkanlar kullanılarak ülke içerisindeki çeşitli fabrikalarda imal edilmektedir. 1939 yılında eksikler giderilmiş ve çalışacak personel yetiştirilmiş olarak yeni tüfek üretimine başlanmıştır. 1940 yılı itibarıyla seri üretime geçilmiş ve günde 100-150 adet yeni tüfek imalatı yapılmıştır.²³⁷

3.2.2.4.Kuvvet Merkezi: Kırıkkale askeri sanayii tesisinin elektrik ihtiyacını karşılamak için kurulmasına karar verilen santral, ilk aşamada 1928 yılında dizel santral kısmı ve sonrasında 1936 yılında buhar türbini santrali ve su dağıtım birimi ile faaliyete geçirilmiştir. Dizel santrali “Rella” firmasına, dizel motorları İsveç “Atlas” firmasına, jeneratörler ve elektrik tesisatı ise “AEG” firmalarına ihale ile inşa ettirilmiştir. 1 Mart 1937 tarihinde türbin santrali tamamlanmış ve deneme çalışmalarına başlanmıştır. 16 Mayıs 1937 tarihinde ise Askeri Fabrikalar Umum Müdürü Tümgeneral Eyüp Durukan santralin açılış merasimini gerçekleştirmiştir. Kuvvet Merkez Müdürü mühendis Numan Sinanoğlu, “Cumhuriyet Hükümetinin Türk ulusuna hediye ettiği bu ölmez eserlerin günden güne çoğalmasından duyulan sevinç ve şükran hislerini” belirten bir konuşma yapmıştır. Santral üç aylık deneme süresinin ardından 1 Haziran 1937 tarihinde Türk mühendis ve işçilerine teslim edilmiş ve faaliyete geçirilmiştir.²³⁸

3.2.2.5. Çelik Döküm ve Haddehanesi: Kırıkkale’de savunma sanayinin gelişme ve geliştirme girişimleri devam ediyor ve o dönemki ihtiyaçlar dolayısıyla bu kez de yeni ve modern bir çelik döküm ve haddehanesi kurulması planlanmıştır. Bunun için de 29 Eylül 1929 tarihinde bir

²³⁷ Sezgin, 1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar, s.80,81.

²³⁸ Önder, Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri, s.65.

sözleşme ile Alman Gutte Hoffnungs Hutte-Demag firmalar grubuna kurulacak olan tesis, bedeli 6 yılda ödenmek üzere yaklaşık 8.754.340 TL karşılığında ihale edilmiştir. Yapılan anlaşma gereği; “Çelikhane, Haddehane ve müstemilatı, Müdüriyet binası, çelikhane, haddehane binaları, hurda meydanı, jeneratör dairesi ile kömür meydanı, dolomit dairesi, tamirhane ve transformatör binaları, lokomotif solajı ile ana binalardaki ilave kısımları, demiryolu işletme, içme ve kirli su şebekeleri ve fabrika arazisinin hudut çiti inşası, Hurda meydanı teçhizatı, Dolomit Tesisatı, Jeneratör tesisatı ve buhar kazanları, Siemens Martin ocakları ve teferruatı, Döküm hali teçhizatı, Çelik döküm teçhizatı, Kır döküm tesisatı, Bilumum vinçler, Haddehane tertibatı, Tamirhaneler, Labaratuar tesisatı, Umum elektrik tesisatı, Yedek Malzeme, Altı aylık işletme ve üretme tesisleri...” firma tarafından inşa edilecekti. İnşa aşamasında ayrıca altı ay süreyle Türk işçileri ve uzmanları yetiştirmek üzere Almanya’dan uzmanlar gelecek ve tesiste çalışacaklardı. 15 Ocak 1932 tarihinde öğretim süresinin sonunda ilk döküm yapılmış ve 5 gün sonra ilk blok haddelenmiştir²³⁹.²⁴⁰

Fabrikanın çelik üretiminden sonra devam eden süreçte işlemeye devam edebilmesi için Devlet Demiryolları’nın ray ihtiyacı üretimine katkı sağlaması amacıyla yapılacak girişimleri de aynı şirketlere ihale edilmiştir.²⁴¹ İlerleyen süreçlerde fabrikanın geliştirme işleri devam etmiş gelen hurdaların kesilmesi için bir oksijen tesisatı ve yine Almanya’dan ithal edilen sac kesme ve sac doğrultma tezgahları kurulmuştur. Alman işçi ve mühendisleri tarafından teste tabi tutulan fabrika 15 Temmuz 1932 tarihinde Türk çalışanlarına teslim edilmiştir.²⁴² Almanlar tarafından yapılan deneme sürecinde 1.760 ton ağırlığında 117 döküm mermi, ray ve sac çeliği dökülmüş ve bundan yaklaşık 400 ton kadar çeşitli ebatta mermi çeliği, 145 ton ray, 45 ton ince malzeme ve sac üretimi yapılmıştır. Ray düzeltme presi ise yeterli görülmemiş ve firmadan 10 Kasım 1932 tarihinde ray sukut cihazı ve 20 Mayıs 1936 tarihinde de ikinci ray presinin alınması ile bu birim de tamamlanmıştır.²⁴³

²³⁹ Haddelenme; kullanıma uygun olarak şekillendirme işlemi.

²⁴⁰ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.152,153.

²⁴¹ BCA, 030-18-01-02/12/41/12, 7 Haziran 1930. (Bkz. EK 7)

²⁴² Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.66.

²⁴³ Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.94.

3.2.2.6. Pirinç Döküm ve Haddehanesi: Zeytinburnu tesisindeki pirinç döküm ve haddehanesi yetersiz kalınca Kırıkkale askeri sanayii tesisinde yeni bir pirinç döküm ve haddehane fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun için fabrikanın ihalesi, bir İsveç firması olan Landes Krona'ya 12 Temmuz 1926 tarihinde, 1.315.045 dolar karşılığında verilmiştir. Yapılan anlaşma gereği firma tarafından; tüm detay ve tertibatı ile bir pirinç dökümhanesi, bir transformatör binası, bir ambar, bir kapıcı binası, demiryolu ve vagon baskülü, müdüriyet binası ve laboratuvar yapılacaktır ve bunun için 16 ay süre verilmiştir. Tesis Alman inşaat prosedürlerine göre inşa edilecek ve Pirinç döküm ve haddelenmesi üzerine Türk işçi, usta ve mühendislerle eğitim verilecektir. 15 Mayıs 1929 tarihinde faaliyete geçen tesiste; 300 kadar personel, elektrik üretimi için 6 adet ayaks ocağı bulunmaktadır Bunun yanında tel, çubuk ve profil yapmak için 1 milyon kg'lık tazyikli pres bulunmaktadır. Fabrikada bakır tel ve levha, fişek ve top kovani, pirinç malzemeden çubuk profil, tel, boru ve nikel kaplı malzeme üretimi yapılmakta ve fabrika bünyesinde döküm, hadde, pres, yüksük, tasfiye, bakım onarım ve başka yardımcı birimler de mevcuttur. Günümüzde de çalışmalarını sürdüren tesis hem askeri hem de sivil ihtiyaç üretimi yapmaktadır.²⁴⁴

3.2.2.7. Nitroselülozlu Barut Fabrikası: İhtiyaç doğrultusunda yine Kırıkkale askeri tesislerinde, yapımına karar verilen nitroselülozlu barut fabrikasının kurulumu, 1 Aralık 1936 tarihinde Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp ve Köln'deki Rottvail firmasının anlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Ankara'da gerçekleşen anlaşma ile 14 Mayıs 1937 tarihinde temeli atılan fabrikanın kazan dairesi temeline, üzerinde "Ulu Önder Kemal Atatürk Cumhurreisi, İsmet İnönü Başvekil, Kazım Özalp Milli Müdafaa Vekili ve Fevzi Çakmak Genelkurmay Reisi iken, General Eyüp Durukan'ın Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü esnasında 14.5.1937 tarihinde Kırıkkale Barut Fabrikası temeli atıldı." şeklinde bir yazı bulunan kutu yerleştirilmiştir.²⁴⁵ On yedi buçuk aylık bir çalışma ile yapımı tamamlanan ve 68 binadan müteşekkil fabrika üç aylık bir deneme sürecinin ardından 1 Mayıs 1939 tarihinde Türk işçi ve mühendislerle teslim edilmiştir. Üretime başlanan fabrikanın kapasitesi günde 700 kg tüfek barutu, 700 kg top barutu ve senelik olarak 24 saatlik bir mesai ile 840 ton nitroselülozlu barut pamuğu şeklindedir.

²⁴⁴ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.159-164.

²⁴⁵ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.66.

Bunların yanı sıra fabrikada bakır sülfat, sodyum sülfat, tahrip denemeleri için sevk barutu, manevra ve merasim barutları ve kezzap da üretilmiştir.²⁴⁶

3.2.2.8. Dişli Fabrikası ve Diğer Fabrikalar: 1936 yılında deneme amaçlı üretilen bir tank ile gündeme gelen dişli fabrikası, eldeki tesislerde tank motoru ve dişli üretiminin yapılamayacağını anlaşılmaması sonucu kurulmuştur. Kurulma aşamasında sadece tank değil, tüm motorlu araçlar için dişli üretilmesi amacıyla bir projelendirme yapılmış ve yine bu fabrika da bir Alman şirketine ihale edilerek 1938 yılında tamamlanmış ve üretime geçirilmiştir. Fabrikanın tezgahları ise 1937 yılında “Haln und Kolb” şirketinden alınmıştır.²⁴⁷

Kırıkkale tesisinde bahsettiğimiz fabrikalardan başka birimler de kurulmuştur. Askeri kurumların ve ordunun hayvanlarının nal ihtiyacı için Askeri Fabrikalar Genel Müdürü Tümgeneral Eyüp Durakan’ın girişimi ile 14 Nisan 1932 tarihinde Nal fabrikası kurulmuş ve 29 Mart 1933 yılında faaliyete geçen fabrika daha sonra çelik fabrikasının idaresine dahil edilmiştir. Ordu haberleşme araçlarının tadilatı ve pil ihtiyacı için Kuvvet Merkezi binasına kurulan muhabere tamirhanesi, 1939 yılında faaliyete geçmiş ve burada telefon, telsiz, motor, dinamo bobinlerinin onarımı yapılmaya başlanmıştır. Yine kapsül üretiminde gerekli olan fülminat imali için büyük bir fabrika girişimi yapıldı ise de bitirilememiştir. Çünkü Kayaş Kapsül Fabrikası’nın istenilen fülminatı yapılabilecek durumda olması bu büyük yatırıma ayrılacak bütçenin israfının önüne geçmiş ve fülminat imalinin burada devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır.²⁴⁸

3.2.3. Silahlara Av ve Revolver Fişekleri Fabrikası

Başlarda Gümrük ve Tekel Bakanlığı’na bağlı olan bu fabrika 27 Mayıs 1934 tarihinde Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesine alınmıştır. Melinit isimli bir Fransız şirketi, Maliye Bakanlığı ile yaptığı anlaşma gereğince ülke içinde revolver, av fişegi ve av saçması üretme, bunun için kurulacak fabrikaları tesis edene kadar da bunları yabancı ülkelerden getirerek satma hakkını almıştır. Şirket yurt dışı ticareti ile bir süre uğraştıktan sonra adı geçen

²⁴⁶ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.141-143.

²⁴⁷ Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.69.

²⁴⁸ Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.70.

fabrikaları kurdu ise de iflas etmiş ve fabrikaları Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na devretmiştir. Fakat başarı sağlanamayınca bu kez de tesis Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmış ve fabrikada bir seferberlik ve savaş durumunda fayda sağlamak için harp fişeği üretebilecek düzenleme yapılmıştır. Fabrikanın kapasitesi senelik 4.500.000 adet av kovarı, 2.000.000 adet av fişeği ve 400.000 kg sacma üretebilecek durumdadır. Fabrika her ne kadar Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlı olsa da sivil ihtiyaca yönelik üretim de yapmıştır.²⁴⁹

3.2.4. Erzurum Silah Fabrikası

Daha önce kuruluşundan bahsettiğimiz Erzurum Silah Fabrikası'nın müdürlüğünü sırasıyla 1921 yılında İstihkâm Kaymakamı Şükrü Bey, 1922'de Topçu Kaymakamı Salih Bey, 1924 yılında Topçu Kaymakamı Halit Bey yapmışlardı. 1924 yılında fabrika; Top Birimi'ne Yüzbaşı Cemalettin Bey, Tüfek Birimi'ne Yüzbaşı Emin Bey, Marangoz Birimi'ne Yüzbaşı Cemal Efendi tayin edilmek suretiyle yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu dönemde Kars'tan 30 beygirlik bir dizel motoru ve tezgâhlar getirilerek fabrikaya kurulmuştur. 1924 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından gönderilen bir heyetle tesiste geliştirme çalışmaları yapılmış; çarkhane, tüfekhane, dürbühane, marangozhane genişletilmiş ve elektrikli aydınlatma tesisatı kurulmuştur. Bunlara ek olarak fabrika bünyesinde kimyahane, hartuç ve mühimmat birimleri de oluşturulmuştur.²⁵⁰

Böylece doğu ordularının ihtiyaçlarının tamamını karşılayacak hale gelen tesiste 1924 yılında 102, 1930 yılında 250 ve 1936 yılında ise 306 civarında personel istihdam edilmiştir. 1926 yılında 1.000 adet tahta kurutma işlemi yapabilen “kurutmahane” kurulmuştur. 1930 yılında işletme; top, tüfek, motor, hartuç, kapsül tamiri, marangozluk, demirhane ve döküm bölümleriyle fabrika sorunsuz işlemekteydi. 1934 yılında fabrikaya patlayıcı maddeler için bir birim açılması kararlaştırılmış ve bu görev için de kimyager aranmaya başlanmıştır. 1936 yılında bu bölüme patlayıcı madde tahliye ve imla kısmı ilave edilmiş, aynı yıl işçilerin sağlığı için bir doktor istihdamı arayışına girilmiştir. Yine bu dönemde fabrikanın imalat hacmi 1934

²⁴⁹ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.110.

²⁵⁰ Ersoy Zengin, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu Kışlası İş Ocağı”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.261,262.

yılına göre 4 kat artmış ve fabrikayı ziyaret eden Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından tesisin senelik tahsisatı 50 bin lira daha arttırılmıştır. Erzurum Silah Fabrikası, 1949 yılında MKEK'e devredilmiş ise de harp sanayii üretim tesisi olarak sayılmamıştır. Ordu tamirhanesi olarak işletimini sürdüren tesis 1958' yılında "3.Ordu Komutanlığı Ordu Donatım Ağır Bakım Tamir Fabrikası" ismini almıştır.²⁵¹

3.2.5.Bakırköy Barut Fabrikası

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında üretimine son veren Bakırköy Baruthanesi, 1924 yılında yeniden faaliyete geçirilmiş ve Haziran 1930 yılına kadar dumansız top barutu üretimini sürdürmüştür. İthalattan daha fazla maliyeti olduğu gözlemlenen fabrika bu sebeple tekrar kapatılmış ise de 1932 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürü Tümgeneral Eyüp Durukan'ın girişimleri ile Topçu Albay Şevki Bey ve İstihkam Albay M. Ali Bey fabrikanın yeniden faal hale getirilmesi için görevlendirilmişlerdir. İlk olarak Nitrik asit birimi açılarak 20 Kasım 1932 tarihinde yeniden pamuk barutu üretimine başlanmış ve 1934 yılında geliştirme amaçlı bir bina daha kurulmuştur. Buraya 90 beygir gücünde halat ile çalışan bir buhar makinesi, iki adet süzme santrifüjü ve bir karışım fiçisi monte edilmiştir.²⁵² Yapılan bu çalışmalarla yeniden dumansız barut üretimine başlayan tesis 1930 yılına kadar normal faaliyetini sürdürmüştür. Fakat yine ithal barutun maliyetini aşmış olması sebebiyle tekrar kapatılmış ise de ülke içinde başka barut üreten fabrika olmaması dolayısıyla, 1932 yılında tekrar açılmıştır. 1939 yılında ise Kırıkkale askeri sanayiine bir Barut Fabrikası açılınca Bakırköy Barut Fabrikası'nın faaliyetine son verilmiştir.²⁵³

3.2.6.Zeytinburnu Silah Tamirhanesi

Zeytinburnu tesisindeki Fişek Fabrikası'nın tezgahlarının 1924 yılında Ankara'ya gönderilmesi sonucu buradaki boşa çıkan binaya Karaağaç Tapa Fabrikası aktarılmıştı. Maliye Vekaleti'ne devredilen bu fabrikanın arazisi daha sonra özel teşebbüs kuruluşlarının önde gelen isimlerinden Şakir Zümre şirketine satılmıştır. Tesisteki Marangoz fabrikası ise Ankara'ya

²⁵¹ Zengin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu Kışlası İş Ocağı", s.262-271.

²⁵² Sezgin, *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*, s.90.

²⁵³ Akay, "Atatürk Döneminde Askerî Fabrikalar", s.2.

aktarılmıştır. Bu sırada tesiste; faaliyetine devam eden Zeytinburnu Tapa Fabrikası ile 1936 yılında kurulmuş olan silah tamirhanesi dışında başka bir fabrika yoktur. 1 Ağustos 1932 tarihinde tamamen faaliyet dışı bırakılan Zeytinburnu tesisinden kalan malzemeler de Ankara ve Kırıkkale fabrikalarına aktarılmıştır.²⁵⁴

1927 yılında Karaağaç tapa fabrikasından getirilen tezgahlarla üretimini sürdüren Zeytinburnu Tapa Fabrikası'nda fabrikanın ihalesinin verildiği Fransız Oto-Moto şirketi tarafından tapa tadilatları yapılmaktaydı. 1931 yılına kadar bu çalışmalarını sürdüren fabrikadan istenilen verim alınamayınca tapa tezgahları Kırıkkale'ye gönderilerek Zeytinburnu Tapa Fabrikası'nın işleyişi sonlandırılmıştır. Bunun dışında Trakya'da bulunan birliklerin silah onarımları ihtiyacı oluşunca, 27 Mayıs 1935 tarihinde Zeytinburnu tesisindeki fişekhane, silah tamirhanesi olarak düzenlenmiştir. Bazı eski tezgahların onarılıp binaya monte edilmesi ve bazı yeni eklemeler sonucu 1936 yılında silah tamirhanesi faal duruma getirilmiştir. Bu fabrikada Trakya'daki birliklerin tüfek, makineli tüfek, top arabası tekerleklerinin tadilatı yapılmış ve fabrikanın önündeki askeri rampa ile deniz iskelesi ve vinci gibi özelliklere sahip olması, nakil ve sevk işlerini kolaylaştırdığı için büyük çaplı topların da tadilatı burada yapılmıştır.²⁵⁵

3.2.7.Diğer Askeri Tesisler

Milli Mücadele sonrası yeni kurulan yukarıdaki tesislerden başka savaşlarda yıpranan ordu silahlarının bakım ve onarımı için ülke genelinde çeşitli yerlerde de tamirhaneler ve fabrikalar inşa edilmiştir. Bunlar; İzmir Silah Tamirhanesi, Çorlu Silah Tamirhanesi ve Çanakkale Silah Tamirhanesi'dir.

İzmir-Halkapınar Silah Tamirhanesi, 1884 yılında kurulan, bölgedeki su kuvvetinden faydalanarak üretilen enerji ile gaz motorları imal eden bir İngiliz şirketine ait işletme iken Milli Mücadele'nin hemen akabinde 10 Ekim 1922 tarihinde, Askeri Fabrikalar kurumu tarafından el konularak devlet bünyesine alınmıştır. Kurum idaresinde iken geliştirme ve genişletme çalışmaları yapılan fabrikaya, bölgedeki ordunun silah tamiri ve malzeme üretimini yapacak şekilde donanım sağlamak amacıyla 1934 yılında yeni bir bina daha eklenmiştir. Mühimmat yenileme ve ayrıştırma işleri için aynı yıl mermi tahliye ve imalathanesi, 1937 yılında bir

²⁵⁴ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.85.

²⁵⁵ Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.85,86.

patlayıcı madde deposu ve 1939 yılında da bir demirhane ve dökümhane kurulmuştur. 1940 yılında ise su gücünün yetersizliği sebebiyle şehir elektriği çekilmesine karar verilerek bir transformatör dairesi inşa edilmiştir. Tamirhanede; motorlu araçlar, silah, nakil araçları ve optik malzeme tadilatları yapılmış ve 20 subay ve memur ile 153 işçi istihdam edilmiştir.²⁵⁶

Trakya'daki askeri birliklerin ve motorlu araçların sayılarındaki artış dolayısıyla Çorlu'da da bir silah tamirhanesi açılması planlanmış ve 1939 yılı sonunda inşası tamamlanmıştır. Elektrik ihtiyacı için Ankara'dan bir lokomobil getirilerek tamirhaneye kurulmuş ve daha hızlı hareket kabiliyeti oluşturmak için ayrıca 55 kilowattlık bir dizel dinamo da eklenmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa'dan tezgahlar getirilmesi planlanmış fakat İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması buna engel olmuştur. Tamirhane eldeki imkanlarla faaliyete geçirilmiştir. Çanakkale tamirhanesi de şehrin bulunduğu konum dolayısıyla kurulması gerekliliğine karar verilerek oluşturulmuştur. Çanakkale yakınındaki Işıklı'da, 1939 yılında kurulumu tamamlanan tamirhanenin enerji ihtiyacı kömür ile çalışan bir lokomobil ve yedek dizel motoru ile sağlanmıştır. Yine İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla tamirhanenin yeni tezgahları getirilememiş ve Çorlu'daki gibi eldeki imkanlarla faaliyete geçirilmiştir. Burada da silah, nakil aracı ve optik malzeme tadilatı yapılmış ve 15 subay ve memur ile 68 işçi istihdam edilmiştir.²⁵⁷

Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı sonrasında faaliyetleri son bulmuş olan Konya ve Kayseri güherçile kalhaneleri, İstiklal Harbi sonrasında da barut işlerinin idaresinin önce Maliye sonra da Tekel Bakanlığı'na geçmesi ve av barutunun da ithalatla sağlanması sonucu faaliyet gösterememişlerdir. Güherçile mesleği artık neredeyse son bulmuş durumdadır. Fakat Silahtarağa Av Fişeği Fabrikası'nın Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'nün bünyesine alınması ve 1934 yılında Elmadağ barut ve dinamit fabrikalarının açılması ile yeniden potaslı güherçile ihtiyacı gerekmiş, Konya ve Kayseri kalhaneleri de yeniden açılmış ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Böylece Elmadağ Barut ve Patlayıcı Fabrikası, Silahtarağa Av ve Revolver Fişekleri Fabrikası, Nitroselülozlu Barut Fabrikası ve kapanana kadar Bakırköy Barut Fabrikası için güherçile ihtiyacı bu tesislerden sağlanmıştır.²⁵⁸

²⁵⁶ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.95.

²⁵⁷ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.98,99.

²⁵⁸ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.145,146.

3.3.Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Diğer Faaliyetleri

1930 yılında İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün yerini alan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü, Cumhuriyet'in düzenli ve modern harp sanayisinin teşekkülünü sağlayan kurum olmuştur. Oluşturduğu tesislerde üretilen ya da tamiri sağlanan askeri malzemelerin yanı sıra ithal yollarla, üretim imkanı bulunmayan malzemelerin belirlenmesi ve alımı, fabrikalardaki usta, işçi ve mühendislerin eğitimi, yurt dışından fabrikaların kurulumuna ve buralardaki personelin eğitimine katkı sağlayacak mühendis ve uzman getirtilmesi, fabrikalardaki üretim için ülke içerisindeki hammadde kaynaklarının belirlenmesi gibi görevleri de bulunmaktadır.

Yurt dışından satın alınacak malzemeler için; kliring²⁵⁹ yöntemi ile alım sağlamak, yalnızca ülke içerisinde üretim ve kaynağı olmayan malzemeleri almak şeklinde iki önemli karar alınmıştır. Fakat buna rağmen gerekli malzemenin yeterli gelmemesi sebebiyle, yurt dışı alımlarının sürdürüldüğü gibi bazen kliring anlaşmalı ülkelerde istenilen malzemenin bulunamaması nakdî ödeme ile başka ülkelere de alımı zorunlu kılmıştır.²⁶⁰

Kurulan askerî fabrikalarda hizmet verecek teknik personelin yetiştirilmesine de büyük önem verilmiştir. Bu amaçla fabrikalarda istihdam edilecek sivil mühendis, subaylar, teknisyen ve ustalar olmak üzere durumları uygun olanlar 1924 yılından itibaren kısa bir hazırlık sürecinden sonra başta Almanya ve Fransa olmak üzere yurt dışına öğrenime gönderilmişlerdir. Birçok araştırmada 1924 yılı, yurtdışı tahsilleri için başlangıç yılı olarak gösterilse de eldeki bir belgeden, 1922 yılında Askeri Fabrikalar bütçesinden 5.000 TL'nin bu iş için ayrılması gerektiği konusunda meclise kanun tasarısı sunulduğunu görmekteyiz. Yani yurt dışına öğrenci gönderilme süreci 1924 yılı itibariyle olsa da bu planlamanın çok daha önceden yapılmaya başlandığı ya da nadir de olsa 1922 yılında da yurt dışı tahsiline gönderilenler olduğu düşünülebilir. Adı geçen belge tercümesini aşağıda bulabilirsiniz.²⁶¹

1795/616

Lâyiha-i Kânûniyye

²⁵⁹ Ülkeler arası alışverişin mal değiş tokuşu ile yapılması.

²⁶⁰ BCA, 030-18-01-02/82/14/18, 25 Şubat 1938, (Bkz. EK 8). BCA, 030-18-01-02/37/48/5/, 21 Haziran 1933, (Bkz. EK 9)

²⁶¹ BCA, 030-18-1-1/5/26/11, 29 Ağustos 1922. (Bkz. EK 10)

Madde 1: Askerî Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyyesi (1)338 senesi bütçesinin 338'inci faslının onuncu ve Avrupa'ya berây-ı tahsil gidecek talebe masrafı maddesine beş bin lira fasl-ı mezkûrun birinci maddesinden naklen vaz' edilmiştir.

Madde 2: İşbu kanunun icrasına Müdafaa-i Milliye ve Maliye vekilleri me'mûrdur.

29/8/(13)38

TBMM İcra Vekilleri Hey'et-i Reisi	Şer'iyye Vekili	Müdafaa-i Milliye Vekili	Adliye Vekili	Dahiliye Vekaleti Vekili	Hariciye Vekaleti Vekili
Maliye Vekili	Maarif Vekili (Hastalığı hasebiyle ictimâ'da bulunamamıştır)	Nafia Vekaleti Vekili	İktisad Vekili	Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti Vekili	Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti Vekili

Yurt dışına gönderilecek lise ve askeri sanayi mektebinden öğrenciler önce bir sınava tabi tutuluyor ve başarı sağlaması durumunda gönderiliyorlardı. Öğrencilerle birlikte bir de onları izlemek ve değerlendirmek amacıyla müfettiş tayin edilmiştir. Öğrenim masrafları Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü tarafından karşılanan bu öğrenciler, ülkeye döndüklerinde her eğitim senesi için iki sene zorunlu hizmetle görevlendiriliyorlardı. 1932 yılında getirilen yeni kanunlarla askeri mühendis ve fen memurları yetiştirilmesine yenilikler getirilmiş, Genelkurmay ve Milli Müdafaa Vekaleti bu işler için görevlendirilmişlerdir. Bu tarihten itibaren tüm Umum Müdürlükleri, Deniz ve Hava kurumları için gerekli fen elemanları da yurt dışına eğitim için gidebilmektedir ve artık sivil lise mezunları bu öğrenim hayatına dahil edilmemektedir.²⁶²

Yurtdışına eğitim için gönderilen bu öğrencilerden başka mühendis, teknisyen ve işçi yetiştirmek üzere Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesinde açılan okullarda da eğitim verilmekteydi. Ayrıca yurt dışından askeri sanayi alanında uzmanlar getirme ve fabrikaların kuruluş sözleşmelerindeki müteahhit firmalara, bu fabrikalarda eğitim hizmetleri vermeleri şartları da koşulmuştur.

²⁶² Önder, *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*, s.82.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan İstanbul'daki Askerî Sanayi Mektebi'nin de faaliyetine devam etmesi sağlanmış ve uzun bir süre fabrikaların zanaatkâr ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 1932 yılında Kırıkkale'ye taşınan bu okul, bir sanat lisesi olarak yeniden düzenlenmiş ve Askerî Sanayi Lisesi adını almıştır. Fakat lise seviyesindeki askerî okullar, Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olduğu için adı geçen okul, askeri fabrikalar bünyesinden çıkarılmıştır. Bu sebeple 1933 yılından itibaren askeri lise mezunları vermeye başlayan kurumun zanaatkar yetiştirme durumu son bulmuştur. Bunun üzerine Erzurum'da 1935 yılında bir Çırak Ocağı açılarak zanaatkâr ihtiyacı karşılanmaya çalışılmışsa da yeterli olmamıştır. 1924-1933 yılları arasında 61 lise ve Askerî Sanayi Mektebi mezununun, 56 tanesi Almanya'ya, 5 tanesi de Fransa'ya olmak üzere Avrupa'ya gönderilmişlerdir. Makine, elektrik, inşaat, maden sanayii, kimya, kimyager, makine optik ve ticaret gibi çeşitli alanlarda eğitim gören öğrencilerden 4 tanesi başarısız olarak geri çağırılmış, 1 tanesi gittiği ülkede kalmış, 1 kişi kaybolmuş, 1 kişi masraflarını ödeyip ayrılmış, 3 kişi mecburî hizmet sonrası istifa etmiş ve 5 kişi de anlaşma dahilindeki çalışma sürelerini yarıda bırakıp kurumdan ayrılmıştır. Devam edenlerden ise genel müdürlüğe kadar yükselen dahi olmuştur.²⁶³

Diğer taraftan çeşitli branşlardaki yetişmiş eleman ihtiyacı için Avrupa ülkelerinden uzmanlar da getirilmiştir. Bununla ilgili şöyle bir durum gelişmiş ve İmalat-ı Harbiye döneminde Ankara Fişek Fabrikası'nda istihdam edilmek üzere getirilen Macar asıllı bir mühendis olan Emil Yervan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı bölgenin Romanya'ya bırakılması sonucu ülkesine dönmek istemeyerek TC vatandaşlığı başvurusunda bulunmuştur. Bununla ilgili belge çevirisini aşağıda bulabilirsiniz.²⁶⁴

Türkiye Cumhuriyeti

Başvekalet

Aded / 1350

Kararname

²⁶³ Mehmet Evsile, "Atatürk Dönemi Harp Sanayii (1920-1938)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 17, s.1291.

²⁶⁴ BCA, 030-0-18-01-01/12/66/21, 30 Aralık 1924. (Bkz. EK 11)

Monla Hasan Remzi Bey mezbur tarafından Ankara'ya celb ve i'mâlât-ı harbiye fişenk Fabrikası inşaatında istihdam olunan ve an-asıl Macaristan ahalisinden iken memleketinin Romanya Hükümeti hududu dahilinde kalması hasebiyle Romanya tabiiyetini ihraz eylemiş bulunan diplomalı Mühendis Mösyö "Emil Yervan"ın Türkiye Cumhuriyeti tabbiyetini ihraza tâlib olduğunu tazammun istid'âsı ile taahhüdnamesi Hariciye Vekalet-i Celilesine tevdi' kılınmış ise de mezkur fabrika inşaatından başka askeri fabrikalar idaresinde dahi ecnebi mütehasıs sıfatıyla istihdamı arzu edilen mezkur mühendisin tabiiyetimize kabulü hakkındaki muamelenin intacına kadar Ankara'da temdîd-i ikametine müsaade olunması Müdafaa-i Milliye Vekalet-i Celilesinin 30 Kanun-ı evvel sene 1340 tarih ve Askeri Fabrikalar Müdiriyeti 4965/11151 numaralı tezkiresiyle teklif edilmiş ve keyfiyyet İcra Vekilleri Heyetinin 30 Kanun-ı evvel sene 1340 tarihli içtimâ'ında lede't-tezekkür muma-ileyhin ber-vech-i iş'âr temdîd-i ikâmeti ve keyfiyyetin Dahiliye Vekalet-i Celilesine iblağı muvafık görülmüştür. 30 Kanun-ı evvel sene 1340

Türkiye Reis-i Cumhuri

Gazi M. Kemal

Başvekil ve Müdafaa-i Milliye Vekili (imza)	Adliye Vekili (imza)	Bahriye Vekili (imza)	Dahiliye Vekili (imza)	Hariciye Vekili (imza)	Maliye Vekili (imza)
Maarif Vekili (imza)	Nafia Vekili (imza)	Ziraat Vekili (imza)	Ticaret Vekili (imza)	Sıhhiye ve İctimaiye Vekili (imza)	Muavenet-i

Fakat vatandaşlık talebi başvurusu reddedilmiş ve yalnızca ikamet süreci uzatılmıştır.²⁶⁵ 1926-1937 yılları arasında bir ya da iki yıllık sözleşmelerle yurt dışından 24'ü Alman, 1'i İtalyan, 2'si Çekoslovak, 8'i Macar, 2'si İsveç, 1'i Danimarka, 3'ü Avusturya, 1'i Norveç ve 1'i de Macar-Alman olmak üzere toplamda 43 uzman getirtilmiş ve değişik fabrikalarda görev almışlardır. Bunlardan 1 kişi kaybolmuş, 1 kişinin anlaşması feshedilmiş, 1 kişi görevden alınmış, 1 kişi ülkesine dönmüş ve 2 kişi ise görevi sırasında vefat etmiştir. 1932 yılı itibarıyla

²⁶⁵ BCA, 30-18-01-01/18/17/15, 10 Mart 1926.

uzman ihtiyacı dolayısıyla, inşa edilen fabrikaların ihalesinin verildiği yabancı firmalar, yapılan sözleşme gereği, inşa edilecek fabrikayı işletecek olan teknik personelin eğitimleri ve yetiştirilmeleri konusunda da görevlendiriliyorlardı. 1939 yılı itibariyle İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu faaliyetler de son bulmuştur. Bu tarihten sonra askerî fabrikalar tamamen Türk mühendis, teknisyen ve işçiler tarafından çalıştırılmıştır.²⁶⁶

Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü bünyesinde, kurulduktan üç yıl sonra fabrika çalışanlarından oluşan bir de spor kulübü kurulmuştur. 1933 yılında “Ankaragücü” adını alan kulüp ilk olarak İstanbul’da Sultanahmet Sanat Okulu’ndan bir grup genç tarafından kurulmuş ve Milli Mücadele’nin başlaması sebebiyle Ankara’ya taşınmıştır. Burada 1926 yılında askeri sanayii çalışanları tarafından kurulmuş olan “İmalat-ı Harbiye” takımıyla birleşmiş ve 1934 yılında ise Askeri Fabrikalar Genel Müdürü Eyüp Durukan’ın da önemli ilgi ve desteğiyle iki şampiyonluğun ardından sekizinci yıllarını yeni açılan statlarında kutlamışlardır. Statta sarı-lacivert renkli formaları ile boy gösteren kulüp üyeleri; tenis, boks, güreş, voleybol, hafif ve ağır atlet bölümleriyle toplamda 150 kişi olmak üzere gösteri yürüyüşü yapmışlardır. 1969 yılında MKEK’e devredilen kulübün adı MKE Ankaragücü olarak değişmiştir.²⁶⁷ Bundan başka Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü tarafından bir de mecmua yayınlanması kararı alınmış; bilimsel ve teknik uygulamalar, bu konuda Avrupa’daki gelişmelerin takibi, teknik-askeri-tarihi yazılar, işçi görevleri, resmi emir ve tamimlerin ilanı bu mecmua aracılığı ile yapılmıştır. 1 Şubat 1933 tarihinden itibaren yayına başlayan mecmuanın kuruluşunda Nuri, Azmi, yüzbaşı Fuat, Vecihi ve mühendis Yüzbaşı Ömer Lütfü beyler görev yapmıştır.²⁶⁸

1932 yılında işlerin biraz gerilemesi ile gelirinin de düşmesi sonucu genel bütçeden askerî fabrikalara ayrılan bütçede de düşüş yaşanmış ve bu sebeple fabrikalarda büyük bir malî kriz baş göstermiştir. Bir kanunla döner sermayeden askerî fabrikalara ödenek yapılmış ve bu fabrikaların diğer devlet kurumlarına ve özel sektöre üretim yapması kararı alınmıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonucu Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü bünyesinde bir Ticaret Birimi teşekkül etmiştir. Böylece Devlet Demiryolları işletmesine Ankara Haydarpaşa hattını yenilemek üzere 224 km ray, Posta Telgraf Genel Müdürlüğü’ne 4700 km telefon kablosu

²⁶⁶ Evsile, “Atatürk Dönemi Harp Sanayii (1920-1938)”, s.1292.

²⁶⁷ Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.83.

²⁶⁸ Önder, *Türk Savunma Sanayii’nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Yeri*, s.84.

üretimi sağlanmış, Jandarma Genel Komutanlığı'na 918.733 değişimlik nal üretimi ve komutanlığa ait İngiliz tüfeklerinin değişim ve dönüşüm işleri yapılmıştır. Ayrıca alınan döner sermaye ile Silahtarağa Fişek ve Elmadağ Barut Fabrikalarının üretim kapasiteleri önemli oranda artırılarak, Ticaret Şubesi nezdinde ordunun ihtiyacı olan malzeme üretimi bu tesislerin hizmetlerine verilmiştir. Bu faaliyetlerle malî sıkıntıdan kurtulan askeri fabrikalar, 1932-1939 yılları arasında bir de Maliye Bakanlığı'na toplam 1.786.721 TL vergi ödeyerek devlet bütçesine katkı sağlamıştır.²⁶⁹

Askeri fabrikaların kuruluşları esnasında ilk olarak Ankara çalışanları tarafından, ihtiyaç olduğunda az da olsa katkı sağlamak amacıyla bir hasta kasası oluşturulmuştur. Sonrasında ise 28 Ağustos 1925 tarihinde İstanbul Barut Fabrikası'ndaki bir patlama sonucu 17 işçi hayatını kaybedince, işçi hakları ve güvenlikleri konusu askeri fabrikalar yönetiminin odak noktası haline gelmiştir.²⁷⁰

İşçi hakları ile ilgili kendi bünyesinde düzenlemeler yapan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü, 2 Haziran 1926 tarihinde İmalât-ı Harbiye Teavün ve Sigorta Sandığı ve 7 Şubat 1939 tarihinde Askerî Fabrikalar Tekaüd ve Muavenet Sandığı isimli iki özel kanunla bu düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Haziran 1926 tarihindeki kanun sadece kara kuvvetlerine bağlı fabrikalardaki işçileri, Şubat 1939 tarihindeki kanun ise kara, deniz ve hava kuvvetleri bünyesindeki fabrikalarda çalışan işçileri kapsamaktadır. İlki; sandığın gelirlerini tespit ile hastalığa, kazaya ve hizmete karşı sigorta esasları ile ilgili düzenlemeleri, ikincisi genişletilmiş olarak; sandığın kuruluşunu, birimlerini ve gelirlerini tespit ile iş kazasına ve hizmete karşı sigorta, ayrılanların durumu, emekli maaşı, yetim aylığı, dul aylığı, malûliyet aylığı ve dereceleri ile sandığın ödeyeceği diğer tazminatlar hakkındaki düzenlemeleri kapsamaktadır. Çalışma saatleri ise farklılıklar göstererek günde 8 saatlik vardiya kabul edilmiş olsa da bu süre bazı tesislerde 10,5 saat olarak belirlenmiştir. Sosyal güvenlik açısından Türkiye Cumhuriyeti Sosyal Sigortalar Kurumu'nun önemli bir kaynağı olan bu düzenlemeler, kurumun çekirdek oluşumu olarak da kabul edilebilir.²⁷¹

²⁶⁹ Evsile, "Atatürk Dönemi Harp Sanayii (1920-1938)", s.1290-1291.

²⁷⁰ Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.240,241.

²⁷¹ Evsile, "Atatürk Dönemi Harp Sanayii (1920-1938)", s.1292-1293.

Askeri fabrikalarda çalışan işçilerin ödemeleri günlük yevmiye olarak yapılmıştır. Yevmiye tutarları sanatkarlar ve gayrisanatkarlar olmak üzere iki sınıftan oluşan çalışanlar arasında farklılıklar göstermektedir. Örneğin 1933 yılında bir tapa terkip işçisi 216 kuruş alırken sanatkar olmayan bir nakliye işçisi 112 kuruş yevmiye, 1931 yılında bir tesviye ustası 240 kuruş ve bir terzi ise 136 kuruş yevmiye almaktadır. Enflasyon oranına göre 1931 yılında bir terzinin ortalama aylık geliri 40,8 TL iken 1948 yılında 80 TL, bir elektrik işçisinin aylık geliri 1931 yılında 100 TL ve 1948 yılında ise 150 TL olmuştur. Memur maaşları ise askerî ve sivil olmak üzere farklılık göstermekte olup ilgili mevzuattaki derecelerine göre gelir elde etmekteydiler. Örneğin albay rütbesindeki bir fabrika müdürünün aylık geliri 1931 yılında 400 TL iken 1948 yılında 625 TL ve bir mühendisin aylık geliri 1931 yılında 200 TL iken 1948 yılında 550 TL olarak belirlenmiştir. Yardımcı hizmet sınıfından bir bekçinin aylık geliri ise 1931 yılında 60 TL ve 1948 yılında 100 TL olarak belirlenmiştir. Bahsedilen yıllar arasında askeri fabrika çalışanlarının, ücret ve maaşlarının 1 ila 1,5 kat oranında arttığı görülmektedir.²⁷²

²⁷² Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, s.236-239.

SONUÇ

Anadolu topraklarında ağır sanayii alanında atılan ilk adım, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) döneminde gerçekleşmiş ve bu sanayiinin temel birimleri Kapıkulu Ocağı'na bağlı Cebeci Ocağı, Top Ocağı, Humbaracı Ocağı ve Top Arabacıları Ocağı olmuştur. Avrupa'da barutun yaygınlaşmaya başlamasıyla oluşturulan barut, kükürt, tophane ve tüfekhane gibi yeni sanayii birimleri geç de olsa Osmanlı Devleti'nde de yerini almış ve böylece devletin askeri gücünde ateşli silah kullanımı ön plana çıkmaya başlamıştır.

Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde gelişimi açısından önemli adımlar atılan Osmanlı harp sanayisinin, Batı tarzı savaş mühimmatı üretilmek üzere kurulan Tophane, Baruthane ve Tüfekhane gibi birimlerinin teçhizatları; İngiltere, Fransa ve Belçika gibi ülkelerden sağlanmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde, 1840 yıllarının ortalarında ve İngiltere ile Belçika'dan getirtilen fırın, makine ve tezgâhlarla demir ihtiyacı için Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın temelleri atılmıştır. Zamanla Tophane, Baruthane ve Tüfekhane gibi üretim birimlerinin, Zeytinburnu fabrikasının civarında yapılandırılması ile Zeytinburnu Demir Fabrikası büyük bir fabrikalar tesisi haline gelmiştir. Böylece bu tesis Osmanlı Devleti'nin son döneminin tek ve büyük harp sanayii üretim alanı olmuştur. Devam eden süreçte Wöhlert ve özellikle Krupp gibi Alman firmaları ile Prusya, top ve ağır silah sanayiinde dünyanın en önemli güçlerinden biri haline gelmiş, Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Avrupa'daki silah teknolojisine paralel olarak gelişimine devam ettirilmeye çalışılan harp sanayiinde bu kez de Prusya etkileri ön plana çıkmıştır. Devletin son dönemlerine kadar da harp sanayiindeki bu Alman etkileri yoğun olarak görülmektedir.

Cumhuriyet dönemi harp sanayisinin çekirdeğini oluşturan Osmanlı harp sanayii için yapılan tüm bu girişimler ve gelişmelerde yabancı ülke etkileri yoğun olmakla birlikte yine bu ülkelerden alınan dış borçlar, iktisadi olarak oldukça külfetli bir geri dönüşe neden olmuştur. Son yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun demiryolları, deniz ulaştırması, kredi ve banka kuruluşları ile sanayi ve ticaret işletmelerinin tamamına yakını yabancı devletlerin eline geçmiş durumdadır. Diğer taraftan Osmanlı yönetiminin coğrafi strateji düşüncesiyle konuşlandığı İstanbul odaklı harp sanayii, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarını kaybetmesiyle tehlikeye açık hale gelmiş ve bununla birlikte İtilaf Devletleri'nin de işgaline uğramıştır. İstanbul yönetiminin, içinde bulunduğu ağır siyasi baskılarla, İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü de dahil olmak üzere tüm tersaneleri ve imalathaneleri İngiliz ve Fransız askerlerinin işgali altında

girmiş ve askeri fabrikaların üretimleri de durdurulmuştur. Ayrıca ülkenin tüm askeri malzemelerine de el konulmak istenmiştir.

İstanbul yönetiminin içerisinde bulunduğu bu durumlar, Milli Mücadele taraftarlarına ağır yük olmuştur. Milli mücadele savaşlarının yanı sıra bir de düşman işgali altındaki İstanbul'dan türlü zorluklarla; mühimmat, harp sanayii teçhizatı, önemli uzman ve ustaları kaçırmak gibi sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Yine de Tophane ve Zeytinburnu tesislerinden, İmalatı Harbiye üyesi Eyüp Durukan'ın önderliği ile İstanbul'dan Anadolu'ya, fabrikalarda bulunan malzemelerin çoğunluğunun taşınması konusunda başarı sağlanmış ve bu teçhizatlarla oluşturulan askeri malzeme tamirhaneleri ve imalathaneleri Türkiye Cumhuriyeti'nin harp sanayisinin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Eldeki imkanlar olağanüstü bir çaba ve yönlendirme ile değerlendirilmiş; Eskişehir'deki demiryolu fabrikasında rayları eritmek suretiyle top kamaları üretimi, Yahşihan'da bir atölyede İngiliz fişeklerinin değiştirilmesi, Antep'te şehir içinde el bombası ve piyade fişeği üretilmesi, Maraş'ta açılan bir atölyede elbise ve benzeri ihtiyaçların imalatı yapılarak askerî ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır. Eskişehir'de Batı Cephesi Komutanlığı'nın idaresinde bir İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti kurulmuş, Erzurum, Ankara, Keskin, Kayseri, Konya şehirlerinde tamirhaneler ve imalathaneler oluşturulmuştur.

Bu tamirhane ve imalathanelerdeki teçhizatın ana kaynağı İstanbul'daki Osmanlı fabrikaları olsa da başka kaynakları da bulunmaktadır. Bunlar; yabancı ve Türk ülkelerinden alınan silah ve nakdi yardımlar, yardımda bulunmayan yabancı ülkelere satın alma ile elde edilen silah ve askeri malzemeler, halkın elindeki silah ve malzemeler, başarıyla kapanan cephelelerdeki düşman ordularının bıraktığı silah ve malzemelerdir. İstanbul'daki İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü tesislerinin askeri ihtiyaç açısından durdurulması ve İstanbul'un işgali gibi sebepler Ankara'da yeni bir İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün oluşturulmasını zorunlu kılmış ve 10 Ocak 1921'de bahsi geçen müdürlüğün kurulduğu ilan edilmiştir. Milli Mücadele'nin kazanılması ile Mustafa Kemal Paşa nezdinde yeni Türkiye devletinin idari, askeri, siyasi ve mali olmak üzere pek çok unsurlarının oluşturulması ve kurumlarının düzenlenmesi için çalışmaların hız kesmeden yapıldığı sürece geçilmiştir. Bu kurumlardan biri de 1930 yılında İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü'nün yerini alan "Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü" olmuştur. Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü ile daha teşkilatlı ve modern bir sanayiinin kurulması dönemine de girilmiştir.

İlk yıllarında İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü görevinde bulunan Topçu Asım Paşa'nın raporları ve çalışmaları ile Kırıkkale Askeri Sanayii Tesisi'nin kurulumu başlamış ve özel sektör dışında, İstanbul merkezli askeri sanayi tesisleri, çoğunlukla Ankara'da olmak üzere Orta Anadolu'da stratejik olarak yerleştirilmiştir. İzmir ve Erzurum gibi İstanbul dışındaki illere doğrudan askeri güç tedarik eden bazı Askeri Fabrikalar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osman Zatî (Korol) Paşa (1925-1932) döneminde İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü, Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü adını almış ve 27 Kasım 1932 tarihinde Miriliva Eyüp Durukan bu müdürlüğe atanmıştır.

Milli Mücadele sırasında uzun süren savaşlar nedeniyle, Anadolu'nun hali oldukça karışık bir durumdaydı. Yeni Türkiye Devleti'nin idari, askeri, sosyal ve siyasal olarak yapılanması gerekiyordu. Bununla birlikte girişilecek ilk iş ekonomik durumun belirlenmesi, değerlendirmesi ve iyileştirmesi yönünde olmalıydı. Yapılacak her girişim iktisadi kaynak gerektirmekteydi. Harp sanayii de buna dahil olmakla birlikte her alanda özellikle milli üretimin esas alınması gerekliliği sürekli dile getirilen iktisadi anlayıştı. İlk aşamada özel teşebbüsün desteklenmesi yoluna gidildi ise de başarı sağlanamayınca devletçi anlayışla gerçekleştirilen iktisadi girişimler, zaman içerisinde önemli ve başarılı sonuçlar vermiştir. Harp sanayii eksikliğin sıkıntısını ve zorluklarını fazlaca yaşamış olan ve dünya siyasetinde de söz sahibi olmanın, sahip olunması gereken bir harp gücü ile olabileceğinin bilincinde olan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri bu sebeple özellikle harp sanayii alanına her yıl devlet bütçesinin yaklaşık yarısını harcamakta ve bu alana büyük önem vermekteydiler.

Sonuç olarak, merkezi Ankara olan Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü; başta Ankara, İstanbul, Kırıkkale olmak üzere Anadolu'ya yayılan tüm kuruluşlarıyla, Cumhuriyet döneminin sanayi yapılanmasının temel taşlarından olmuştur. Cumhuriyet'in düzenli ve modern harp sanayisinin teşekkülünü sağlayan bu kurumun oluşturduğu tesislerde üretilen ya da tamiri sağlanan askeri malzemelerin yanı sıra; ithal yollarla alınacak, üretim imkanı bulunmayan malzemelerin belirlenmesi ve alımı, fabrikalardaki usta, işçi ve mühendislerin eğitimi, yurt dışından fabrikaların kurulumuna ve buralardaki personelin eğitimine katkı sağlayacak mühendis ve uzman getirtilmesi, fabrikalardaki üretim için ülke içerisindeki hammadde kaynaklarının belirlenmesi gibi görevleri de bulunmaktadır. Özellikle yukarıda bahsettiğimiz işçi hakları konusunda, kurumun kendi bünyesinde sağladığı gelişim bugünün sigorta kurumuna öncülük etmesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akay, İ. T. “Atatürk Döneminde Askerî Fabrikalar”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-11.
- Akçakayalıoğlu, C. (1967). *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleeri*. Genelkurmay Basımevi (Gnkur.), Ankara.
- Akçakayalıoğlu, C. (1992). “Atatürk ve Türk Kurtuluş Savaşı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, 9(25):37-66.
- Akşin, S. (2000). *Türkiye Tarihi 4 (Çağdaş Türkiye (1908-1980))*. Cem Yayınevi, İstanbul.
- Arı, F. (2020). “Osmanlı’dan Millî Mücadeleye Kalan Hava Gücü”. *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri Bildiri Kitabı*. 17-20 Ekim 2019, Çankırı, 55-68.
- Armaoğlu, F. (2017). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınları, İstanbul.
- Atabey, F. (2020). “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin-Suriye Cephesi’ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 0(66):63-90.
- Avcı, C. (1995). “Tekalif-i Harbiye ile Tekalif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, 11(31):223-238.
- Aydın, N. ve Öztürk, K. (2019). ”İttihat Ve Terakki’nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası”. *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II(5):469-504.
- Bakanlar, M. (1994). *Milli Mücadele'nin Maddi Kaynakları (1919-1922)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Bayramol, E. (2009). “Rus Diplomatik Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri'ne Katılışı”. *Türkbilig Dergisi*, 38:99-105.
- BCA, 030-18-1-1/5/26/11, 29 Ağustos 1922.

BCA, 030-18-1-1/8/50/11, 24 Eylül 1923.

BCA, 030-18-1-1/8/50/11, 01 Ocak 1924.

BCA, 030-0-18-01/12/66/21, 30 Aralık 1924.

BCA, 030-18-01/01/12/76/7, 12 Şubat 1925.

BCA, 030-11-1-0/12/13/13, 02 Nisan 1925.

BCA, 030-18-1-1/16/68/13, 4 Kasım 1925.

BCA, 30-18-01-01/18/17/15, 10 Mart 1926.

BCA, 030-18-01-02/12/41/12, 7 Haziran 1930.

BCA, 030-11-1-0/68/4/12, 27 Kasım 1932.

BCA, 030-18-01-02/37/48/5/, 21 Haziran 1933.

BCA, 030-18-01-02/82/14/18, 25 Şubat 1938.

Biçici, M. (2014). “Hatıratlarla Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişi”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3):693-722.

Burak, D.M. (2003). “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. *Ankara Üniversitesi OTAM*, 14(14): 291-318.

Çakı, C. (2019). “Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi”. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11(1):21-38.

Çanlı, M. (2019). *Millî Mücadele’de Uygulanan Askerî Strateji*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Çukurova, B. (1986). “Kurtuluş Savaşı’nda İstanbul Gizli Grupları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, 2(5):519-526.

Damlıbağ, F. (2015). “Yıldız Porselen ve Çini Fabrikası”. *Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, 6, 251-255.

Demir, Ö. (2021). “Etibank”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1-5.

Demirer, M. A. (2021). “Sanayi Teşvik Kanunu”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-2.

- Dölen, E. (2015). “İstanbul’daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam”. *Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, 6, 246-259.
- Düzcü, L. (2009). “Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)”. *Akademik Bakış Dergisi*, 3(5):1-20.
- Emecen, F. “Osman II”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 33, 453-456.
- Ercan, T. (ed.). (1999). *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi Ve Tatbikatı*. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara.
- Erdal, İ. (2021). “Sümerbank”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1-3.
- Ertürk N. ve Pilehvarian, N. K. (2008). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fabrika-i Hümayûnlar”. *YTU Sigma Dergisi*, özel sayı:15-25.
- Evsile, M. (2021). “İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-5.
- Evsile, M. “Atatürk Dönemi Harp Sanayii (1920-1938)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 17, 1283-1295.
- Gökbayır, S. (2012). “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasî Programı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III(1):61-96.
- Görgülü, İ. (2021). “Millî Mücadele Döneminde Kongreler”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-11.
- Gözcü, A. (2016). “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32:133-169.
- Gül, İ. (2006). *Osmanlı Devleti’nde Sultan IV. Murad Dönemi Yeniçeri İsyanları (1623-1640)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Güneş, G. (2021). “Kuvâ-yı Milliye”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-11.

- İmamoğlu, U. C. D. (2014). *Bir Asker ve Bir Hatırat: Eyüp Durukan ve Milli Mücadele*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İmamoğlu, U. C. D. (2022). “Eyüp Durukan (1882-1963)”. *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1-4.
- Karaca, A. (2016). *Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Askerî Stratejisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karal, E.Z. (2017). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*. Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara.
- Karataşer, B. (2013). “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul’un İfaşesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2):97-114.
- Kayiran, M. ve Saygın, S. (2019). “İzmir İktisat Kongresi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5):27-70.
- Kılıç, M. (2019). “Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açından Değerlendirilmesi”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1):47-69.
- Köse, İ. (2019). “I. Dünya Savaşı’nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar’ın Rus Çarlığı’na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 89:1-27.
- Kuran, E. “Birinci Dünya Savaşı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 6, 196-200.
- Kurtaran, U. (2016). “Karlofça Antlaşması’nda Venedik, Lehistan Ve Rusya’ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60):97-139.
- Kurtcephe, İ. ve Beden, A. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Kütükoğlu, M. “Baruthane-i Amire”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 5, 96-98.
- Nazırlı, Z. (2020). *Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Oğuz, A. (2006). *Kırıkkale'nin Kuruluşunda Silah Sanayinin Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Önder, A. (2005). *Türk Savunma Sanayii'nde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Özcan, A. (1996). "Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Anlaşmalar 1914-1921)". *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 12(3-4):297-301.
- Özcan, A. (2007). "Osmanlı Askeri Teşkilatı". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 33, 509-512.
- Özçelik, H. (2020). "Millî Mücadele'nin İlk Adımı: 9. Ordu Müfettişliği". *Kesit Akademi Dergisi*, 6(22):194-211.
- Özçelik, M. (2019). "Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Tarafsızlığı". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21:213-232.
- Özgür, G. (2008). *Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Özyurt, H. (1981). "Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)". *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 0(19):119-148.
- Polat, Z. A. ve Gezginci, A. (2020). "Millî Mücadele Dönemi'nde Antep'te İmalat-ı Harbiye Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri Bildiri Kitabı*. 17-20 Ekim 2019, Çankırı, 319-346.
- Pür, E. (2020). "Millî Mücadele Dönemi'nde İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara Hattının "İstiklâl Yolu" Durumu Üzerine Değerlendirme". *Millî Mücadelede Cephe Gerisi ve İstiklâl Yolu Gençlik Sempozyumu Bildirileri Bildiri Kitabı*. 17-20 Ekim 2019, Çankırı, 657-668.
- Ramsaur, E.E. (2007). *Jön Türkler 1908 İhtilali'nin Doğuşu*. çev. Nuran Yavuz. Pozitif Yayıncılık, İstanbul.
- Sami, Ş. (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. İdeal Yayıncılık, İstanbul.

- Sanders, L. (1999). *Türkiye’de Beş Yıl II.* çev. Ö. Uğurlu. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul.
- Sarıçelik, K. (2007). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri’ne Karşı Anadolu’nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21:173-189.
- Sayılr, B. (2020). “Çanakkale Kara Savaşı Sırasında Casusluk Olayları Ve Türklerin Casusluk Olaylarına Karşı Aldıkları Tedbirler”. B. Borlat vd. (Ed). *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*. Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 99-108.
- Sezgin, İ. (2009). *1923-1939 Yılları Arasında Türk Ordusunda Yapılan Askeri Yatırımlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Selek, S. (1987). *Anadolu İhtilali Birinci Cilt*. Kastaş Yayıncılık, İstanbul.
- Selek, S. (1987). *Anadolu İhtilali İkinci Cilt*. Kastaş Yayıncılık, İstanbul.
- Soyluer, S. (2013). *Osmanlı Silah Sanayii’nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Soyluer, S. (2018). “Tüfekhane-i Âmire’yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 52:267-309.
- Şehidoğlu, S. H. (1992). “Kurtuluş Savaşında Savaş Sanayi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII(23):317-324.
- Şimşek, A.R. (2006). *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Taş, N.F. (2018). “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Kazanımları”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1):21-32.
- Türkkan, H. (2007). *Askerî Mecmua’da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Uçar, M. (2022). *Hatıratlar Işığında Suriye-Filistin Cephesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih (1789-2018)*. Der Yayınları, İstanbul.
- Üge, G. (2010). *Türkiye Ekonomisi Ve Bütçe Analizi (1923-1950)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ünal, Ö. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Döneminde İzlenen Siyasetin Erken Cumhuriyet Dönemindeki Siyasal Ve Toplumsal Yapıya Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yavuz, R. (2016). *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Yetişgin, M. (2015). “Çanakkale Savaşları: Nedenleri, Sorumlusu ve Önemine Dair Yaklaşımlar”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 13(18):1-35.
- Yılmaz, D. (2018). *Cumhuriyet Dönemi Milli Savunma Sanayii'nin Kurulması ve Ordunun Yenileştirilmesi Politikaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, Z. “Murad IV”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 31, 177-183.
- Zengin, E. (2015-a). *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Zengin, E. (2015-b). “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu Kışlası İş Ocağı”. *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Kitabı*. 25-27 Eylül 2014, Ankara, 247-279.
- Zengin, E. (2016). “II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Silah ve Mühimmat Üretimi”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9):80-108.
- Zengin, E. (2017). “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”. *Mavi Atlas Dergisi*, 5(1):201-223.

EKLER

۱۳۲۹ / /

مدافعة ملیه وکالتی
معاونت ذاتیه واداریه
شعبه نوسروسی

ب. قرارنامه

۱ - خارج بقدر مدیر عمومی برلوا علم برسانک [۴۴ - ۴] آجیه افراجید اوجی فافاس فرقی
قومانده وکیلی ایان حرب برلوی عثمانه وانی بکک [۴۴ - ۴] عدری خارج بقدر مدیر عمومی
تعیین تسمیه قلمه.

۲ - استقرار باریک اجرای احکامه مدافعه وکیلی مأمور و...

۴۴/۴/۴

توکیله رئیس جگروی

عناصیر

۴۴ - ۴ - ۴

ر. س. د. ب.

ع. م. ب.

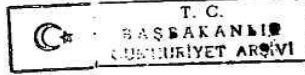
مدافعه وکیلی

—

030	11	1		12	13	13
-----	----	---	--	----	----	----

EK 1- Asker-i Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne Tuğgeneral Osman Zati'nin tayini ve Tuğgeneral Asım'ın bu görevden açığa alınmasına dair karar.

T. C.
M. M. V.
 Zat İşleri Dairesi
 S. Erkan
 Sayı 106

No 8366

Ankara

Hulâsa

" Kararname "

Leffi

- I - As. Fabrikalar Umum Md. Mrl. Osman Zati paşanın (320-I) Fen ve Sanat Umum Md.liğine ve Fen ve San,at Umum Md. Mrl. Eyyup paşanın (319-2) As. Fabrikalar Umum Md.liğine nakıl ve tayinleri tensip kılınmıştır .
- 2- İş bu Kararnamenin ahkâmını icraya M.M.V. memurdur .

27 K.Sanj 1032

Reisicumhur

Gazi M. Kemal

M.M.V.

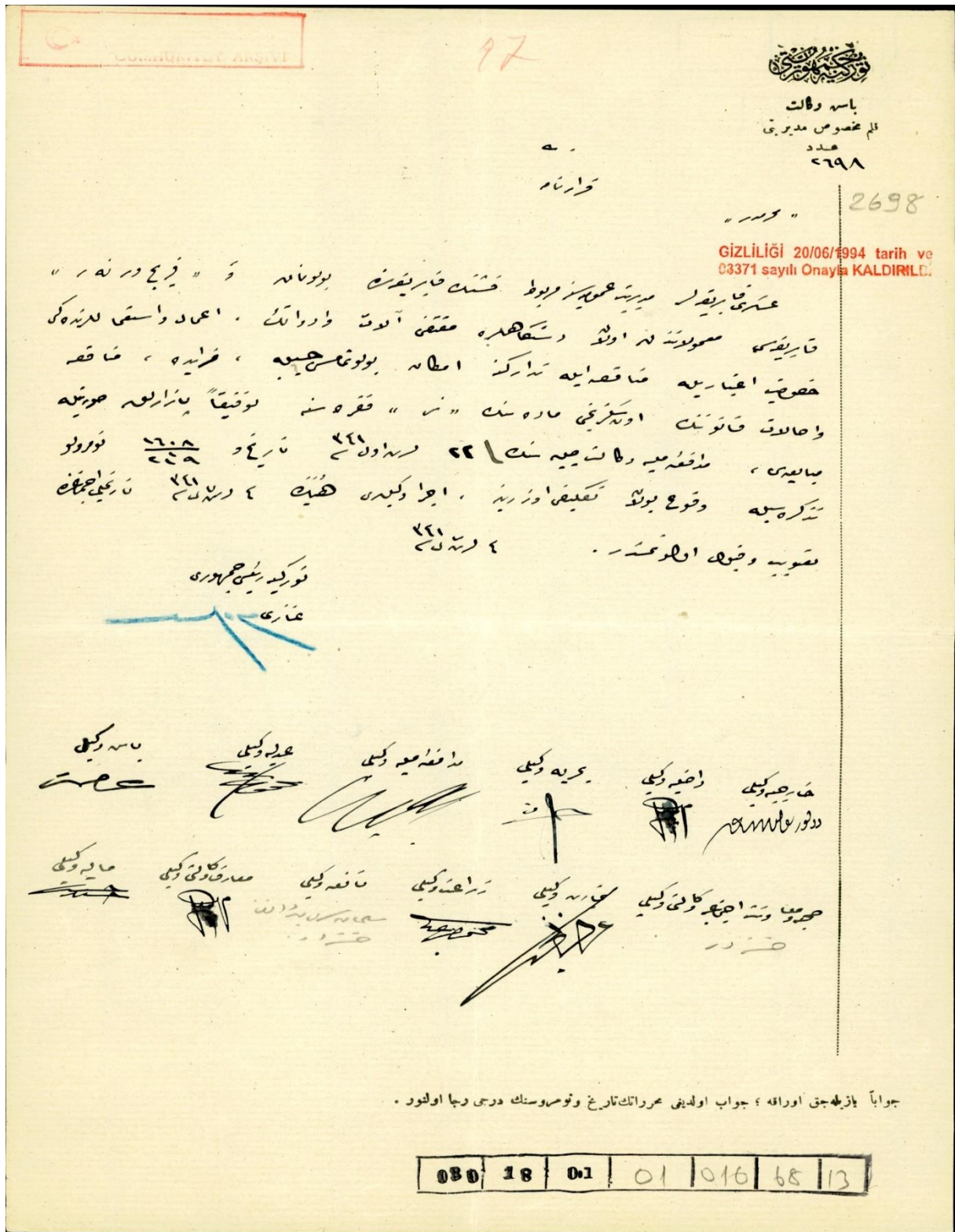
F. K. C.

Başvekil

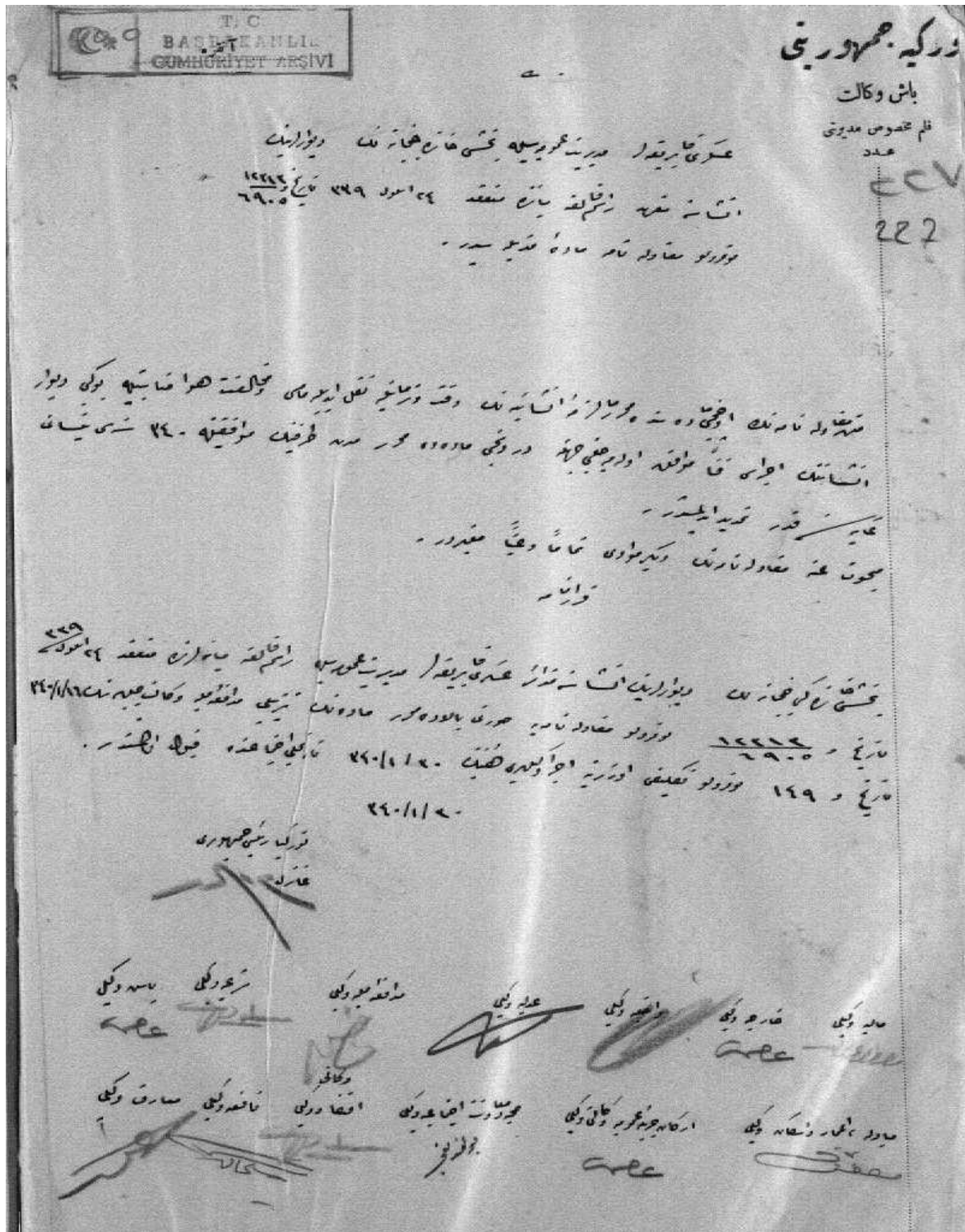
[Signature]

030	11	1		68	4	12
-----	----	---	--	----	---	----

EK 2- Mirliva Eyüp Durukan'ın Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne ve Mirliva Osman Zati Paşa'nın da Fen ve Sanat Umum Müdürlüğü'ne tayin edilmelerine dair karar.

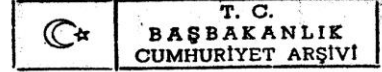
EK 4- Ankara Fişek Fabrikası'nın tezgahlarının ihtiyacı olan eksik malzemelerinin satın alınmasına dair karar belgesi.

EK 6- 24 Eylül 1923 tarihinde Yahşihan'daki Kırıkkale askeri tesisine dört bina daha eklenmesi konusunda Asım Bey ve binayı yapacak olan Rasim Kalfa arasında yapılan sözleşmeye, inşaatın Nisan 1924 tarihine kadar uzatılması için konulan ek maddenin onayı.

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET
Muamelât Müdürlüğü
Şube
Sayı 7545

Kararname

Askerî Fabrikalar için Kırıkkalede inşa edilmekte olan Çelik ve döküm haddehanesinin Devlet Demiryollarına lâzım olan tipte ray im - al edebilecek bir hale ifrağı için müteahhit ile iora kılınan müza - kere neticesinde 330,000 dolar talep edilmiş olduğundan bu paranın 930 - 931 senelerinde nakten tesviyesine bütçenin müsait olmaması hasebiyle senelere tevzian Bono ile tesviyesinde veyahut bedelinin kâmilen 934 senesinde itası halinde tediyesi zarurî bulunan ve beş şekilde tesbit edilen şeraiti tediye nazaran verilecek faizin ne suretle tesviye edileceğinin tayini M.M.Vekâletinin 27/5/930 tarih ve 201 numaralı tezkeresiyle teklif edilmiş ve Maliye Vekâletinden alınan mütaleanamede ; bu işe müteallık beş numara ile gösterilen sureti tesviyenin muvafık olduğu bildirilmiştir .

Keyfiyet İcra Vekilleri Heyetinin 7/6/930 tarihli içtimasında görü - şülerek mezkûr fabrika tesisatı için müteahhitle kararlaştırılan x 300,000 dolardan mukavelenin aktini müteakip türk parası olarak (90) bin dolar ve mütebakı (210) biş doların 934 senesinde tesviyesi ve (55) bin dolar faizin verilmesi kabul edilmiş ve bu Paranın İktisat vekâletince sene nihayetine kadar münakale sureti ile temin edilmesi tasvip olunmuştur .

7/6/930

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

[Signature]

Ad. V.

İçtimada bulunmadı

M. M. V.

[Signature]

Da. V.

[Signature]

Ha. V.

[Signature]

Ma. V.

[Signature]

Mf. V.

[Signature]

Na. V.

[Signature]

İk. V.

[Signature]

S. İ. M. V.

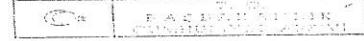
[Signature]

080	18	01	02	12	41	12
-----	----	----	----	----	----	----

EK 7- Kırıkkale Çelik Döküm Haddehanesi'nde Devlet Demiryolları için ray üretimi sağlamak amacıyla, gerekli teçhizatın kurulması adına, müteahhit firma ile yapılan sözleşme ve ücretin onay kararnamesi.

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı :

KARARNAME

2
5234

Millî Müdafaa Vekilliğinden yazılan 12/5 , 25/6 , 23/7 , 15/9 , 1/10/937 , 6/1/938 Tarih ve 291, 6326 - 3645 , 4187-7257, 5116, 5412 ve 594-296 sayılı tezkerelerde; Askerî Fabrikaların ihtiyacı için lüzumu olan Elektrolit bakır ve kalay yaprağının klirink yolile temini mümkün olmadığı ve klirinkli memleketlerde mevcut bakırların icabeden evsafı haiz bulunmadığı cihetle bunların 2490 sayılı kanunun 46 ncı maddesinin (L) fıkrasına göre pazarlıkla Amerikadan alınması ve Elektrolit bakır için 102 bin ve kalay yaprağı için de 4000 lira ki cenan 106 bin liralık döviz müsaadesi verilmesi istenilmiş ve Hariciye ve İktisat Vekâletleri 11/11/937 , 7/12/937 , 4/1/938 tarih ve 23918/650 , 14152 ve 8 sayılı mutalâanamlarda; bu maddelerin klirinkli memleketlerden temin edilebileceğini ve Maliye Vekilliğinden yazılan 26/7/ , 7/8/ , 2/10 , 21/10/937 tarih ve 54242/10290 ; 11630, 14485 ve 15663 sayılı mutalâanamlarda de , klirinkle tediyesi mümkün olan bir malzemenin biraz pahalı da olsa döviz vaziyeti dolayısı ile klirinkli memleketlerden mubayaası zarurî görülmekte olduğu ve klirinkli memleketlerden temin edilemediği tevsik edilmek suretinde kalay yaprağı için 4000 liralık döviz müsaadesi verilebileceği bildirilmiştir.

Bu iş icra Vekilleri Heyetince 25/2/938 tarihinde görüşülerek ; Maliye Ve İktisat Vekâletlerinin mutalâaları ve hile

030	18	01	03	82	14	18
-----	----	----	----	----	----	----

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayını
2

5234

- 2 -

her ikisinin de klirinkli memleketlerden mubayaası ve kalay yaprağının klirinkle mubayaası mümkün olmadığı takdirde keyfiyet tevsi edilmek suretinde bunun için 4000 liralık döviz müsaadesi verilmesi onanmıştır.

25/2/938

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

C. Başgöç

Ad. V.

Ş. Başgöç

M. M. V.

Ş. Başgöç

Da. V.

Ş. Kaya

Ha. V.

Ş. Başgöç

Ma. V.

Ş. Başgöç

Mf. V.

Ş. Başgöç

Na. V.

Ş. Başgöç

Bk. V. ve Zr. V. V.

Ş. Başgöç

S. I. M. V.

Ş. Başgöç

G. I. V.

Ş. Başgöç

Zr. V.

030	18	01	02	82	14	18
-----	----	----	----	----	----	----

EK 8- Klirink yöntemi ile satın alınması imkansız olan malzemenin, 4000 liralık döviz karşılığında ABD'den alınması için çıkarılan kararname.

Cinsi	Tahmini bedel	
Gazoil	32 700	Lira
Bilumum makine yağları	17 000	=
Bilumum imalat, avadanlık gelikleri ve hususi gelikler	45 000	=
Elektrolit bakır	36 000	=
Bakır çubuklar	13 000	=
Elektrolit tutya ve adi tutya	10 000	=
Manganezli bakır	800	=
Bizmut, Kadmium	1 000	=
Boya ve boya malzemesi ve vernikler	6 000	=
Her nevi lastik malzeme	1 500	=
Zampara taş ve tozları	1 500	=
Grafit	500	=
Ateş tuğlaları ve harcı	25 000	=
İşçiler, Makkaplar ve raybalar	6 000	=
Her nevi demir ve çelik ve hususi sac levhalar	24 000	=
Bilumum demir malzeme (kuvvetli profilde)	5 000	=
Her nevi elektrik malzemesi	12 000	=
Her nevi kimyevi malzeme ve laboratuvarlar alat ve edevat	8 500	=
Dübbün ve Telemetre malzemesi	2 500	=
Maskes muayene aletlerine mahsus yedek edevat ve masvaddi kimyeviye	1 000	=
Fluorapat	4 000	=
Oleom	15 000	=
Sentrallit	3 000	=
Difenilamin	2 000	=
Gğherçile	12 000	=
Her nevi Potalar, ton, Grafit ve emsali malzemeden mamul her nevi kaplar	2 000	=
Hadde silindripleri	16 700	=
Her nevi firezeler	4 000	=
Her nevi testereleler	1 000	=
Dizel makine yedek aksamı	15 000	=
Lokomotif ve yedek aksamı	10 000	=
Oksijen tesisi	13 000	=
Retort	1 200	=
Vesaiti nakliye ve itfaiye yedek parçaları	5 000	=
Her nevi ılgü ve vezin aletleri ve mastarlar	2 500	=
Bilyalı yataklar	1 000	=
Bilumum tezgahlar, makineler (komple)	30 000	=
Tezyik tüfeği ve poligon malzemesi	3 650	=
Nikel yüklük tavlamaya mahsus çelik kap (iki takım, iki ittiyot kapak ile beraber)	2 000	=
Kaynak malzemesi	1 700	=
Karpit	1 300	=
Aleminyum ve magnezyum tozları	250	=
Sarac alat ve edevatı	200	=
Asbest	500	=
Her nevi demir çelik ve sair madeni borular ve valfler	1 000	=
Bilumum bez ve kuyuş tokaları	500	=
Alumum telisiz malzemesi	4 000	=
Yekün	410 000	=

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube:
Sayı: 14627

Kararname

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

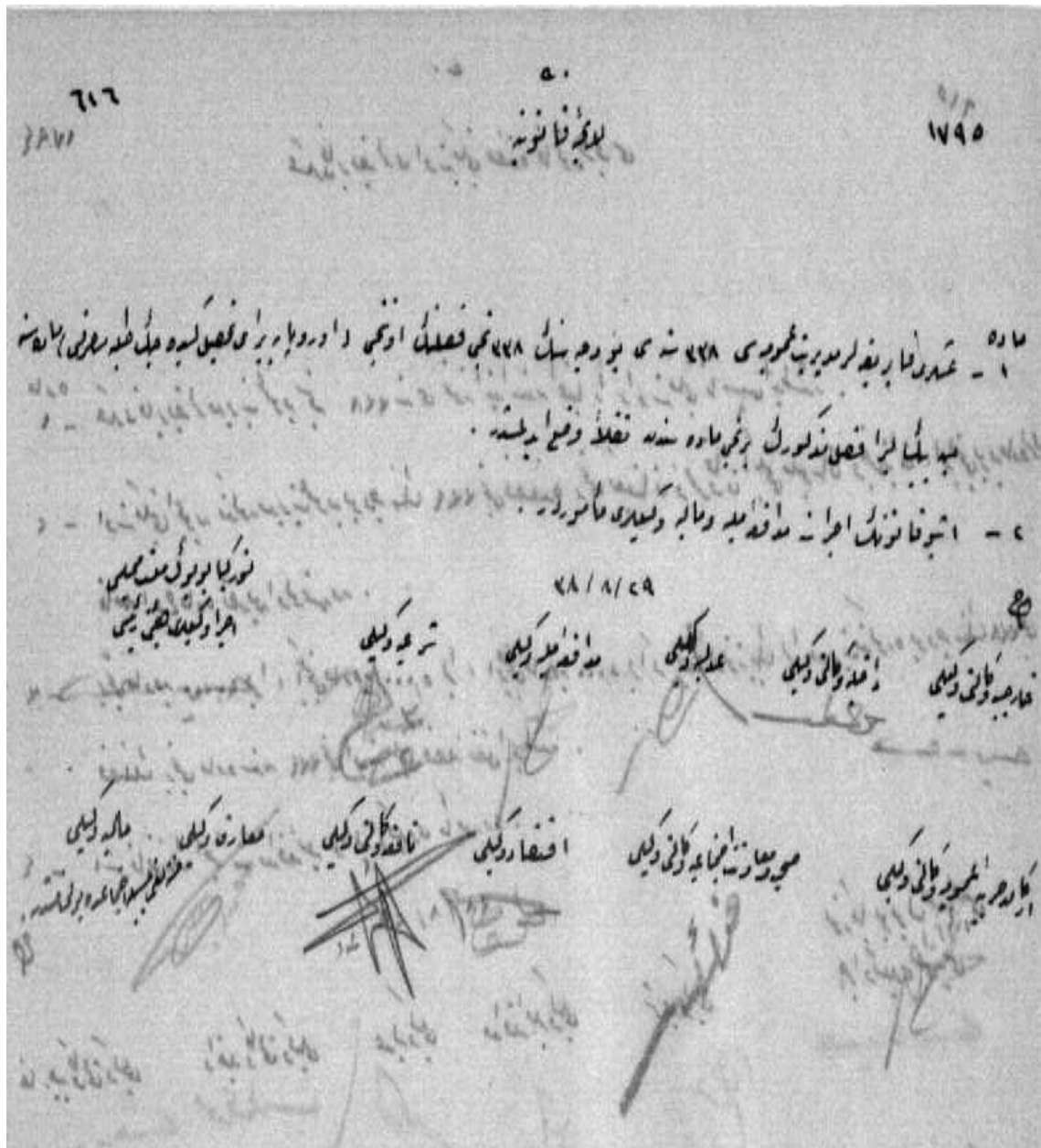
Askerî fabrikaların 933 mali yılı içinde sekteye uğramadan çalışabilmesini teminen memleket dahil ve haricinden satın alınmasına lüzum görülen ve takas imkânı bulunmayan yabancı memleketler mamulâtına ait 400.000 liralık mübayaat için müsaade verilmesi; Millî Müdafaa Vekilliğinin 12/6/933 tarih ve 7572 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 21/6/933 te kabul olunmuştur .

21/6/933
REİSİCÜMHR
Gazi M. H. H. H.

B. V. Ad. V. M. M. V. D. V.
S. K. S. S. S. S.
H. V. V. Ma. V. V. M. V. Na. V.
S. K. S. S. S. S.
İ. V. V. S. I. M. V. G. I. V. Z. V.
S. S. S. S. S. S.

030 18 01 02 37 42 3

EK 9-Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nün Cumhurbaşkanlığı onayına sunmak için yurt dışından alınması gereken malzemeleri içeren bir liste ve gerekli tutarın onaylandığı kararname.

EK 10- Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü’nün Avrupa’ya gönderilecek öğrenciler için belirlediği ödenek hakkında kanun taslağı.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Pınar ERDEM
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Atatürk Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Tezli Yüksek Lisans Diploması	
Yüksek Lisans Tez Konusu	Atatürk Dönemi Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü (1922-1938)
Yabancı Dil / Diller	Osmanlıca / İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Pedagojik Formasyon Kursu kapsamında Antalya Barosu Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi'nde Tarih Öğretmenliği
Çalıştığı Kurumlar	-Aspendos Tercüme ve Danışmanlık Hizmetleri A.Ş., Proje ve Ofis Yöneticiliği, Tercüman. (Devam eden) -Altinyaka Koleji, Danışmanlık. -Antalya Yedi İklim Koleji, Tarih Öğretmenliği. -Euro Reklam San. Tic. Ltd. A.Ş., Yönetici Asistanlığı